ISSN 1330-0768

RAD

HRVATSKE AKADEMIJE
ZNANOSTI I UMJETNOSTI

480

RAZRED ZA DRUŠTVENE ZNANOSTI

ZAGREB, 2000.

24364

RAD HRVATSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI
BROJ 480

RAZRED ZA DRUŠTVENE ZNANOSTI
KNJIGA XXXVIII

Uredički odbor

Akademik LUJO MARGETIĆ
Akademik EUGEN PUSIĆ
Akademik JAKOV SIROTKOVIĆ
Akademik ALICA WERTHEIMER-BALETIĆ

Glavni i odgovorni urednik

Akademik EUGEN PUSIĆ

HRVATSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI

ISSN 1330-0768

RAD

HRVATSKE AKADEMIJE
ZNANOSTI I UMJETNOSTI

480

RAZRED ZA DRUŠTVENE ZNANOSTI

ZAGREB, 2000.

Lujo Margetić

NEKA PITANJA GLAGOLJICE I GLAGOLJANJA

Autor, nakon što upućuje na razloge velike privlačnosti glagoljice i njezinu začuđujuće dugu i uspješnu ulogu u kulturi hrvatskog naroda, dokazuje da je glagoljicu - a ne kao što to neki tvrde, ćirilicu - sastavio Konstantin-Ćiril. Autor nadalje dokazuje kako nasuprot mišljenju koje prevladava, glagoljanje nije bilo zabranjeno 873. god. i da uzrok naglom širenju Službe božje na narodnom jeziku (tzv. glagoljanje) od 873. do 885. god., tj. do godine njezine zabrane, leži u nekoj vrsti dogovora između Bazilija I. i Pape Ivana VIII. o prepuštanju Papinoj svjetovnoj i crkvenoj vlasti slavenskih naroda od Jadrana do Karpata, i to pod moćnom zaštitom Bizanta, a u suprotnosti prema istočnofranačkim svjetovnim i crkvenim vlastima. Taj dogovor imao je slabu točku u suprotnostima Rima i Pape o crkvenoj pripadnosti Bugarske i u želji hrvatskoga vojvode Branimira i moravskog vojvode Svetopuka da budu što samostalniji u odnosu na istočne Franke i Bizant i, što se tiče Branimira, u njegovoj želji da splitsku nadbiskupiju što više veže uz sebe.

1. Glagoljica i glagoljanje[1] (Služba božja na hrvatskostaroslavenskom jeziku[2]) s pravom se ubrajaju u jedan od najljepših i najvažnijih čimbenika hrvatske kulture. Otkako je glagoljica došla u naše krajeve u drugoj polovici 9. stoljeća, ona se postupno, čak do 17. stoljeća, širila ne samo na hrvatskim područjima, nego i u susjednu Sloveniju pa je u doba svoga vrhunca u 16. stoljeću obuhvaćala frankapanske posjede (Krk, Vinodol, Senj, Modruš) kao svoje središte, jezgru i žarište, a uz njih i Istru, Liku, dalmatinske otoke i obližnja područja. Na tom je području ona bila jedan od temelja narodne pismenosti tako da su npr. glagoljaški notari pisali ugovore, posljednje volje, općinske zapisnike itd. Ujedno, glagoljanje je u takoreći svim crkvama spomenutog područja bilo osnova širenja kršćanske kulture, jer se ne samo Služba božja obavljala na narodu razumljivom jeziku, nego se na glagoljici razvila bogata djelatnost pisanja raznih vrsti crkvenih knjiga. Tako je do 17. stoljeća, pa i nešto ka-

---

[1] Na predavanju koje smo u HAZU održali 12. travnja 2000. predložili smo za Službu božju na staroslavenskom jeziku termin *glagoljašenje*. Akademkinja A. Nazor s pravom se usprotivila uvođenju novog termina umjesto uobičajenog *glagoljanje*.

[2] Problematiku toga naziva obradio je u novije doba S. DAMJANOVIĆ, *Jezik otačaski*, Zagreb, 1995., 39-50.

snije, uz latinicu i hrvatsku ćirilicu, glagoljica bila jedno od tri pisma, kojima su se Hrvati služili. Ako tome dodamo, da se glagoljica stoljećima sačuvala jedino na hrvatskom teritoriju i da je ona nestala razmjerno brzo kod drugih naroda, npr. u Makedoniji, Moravskoj, Slovačkoj itd., onda je naš ponos glagoljicom još više razumljiv, to više što se na hrvatskim područjima razvio poseban oblik novije tzv. uglate glagoljice, koja se može smatrati specifično hrvatskim oblikom toga pisma.

2. Što je razlog tako oduševljenom prihvaćanju glagoljanja u nas, i s tim u svezi poput požara naglog preuzimanja glagoljice još u doba hrvatskih vladara domaće dinastije? Čini se upravo nedvojbenim, da je pravi razlog tom oduševljenju Hrvata za glagoljanje i njegovo održavanje kroz stoljeća u tome, što je narod, prisustvujući Službi božjoj na njemu razumljivom jeziku,[3] imao nepogrješivi osjećaj da nije samo objekt, već subjekt. Naime, posve je nešto drugo sudjelovati kao kršćanin Svetoj misi na latinskom jeziku, koji je bio pastvi nerazumljiv i na kojem se Služba božja osjećala kao tajanstveni obred koji se narodu priopćuje posredstvom svećenstva - od glagoljanja, gdje je narod punim srcem i punim razumijevanjem sudjelovao u misi izgovaranoj narodu razumljivim jezikom i gdje je narod u najvažnijim trenucima svojim nesposrednim sudjelovanjem u misi, a osobito pjevanjem, dao oduška svojim emocijama. Mi bismo danas rekli da je to bio demokratski način aktivnog sudjelovanja u misi, koja je bila u to doba, uz narodnu tradiciju, uz priče iz davnine, jedini izravni kontakt s kulturom, čak sa svjetskom kulturom. Prigodom glagoljanja, narod se osjećao aktivnim čimbenikom događaja, koje je smatrao sastavnim dijelom svoga života, i to u onom aspektu, koji se ticao intelektualne i emotivne sfere izvan dnevne životne borbe za koricu kruha i borbe protiv nepravde koja već po svojoj definiciji pripada krugu doživljavanja svakoga malog čovjeka.

Na ovaj aspekt glagoljanja često se u novije vrijeme ne obraća dovoljna pozornost, ali on je bio vrlo dobro shvaćen od koparskog biskupa Pavla Naldinija (1687.-1713.), velikoga štovatelja narodnog jezika. On je od pavlinskog fratra postao biskupom i u Kopru podigao talijansko-slavensko sjemenište, u kojem se učilo bogoslužje na narodnom jeziku. On u dalekoj 1700. god.[4] piše: "Bog je Slavenima još širom pov-

---

[3] U diskusiju na predavanju (bilj. 1) na našu napomenu smo da je "narod punim srcem i punim razumijevanjem sudjelovao u misi izgovaranoj narodu razumljivim jezikom" dana je primjedba da razlika između hrvatskog i crkvenoslavenskog jezika nije bila mala. Ali, kada I. MILČETIĆ, Glagoljaši, osobito krčki, u hrvatskoj prošlosti, Smotra I., 1889., 146 piše da se na popovo pjevanje "slava va višnjih Bogu" i "virujem u jedinoga Boga" "cijelom crkvom zaori skladno pjevanje puka, muškaraca i žena" i kada I. RADIĆ, Staroslavensko crkveno pjevanje u biskupiji krčkoj, Sv. Cecilija VIII., 1914., 35 piše da narod "pjeva na sve grlo, pjeva muško i žensko, staro i mlado", oni, čini nam se, misle isto što i mi, naime da je narod s mnogo više emocija sudjelovao nego na misi na latinskom jeziku, i to zato, što je razumio i svoje odgovore svećeniku i ono što je pjevao. Dodali bismo da Damjanović (bilj. 2), 43, ističe da "razliku između općeslavenskog književnog jezika i narodnih idioma ne treba preuveličavati". Ali, nije nimalo nemoguće da smo diskusiju, koja usto nije bila prekratka, pogrješno razumjeli. Obrazložene teze jednog dijela predavanja objavljuju se u ovom članku, a drugog dijela (koji se tiče glagoljanja u Rijeci) u broju riječkih *Dometa* za ovu godinu. Bilo bi korisno i korektno, kad bi se i teze iz usmene diskusije pojavile u pisanoj formi u odgovarajućem časopisu, kako bi i autor ovoga članka i stručno općinstvo mogli, eventualno, otvoriti temeljitiju diskusiju koja je u okviru predavanja više nego otežana, u prvom redu zato što joj nije moguće dati nužnu znanstvenu argumentaciju, a usto postoji opasnost da se poželjna diskusija pretvori u nepoželjnu polemiku.

[4] P. NALDINI, Corografia ecclesiastica di Giustinopoli, Venezia, 1700., 473. Citirano prema L. KIRAC, Crtice iz istarske povijesti, Zagreb, 1946., 259-260.

lasticom (nego Talijanima: L. M.) podijelio posvećene radnike, koji im ne samo propovijedi, već i Službu božju, mise, otajstva i štogod može dobar vjernik zaželjeti pružaju na njihovu vlastitom slavenskom, njima prirođenom jeziku. O, koliko jače vezuju čovjeka zvuci materinskog govora, koliko jače diraju srce glasovi s mlijekom usisani!"[5]

3. Kada je i kojom prilikom nastala glagoljica?

Već je odavno u znanosti kao pretežno mišljenje prihvaćeno da je jedan od slavenskih apostola, Konstantin-(Ćiril) pripremio novo pismo, koje danas nazivamo glagoljicom, neposredno prije političko-vjerskog puta u Moravsku. Do tog je puta (oko 863. god.) došlo na poziv moravskoga kneza Rastislava koji je zamolio bizantskog cara Mihajla III. da mu pomogne u otporu protiv opasnoga istočnofranačkog susjeda. Glagoljica i pripremljene knjige na slavenskom jeziku zajedno sa slavenskim bogoslužjem trebali su dati čvrst temelj jačanju otpora protiv zapadnog susjeda. Posebno je glagoljica trebala biti privlačna za puk. Pri tome je Bizant bio vrlo oprezan, u želji da previše otvoreno ne ističe svoj politički interes. To je sigurno jedan od razloga zašto se Moravljanima i njihovu knezu ponudilo pismo, koje se uvelike razlikovalo od grčkoga alfabeta.

Glavni argument u prilog toga stajališta nalazi se u pismu Ivana VIII. iz 880. god. upućenom moravskom knezu Svetopuku[6] u kojem Papa odobrava "slavensko pismo koje je izumio nedavno umrli filozof Konstantin."[7] Kako se Papu ne može optužiti za iznošenje bezrazložne neistinite tvrdnje, pogotovu što je spomenuto Papino pismo vjerodostojno, ovaj se argument mogao pobijati samo na jedan način, tj. da iz pisma Ivana VIII. ne proizlazi neprijeporno da je upravo riječ o glagoljici. S jednakim pravom moglo bi se, tvrde protivnici toga dokaza, zastupati mišljenje da je Ivan VIII. spominjući "slavensko pismo" mislio na ćirilicu.

Ipak, ta nam se teza ne čini nimalo uvjerljivom. Prije svega, moravski knez Svetopuk vladao je nakon Rastislava "češkom" Moravskom, a ne Moravskom, koja bi obuhvaćala isključivo područja južno od Dunava, kako to u novije vrijeme neuvjerljivo, a s različitom argumentacijom tvrde Boba[8] i Hadžijahić.[9] Rastislav i Svetopuk vladari su Moravske, zemlje koja je u neposrednoj blizini Češke, kao što se to već odavno s pravom zastupa u literaturi.[10] Uostalom, ćirilica nije ništa drugo, nego grčki

---

5 NALDINI, na i. mj.: *anche agli Schiavi (forse con più ampio privilegio) sacri Operari, (cosi) che non solo Prediche, ma Uffici, Messe, Sacramenti e quanto può desiderarsi da un buon Fedele, li somministrano in linguaggio Schiavo. loro proprio e congenito. O quanto più allacciano l'huomo le voci del materno idioma, e quanto più feriscono il cuore gli accenti istillati col latte!*

6 U vrelima se Svetopuk spominje na najrazličitije načine. U ovome radu nazvali smo ga prema smislu njegova imena u današnjem hrvatskom jeziku.

7 *Litteras denique Sclaviniscas a Constantino quondam philosopho reppertas (...) iure laudamus.* Vidi npr. F. GRIVEC - F. TOMŠIĆ, Constantinus et Methodius Thessalonicenses, Fontes (dalje: Fontes), Radovi Staroslavenskog instituta, knjiga 4, Zagreb, 1960., 73.

8 I. BOBA, Novi pogled na Povijest Moravie, Split, 1986. To je prijevod A. Miličića Bobine knjige Moravia's history reconsidered, Haag, 1971.

9 M. HADŽIJAHIĆ, Pitanje rasprostranjenosti Metodove nadbiskupije južno od Save, Croatica Christiana Periodica (dalje: CCP), god. IX., br. 15, Zagreb, 1985., 1-23.

10 Podrobnosti u L. MARGETIĆ, O interpretaciji nekih vrela hrvatske pravne povijesti devetog stoljeća, u objavljivanju u Zborniku Pravnog fakulteta u Zagrebu za 2000. god.

alfabet, dopunjen slovima, koja odgovaraju specifičnim slavenskim glasovima pa Ivan VIII. ne bi mogao za to pismo tvrditi da ga je "izumio" Konstantin. Za glagoljicu izraz "izumiti" (*reperiri*) odgovara, ali ne i za ćirilicu. Usto, o ćirilici nema na moravskom području nikakva traga za najstarije doba slavenske pismenosti. Nasuprot tomu, Kijevski i Praški listići, pisani glagoljicom, bez obzira na to hoćemo li u njima naći mnogo ili malo čehizama i bez obzira na njihovu dataciju, dokaz su da je glagoljica postojala sjeverno od Dunava. Uostalom, ni nepostojanje makar i neznatnih tragova ćirilice na tom teritoriju ne govori u prilog teze da bi je Konstantin uvodio u Moravsku.[11]

Pretpostavka, da je Konstantin "izumio" ćirilicu imala bi kao nužni korolar tvrdnju da je glagoljica postojala prije slavenskih apostola. Veliku je nadu za tezu o predćirilovskom nastanku glagoljice pobudila izvrsna Hocijeva rasprava, u kojoj je on pokušao dokazati da je glagoljica nastala u 8. stoljeću na akvilejsko-istarskom području, i to na osnovi pretkarolinske kurzive.[12] Hocij dokazuje kako se glagoljična slova mogu u dobrom dijelu objasniti vezom i sličnošću s pretkarolinom. Hamm je pak, sa svoje strane, ukazao na upadljivu sličnost glagoljice s gotskim i runskim alfabetom.[13] A veliki broj najuglednijih slavista nalazi temelj glagoljice u ranosrednjovjekovnom grčkom kurzivu odnosno grčkoj minuskuli. S pravom je Th. Eckhardt[14] pomalo podrugljivo istaknula da su "pokušaji izvesti glagoljicu iz jednog postojećeg alfabeta, "bio on grčki, latinski itd. bezizgledni i beskorisni" jer se, npr., može "bez velike muke pronaći uzore za osam glagoljskih slova, tj. za *a, b, k, i, s, jat, n, o* (...) u kretsko minojskom pismu Linear A" i dodala da sigurno nikom neće pasti na pamet da glagoljicu poveže s tim tisuće godina ranijim pismom.

Jedan od naših najodličnijih i vjerojatno najdubljih novijih specijalista, J. Hamm, od svojih je najranijih radova, unatoč vidljivom napretku u razvoju i argumentaciji svojih teza, čvrsto zastupao mišljenje kako je glagoljica nastala intelektualnim naporom j e d n o g a autora. To, dakako, ne isključuje da je taj "izumitelj" glagoljice bio pod utjecajem već postojećih alfabeta pa je doista od interesa utvrditi na koje se pismo ugledao prigodom izrade pojedinog slova. Ali, to je ipak sekundarno pitanje, jer je pri tome on postupao slobodno, oslanjajući se u prvom redu na svoju stvaralačku maštu. Smatramo da je utjecaj grčke kurzive 9. stoljeća pri tome bio, iz razumljivih razloga, najvažniji, premda će biti točno i to, da je sastavljač prilično vješto taj utjecaj prikrio dodavajući "podlozi" kružiće, trokutiće, crte i slične dodatne elemente, u kojima se ne mora nužno raditi o vjerskim simbolima ili bilo čemu tome sličnom.

Kako nema ni najmanjeg razloga da se posumnja u citirane riječi Ivana VIII. da je Konstantin "pronašao" slavensko pismo i kako je, s druge strane, posve nevjerojatno da bi to pismo bila ćirilica, čini nam se dobro utemeljenim mišljenje da je Konstantin

---

[11] O ovim i drugim pitanjima u svezi s problematikom nastanka glagoljice vidi vrlo pertinentna zapažanja S. DAMJANOVIĆA, Nešto napomena o filologiji i rodoljublju, Republika, god. 50, Zagreb, 1994., 64-69.

[12] M. HOCIJ, Die westlichen Grundlagen des glagolitischen Alphabets, Südostdeutsche Forschungen, IV., H. 3-4, 1940., München, 509-600.

[13] J. HAMM, Postanak glagoljskoga pisma u svijetlu paleografije, Nastavni vjesnik (1937.-1938.), knj. XLVI., sv. 1-5, 39-61.

[14] TH. ECKHARDT, Theorien über den Ursprung der Glagolica, Slovo 13, 1963., 102.

sastavljač upravo glagoljice. Možemo dodati još nešto. Samo je osoba iz bizantskoga kulturnog kruga mogla slovo "*u*" u glagoljici pisati kao '*ou*", tj. onako kako se to piše u grčkom alfabetu i onda na temelju toga i u glagoljici primiti to slovo na isti način, tj. spojem dva znaka (tj. "o" i "ižicu"), koji su se tek kasnije slili u jedan znak, osobito u hrvatskoj uglatoj glagoljici. Isto vrijedi i za postojanje u glagoljici nekoliko znakova koji se odnose na glasove *i, o*. Nadalje, čini nam se najuvjerljivijim mišljenje da glagolski *b* nije drugo nego stilizirani *mb* grčkoga srednjovjekovnoga alfabeta (samo slovo *b*, beta, već se odavno izgovaralo kao *v*). Ta osoba, koja je potjecala iz grčkoga kulturnog kruga i imala izrazite lingvističke sklonosti ne može biti nitko drugi nego Konstantin.

4. Papa Ivan VIII. osnovao je 1973. god. panonsku metropoliju na čelu s Metodom kao nadbiskupom,[15] čime je zadan težak udarac istočnofranačkoj crkvi, koja je do osnivanja te metropolije imala punu crkvenu vlast nad Panonijom. Kolikogod je osnivanje nove metropolije imalo nesagledive pozitivne političke posljedice za slavenske kneževine, panonsku Kocelja (umro 874. god.) i moravsku Svetopuka (koji je nakon Koceljeve smrti preuzeo vlast i nad Panonijom), one bi, tvrdi se, bile povezane s dodatnom vrlo bolnom i teškom zabranom bogoslužja na slavenskom jeziku. To se izvodi iz kasnijeg pisma Ivana VIII. upućenog Metodu 879. god. u kojem Papa poručuje: "Pismom koje smo poslali po ankonitanskom biskupu Pavlu zabranili smo Ti da misu obavljaš u tom (tj. slavenskom) jeziku."[16] Kako je poznato da je papa Ivan VIII. 873. god. poslao ankonitanskog biskupa Pavla knezu Svetopuku i tom prigodom opskrbio Pavla s podrobnom uputom (*commonitorium*), zaključuje se da se riječi iz pisma iz 879. god. odnose upravo na tu Pavlovu misiju tj. iz 873. god.

Iz takvog shvaćanja proizlaze, za autore, upravo nepremostive teškoće. Naime, Metod bi po Papinom pismu iz 879. god. nastavio unatoč zabrani iz 873. god. obavljati bogoslužje na slavenskom jeziku, što znači da on ne bi poslušao Papin nalog i Papi se suprotstavljao preko pet godina. To je vrlo teško, zapravo nemoguće, na zadovoljavajući način objasniti. Rački[17] je pokušao taj Metodov neposluh opravdati time, što je pretpostavio da se Metod nadao da će Ivan VIII. promijeniti svoju odluku čim sazna sve okolnosti. Ritig se s pravom, takvom pojednostavljenom mišljenju, suprotstavio i upozorio na to da su metropolite imali pravo da ne poslušaju Papin nalog (tzv. *jus remonstrantiae*), ali tako da bi o razlozima svoga neposluha odmah izvijestili Papu, da ovaj donese konačnu odluku, nakon što procijeni utemeljenost i opravdanost remonstrancije. Ritig misli kako je Metod upravo to i učinio, pa, kako od Pape nije dobio nikakva odgovora, smatrao je da smije i dalje "mirne savjesti" služiti misu na slavenskom jeziku. Pa ipak je čudno, da u uputi iz 873. god., koja je prilično opsežna,[18] nema ni najmanje naznake za takvu zabranu. Papa u uputi na široko objašnjava Pavlu, što sve treba reći i kako se ponašati u raznim situacijama. Npr.: "Nemoj se poslužiti isprikom kojom bi nastojao opravdati da bilo ti bilo naš

---

[15] Žitje Metoda (dalje: ŽM), X 4, Fontes, 160.

[16] Fontes 72: (...) *iam litteris nostris per Paulum, episcopum Anconitanum, tibi directis prohibuimus.*

[17] F. RAČKI, Viek i djelovanje sv. Cyrilla i Methoda, Zagreb, 1859., 299.

[18] Fontes, 89-69.

brat Metod ne biste krenuli (u posjet) Svetopuku (...)". Moramo priznati da nam se ne čini mogućim da Papa ne bi Pavlu dao instrukciju u tako važnoj i delikatnoj stvari kao što je zabrana slavenskog bogoslužja. Smatramo kako opširna uputa iz 873. god., u kojoj nema riječi o zabrani bogoslužja na slavenskom, sili na zaključak da te godine nije izdana Metodu nikakva takva zabrana.

Uostalom, već su i drugi s pravom posumnjali na ovakvo objašnjenje. Tako Grivec[19] u poglavlju s naslovom *Sumnjiva zabrana slavenskog bogoslužja* piše: "Sumnjivo je pitanje je li papa Ivan VIII. doista 873. godine pismeno zabranio slavensko bogoslužje" - ali dalje, za čudo, nastavlja kao da je pismo ipak postojalo. On uglavnom preuzima starije mišljenje: Metod je bio uvjeren da papa Ivan VIII. o svemu tome nije bio dovoljno obaviješten; Papino je pismo bilo napisano u žurbi i bez osobita savjetovanja; Papa je 880. god. odobrio Metodov postupak i "zato ni povjesničari nemaju pravo da ga osuđuju".[20]

Pa ipak, ako se riječi Papina pisma iz 879. god. odnose na zabranu iz 873., onda je takva "obrana" Metodova postupka vrlo slaba. Metod bi, hoćeš nećeš, ipak bio neposlušan od 873. do 879. god. Iz Papina pisma iz 879. svakako proizlazi da je Papa jednom prigodom poslao Metodu pismo preko ankonitanskog biskupa Pavla. Ali, jesmo li vezani upravo na put ankonitanskog biskupa Pavla iz 873. god. u Papinoj uputi (*commonitorium*)? Naime, daleko od toga da bi diplomatsko putovanje Pavla god. 873. bilo njegova jedina služba za Papu. Zajedno s Eugenom, ostijskim biskupom, on je opetovano, npr. u travnju i listopadu 878., odlazio na važne misije u Bugarsku i Konstantinopol.[21] U kolovozu 879. bio im je pridružen i treći Papin legat, kardinal Petar u svezi s pripremama za crkveni sinod u Konstantinopolu (15.XI.879. do 26.I.880.), koji je trebao sprovesti crkveno jedinstvo. Čini se da su Pavao i Eugen bili i početkom 879. god. u misiji bugarskom kralju, o kojoj znamo samo to da je s njihovim rezultatima Papa bio vrlo nezadovoljan i to opetovano isticao.[22] Dakle, Pavao je odlazio na putovanja u službi Pape bilo sam[23] bilo u društvu s Eugenom[24] bilo u poslanstvu, kojem je na čelu zbog iznimne važnosti bio pridodan i kardinal Petar.[25] Kao što je poznato, u to je vrijeme došlo do neugodnog sukoba Svetopuka i Metoda. Svetopuk je optužio Metoda za krivovjerje pa je Papa poslao Svetopuku pismo u kojem ga "grli kao najdražeg sina" i uvelike se čudi (*valde miramur*) vijesti da bi Me-

---

19 F. GRIVEC, Slavenski blagovjesnici Sveti Ćiril i Metod, Zagreb, 1985. (prijevod rada Sv. Ćiril in Metod, Ljubljana, 1963.), 116.

20 N. dj., 117.

21 Samo u razdoblju od približno jedne godine (travanj 878. do svibnja 879.) Pavao je s Eugenom putovao na istok najmanje četiri puta. Monumenta Germaniae historica (dalje: MGH), Epistolarum, T. VII. (Karolini aevi t. V.), drugo izdanje, 1928. 58, br. 66 (bugarskom kralju Mihajlu); 60, br. 67 (uglednom bugarskom knezu Petru); 62, br. 68 (patrijarhu Ignatiju); 63, br. 64 (bizantskim carevima); 66, br. 71 (grčkim svećenicima u Bugarskoj.

22 Usto postoji i vijest u pismu Pape Ivana VIII. (MGH, Epp. VII, 146, br. 182) bugarskom kralju, koja spominje neku neuspjelu misiju te dvojice legata u svibnju 879. Vidi i Epp. VII, 188, br. 211 iz kolovoza 879. god.

23 Npr. 873. god.

24 Npr. u travnju i listopadu 878. god.

25 Npr. MGH, Epp. VII, 188, br. 211 iz kolovoza 879. god.

tod imao drukčije shvaćanje u najvažnijim pitanjima vjere, "nego što je (ranije) izjavio pred apostolskom stolicom". Zbog toga Papa obećaje Svetopuku da će odmah k sebi pozvati Metoda, da iz njegovih ustiju čuje, je li se drži prave vjere. I doista, Papa je istodobno odmah pozvao Metoda u Rim na saslušanje. Ujedno mu je javio: "Čujemo (*audimus*) da misu služiš na barbarskom, tj. slavenskom jeziku, zbog čega smo već našim pismom tebi upućenim po Pavlu, ankonitanskom biskupu, zabranili da na tom jeziku služiš svetu misu (*unde iam litteris nostris per Paulum episcopum Anconitanum tibi directis prohibuimus, ne in ea lingua sacra missarum sollempnia celebrares*)[26], već isključivo na latinskom ili grčkom jeziku, kao što je to uobičajeno u božjoj crkvi u čitavom svijetu, pa (čak) i u svim manje naprednim društvenim zajednicama (*in omnibus gentibus*)." Kada je i od koga saznao Papa da Metod obavlja službu božju na slavenskom jeziku? Onaj *audimus* označava očito t r a j n o s a d a š n j e vrijeme. U protivnome bi Papa napisao *audivimus*. Kako se o Svetopukovoj prijavi Papa u svom pismu izražava upravo tako, tj. *audivimus*, to znači da je Papa iz Svetopukova pisma saznao da Metod propovijeda *falsam doctrinam*, tj. da je Metod heretik. A kako u istom pismu Papa javlja da čuje (*audimus*) (u sadašnjosti!) o Metodovu slavenskom bogoslužju, slijedi da je on o tome doznao tek po pričanju Svetopukova poslanika Ivana. Ovo je nadasve čudno, pogotovu ako uzmemo u obzir da je glagoljanje u moravskoj bilo Papi već odavno i te kako dobro poznato. Već iduće 880. god. Papa odobrava, kao što je već rečeno, "slavensko pismo, koje je izumio (nedavno) umrli Konstantin filozof" i dopušta obavljanje slavenskog bogoslužja, tj. glagoljanje. Nemoguće je pretpostaviti da obje izjave odražavaju iskreno Papino uvjerenje i da bi Papa 879. god. iskreno mislio da se misa m o r a obavljati isključivo na latinskom ili grčkom, a 880. god. isto tako iskreno da "ništa ne smeta pravoj vjeri i vjerskim istinama (*doctrina*) da se misa pjeva u tom slavenskom jeziku (...). Ukratko, treba ponovno raščlaniti Papina pisma iz 879. god. upućena Svetopuku" i Metodu.[27]

Naše je mišljenje da je Papa 879. god. vodio vrlo suptilnu diplomatsku igru oko Svetopuka, slavenskog bogoslužja i vjerskih istina. Papa je, dakako, znao da je slavensko bogoslužje već odavno odobreno (još od 869. god.) pa se u pismu Svetopuku ograničio da izrazi svoje veliko čuđenje nad Metodovim "krivovjerjem" i obećao da će strogo provjeriti Metodovo vjersko uvjerenje. Svetopuk se mogao osjećati zadovoljnim, jer, eto, Papa njega visoko cijeni (grleći ga kao najdražeg sina) i otvara postupak protiv Metoda. Ali, Papa ujedno poziva Svetopuka neka svakako slijedi nauk rimske crkve, koji je ona preuzela od samog sv. Petra (*ab ipso apostolorum principe*) i koji će ona držati "dok ima svijeta i vijeka" (*usque in finem saeculi*). To znači, da bi i Svetopuk, ako se ne bi držao nauka svete rimske crkve, trebao biti osumnjičen zbog hereze. Papa mu doslovce poručuje: "opominjemo vašu ljubeznost (...) da odbacite lažni vjeronauk (*doctrinam falsam abicite*)." Papa je pismo tako lijepo sročio, da se Svetopuk nije mogao osjećati pogođenim ili uvrijeđenim. Ali, kada je Papa 880. god. utvrdio da Metodovo vjeronaučanje u cijelosti odgovara svemu što "uči rimska crkva i što su crkveni očevi prenijeli," onda se situacija stubokom mijenja. Crkva je u to vrijeme čvrsto stajala na braniku nepromjenjivosti simbola pravovjernosti (*orthodo-*

[26] Vidi bilj. 13.

[27] Fontes, 160, br. 200 i 160, br. 201.

xae fidei symbolum) - bez obzira na to što je bila sklona intepretirati ga drukčije od istočne crkve - dok su istočnofranačke crkve (i Svetopuk s njom) smatrale da u vjerski simbol t r e b a u b a c i t i riječi *filioque* - dakle, protivno onom što je tada zastupala rimska crkva!

Ukratko, neke neobične tvrdnje u Papinim pismima Svetopuku i Metodu 879. god. treba tumačiti kao pripremu za otvoreno Papino izjašnjavanje u prilog Metoda i glagoljašenja u 880. god. Oba pisma iz 879. god. odnose se na okolnosti koje su neposredno povezane s tadašnjom fluidnom situacijom u Svetopukovoj Moravskoj. Svetopuk je bio svjestan da su mu istočnofranačke vlasti najopasnije pa ih nikako nije htio iritirati previše otvorenim priklanjanjem Papi, slavenskoj Službi božjoj i Bizantu, tim više što je njemačko svećenstvo djelovalo na dijelovima Svetopukove države vrlo agresivno. Osobito je Papino pismo Metodu prožeto od početka do kraja željom da bar formalno zadovolji Svetopuka pa se upravo zbog toga i rečenica koja govori o zabrani slavenskog bogoslužja koju je Svetopuku priopćio ankonitanski biskup Pavao odnosi na događanje i prilike u 879. god. Papa ne kaže da zabrana postoji već odavno, tj. od 873. god. U tom bi slučaju Papa stilizirao tu rečenicu drukčije, npr. dodao bi *olim* ili *iam diu*. Nepostojanje takvih ili sličnih oznaka uvjerava nas da je do zabrane mise na slavenskom jeziku došlo u vezi sa Svetopukovim prigovorima iz n e p o s r e d n e prošlosti. Najvjerojatnije su se ovi događaji odigravali već u 879. god. nakon Svetopukove pritužbe na Metoda - nakon koje Papa preko biskupa Pavla zabranjuje slavensku liturgiju i zove Metoda u Rim. U Rimu 880. god. Papa - obratno od onoga što očekuje Svetopuk! - daje energično punu podršku Metodu, konsekrira Metodova protivnika Wichinga, ali ga ujedno čvrstim i jasnim riječima (*jubemus et volumus*) podvrgava Metodu i ujedno isto tako jasnim riječima (*iure laudamus*) pravno odobrava slavensku Službu božju.

Dakle, pisma iz 879. god. i njihov cjelokupan sadržaj odraz su prilika isključivo u toj godini, u kojoj je Papa uporabio svoju diplomatsku vještinu kojom je naizgled[28] poduzeo disciplinski postupak protiv Metoda, ali mu ujedno omogućio da se u postupku 880. god. opravda i dokaže svoju punu sukladnost s naučanjima rimske crkve. O tome Papa obavještava Svetopuka na vrlo obazrivi način.

5. Prema svemu, što se na osnovi prethodnih raščlambi može zaključiti, proizlazi da glavna Metodova vjerska aktivnost pada u vrijeme između 873. (osnivanje panonske nadbiskupije) i 885. (Metodova smrt i zabrana glagoljanja izrečena po papi Stjepanu V.). Kako je Metodovo djelovanje bilo izravno korisno za papinstvo i Bizant, razumljivo je da se ono lako proširilo i na hrvatski teritorij, pogotovu nakon što je Papa još 873. god. naredio hrvatskom knezu Montemeru, koji je vladao područjem između Save i Drave da podupre crkvenu vlast Metoda, kao panonskog nadbiskupa i na svojem teritoriju.

Širenje glagoljanja iz Moravske prema Hrvatskoj treba, dakle, smjestiti u vrijeme između 873. i 885. a ne ga pripisati djelovanju Metodovih učenika, nakon što su protje-

[28] Ovakvi tzv. *Scheinprozesse* bili su i inače česti u crkvenoj (i ne samo u njoj!) praksi. Primjer takvog *Scheinprozessa*, koji se tiče naše povijesti (postupak "protiv" Petra Krešimira IV.) vidi u L. MARGETIĆ, Odnosi Petra Krešimira i Pape prema Korčulanskom kodeksu, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXXIV, Split, 1980., 219-238 = Iz ranije hrvatske povijesti, Split, 1997., 253-273.

rani iz Moravske nakon zabrane iz 885. god. Nakon te godine glagoljanje nema više podršku ni Pape ni Bizanta, a pogotovu ne bugarskog vladara Simeona, koji je od 893. god. podupirao ćirilicu u Bugarskoj - u biti inačicu grčkog alfabeta - u želji da svoju vlast učini prihvatljivom i za njegove podanike prožete bizantskom kulturom.

Kao što smo to podrobno analizirali na drugom mjestu,[29] relativni kompromis Pape i Bizanta - ako izuzmemo trnovito pitanje crkvene vlasti nad Bugarskom - sastojao se u tome da je car Bazilije I. prepustio područje od Jadrana do Karpata papinom svjetovnom i crkvenom utjecaju. U Bizantskoj je Dalmaciji car pristao na povezivanje splitske nadbiskupije i njezinih sufragana s Rimom. U svezi s time vrlo je znakovito pismo Pape Ivana VIII.[30] upućeno 10. lipnja 879. crkvenim i svjetovnim vlastima u Bizantskoj Dalmaciji. Vrijedi ponovno istaći da je nekoliko dana ranije, 7. lipnja 879., došlo do dogovora bizantskih poslanika u Rimu s Ivanom VIII. o crkvenoj i svjetovnoj Papinoj vlasti nad Hrvatskom i da je za kraj pregovora ostavljeno kao najteže pitanje Papine crkvene vlasti nad Dalmatinskom Hrvatskom pa kada je i to riješeno pozitivno za rimsku crkvu, došlo je do upravo spomenuta Papina pisma od 10. lipnja. Možda je u tom pismu najinteresantnije ono čega u njemu n e m a. Primjećuje se da su uz poimenično navedene zadarskoga, osorskog i splitskog[31] crkvenog predstavnika spomenuti ostali biskupi samo skupno (*ceteri[s]que episcopis Dalmatinis*). Ovo ne može biti slučajno. Mislimo da ne griješimo ako pretpostavimo da ninski biskup nije poimenično spomenut zato, što je njegova biskupija bila na hrvatskom, a ne bizantskom teritoriju. Nasuprot tomu, čudi da nije spomenut krčki biskup. Nije nimalo vjerojatno kako je on ostao nespomenut radi "uštede" u nabrajanju. Za krčku biskupiju, za koju znamo da se u to vrijeme protezala i na susjednom kopnu, može se s pravom pretpostaviti da je bila u rukama glagoljaša. To zaključujemo, uz ostalo, i iz riječi upravo spomenuta Papina pisma, iz kojih proizlazi da je Papa predviđao otpor podvrgavanju dalmatinskih crkava papinskoj crkvenoj vlasti. Taj otpor Papa očekuje od Grka i Slavena:

Si aliquid de parte Grecorum vel Sclavorum super vestra ad nos reversione (...), dubitatis[32]

tj. ako biste sumnjali na otpor Grka i Slavena itd. - i obećava punu zaštitu i ujedno prijeti isključenjem iz crkve, ako se ne bi htjeli "vratiti" (*redire*) rimskoj apostolskoj crkvi, a posebno, ako bi se biskupi dali konsekrirati i primiti palij negdje drugdje, tj. u Akvileji,[33] a ne iz Rima. Tko su ti Grci i Slaveni, o kojima govori Papino pismo? Pismo je upućeno osobama koje žive i djeluju na teritoriju Bizantske Dalmacije, i to u prvom redu upravo na biskupe, jer se samo na njih može odnositi dio pisma, koji zahtijeva da konsekraciju i palij prime iz Rima. A ako je to tako, onda treba i "Slavene" najvjerojatnije povezati u prvom redu s krčkim biskupom. Što se pak tiče "Grka", koji bi se u okviru Bizantske Dalmacije protivili "povratku stolici sv. Petra apostola",

---

29 Vidi bilj. 10.

30 CD I, 16, br. 13.

31 Splitska je nadbiskupija bila u to doba vakantna. To se vidi i iz adrese Papina pisma.

32 CD I, 17, br. 13.

33 Ovdje se sigurno misli upravo na Akvileju, koju je Papa u odnosu na crkvenu vlast smatrao suparnicom, Vidi CD I, 19, br. 16 i 20, br. 17.

sigurno treba isključiti stratega provincije Dalmacije i sve njemu izravno ili neizravno podređene funkcionare i druge uglednike, osobito one u Zadru, zato što je do širenja vlasti rimske apostolske crkve nad Dalmacijom došlo na osnovi dogovora bizantskog izaslanstva i Pape 10. lipnja u Rimu. Skloni smo pretpostaviti kako je riječ o dijelu klera, koji je bio povezan sa crkvenom oporbom u središtu Bizanta, gdje je i inače tinjao ne baš zanemarivi otpor prema carskoj crkvenoj politici. Ne treba zaboraviti da u listopadu iste godine konstantinopolitanski patrijarh postaje Focije. Za nas je u ovom kontekstu to pitanje marginalne prirode. Za nas je važno da su Papa i Bazilije I. u odnosu na slavenske apostole i glagoljanje u Bizantskoj Dalmaciji imali u to doba sigurno zajedničko istovjetno stajalište, do kojeg je, očito, došlo na osnovi dogovora Bizanta i Rima u lipnju 879. godine.

Ali vratimo se na mnogo zanimljivije "Slavene", protivnike Papine inicijative da se dalmatinska crkva vrati Rimu. Poznata je uloga akvilejske patrijaršije u širenju kršćanstva među Hrvatima. O tome postoji golema i uvjerljiva literatura pa se na tu pojavu ovdje ne treba posebno osvrnuti. Ali treba upozoriti bar na neke elemente povezanosti Akvileje i crkve u Hrvata, koji se odnose na vremensko razdoblje, kojim se ovdje bavimo. Već smo naglasili kako je u pozivu dalmatinskim biskupima da se vrate Rimu Papa osobitu pozornost pridao okolnosti, koja mu je neobično ležala na srcu, naime, primanju palija, kao znaku biskupske časti. Papa Stjepan VI. obratio se čak još 886./887. na akvilejskog patrijarha prijekorom da je konsekrirao splitskog (nad)biskupa Teodozija, a u isto je vrijeme još energičnije prigovorio Teodoziju da je "letio" u Akvileju i tamo se dao konsekrirati i obećao mu dati palij,[34] ali uz uvjet da dođe u Rim. A već je i papa Ivan VIII. pozvao[35] još 879. god. toga istog Teodozija, u to vrijeme još samo izabranoga ninskog biskupa, da svakako dođe u Rim i u Rimu primi konsekraciju i usput ga svečano upozorio da "ne bi nekamo drugamo (!) otišao (...) i primio biskupsko posvećenje." Pri tome je Papa mislio, dakako, na akvilejskog patrijarha. I doista, iz pisma koje je oko 880. god. Papa uputio Branimiru čini se sigurnim[36] da je Teodozije poslušao Papu i dao se konsekrirati u Rimu.

Ne treba zaboraviti da je i sam Branimir posjetio Akvileju, što je nedvojbeno bilo ne samo vjerska već i politička manifestacija. Još je značajnija okolnost da je po smrti splitskog nadbiskupa Marina oko 886. god. upravu nadbiskupije preuzeo dotadanji ninski biskup, što je izazvalo veliku Papinu srdžbu. Kako je moguće da se Teodozije usudio protiv Papine volje preuzeti splitsku crkvu? Jedino je prihvatljivo objašnjenje da ga je u tome podupirao moćni Branimir, to više što je nakon smrti Pape Ivana VIII. Papin položaj doživio za neko vrijeme osjetljivi udar. Ali još i za života Ivana VIII. Branimir se nije mogao konačno odlučiti da prizna Papu za svoga svjetovnog seniora. Naime, poznato je kako se u feudalizmu stupalo pod nečiju vrhovnu vlast. Radilo se o prilično složenom postupku. Prvi dio tog postupka sastojao se u tome da se budući vazal obraćao budućem senioru molbom da ga prizna za vazala. Tako npr. papa Ivan VIII. 879. god. spominje Branimirovo pismo u kojem ovaj izražava želju da u svemu bude "vjeran i pokoran" papinskoj vlasti. Drugi dio postupka sastoji se

[34] CD I, 21, br. 18.

[35] CD I, 15, br. 12.

[36] CD I, 18, br. 14.

u povoljnom odgovoru budućeg seniora. Tako u istom pismo Ivan VIII. prima Branimira "kao najmilijeg sina (...) u krilo svete stolice apostolske". Treća se faza sastoji u polaganju prisege vjernosti koju u ime budućeg vazala polaže njegov opunomoćenik pred budućim seniorom. Tako iz Fuldskih anala saznajemo da je 874. god. Svetopukov opunomoćenik u Forchheimu položio u ime Svetopuka vazalnu prisegu pred Ludovikom Njemačkim. Četvrta se faza sastojala u odašiljanju predstavnikâ budućeg seniora budućem vazalu, da bi pred njima feudalnu prisegu osobno potvrdili svi oni koji će njome biti obvezani pa kada se i to završi, uspostavlja se pravno čvrsti i valjani feudalni odnos. Tako i papa Ivan VIII. u kasnijem pismu, pisanom najranije u drugoj polovici 881. god., upućenom Branimiru zahtijeva da Branimir pošalje Papi vjerodostojne poslanike, koji će potvrditi Branimirovo obećanje iz 879. god. pa će nakon toga Papa poslati svoga izaslanika koji će od cjelokupnoga hrvatskog naroda preuzeti obvezu vjernosti (*universus populus vester fidelitatem promittat*).

Nešto slično dešavalo se i u odnosu Ivana VIII. i Svetopuka. Iz pisma Ivana VIII. upućenog Svetopuku 880. god. razaznaje se da je Svetopuk bio izrazio Papi želju da zajedno sa svojim prvacima prizna Papu za patrona (*patronum*), pomagatelja (*adiutorem*) i zaštitnika (*defensorem*). Papa to prihvaća i "grli ga golemom ljubavlju kao jedinog sina". Na žalost, nedostaju daljnje vijesti o tome kako je tekao daljnji postupak. Kako Ivan VIII. već 882. god. nije bio živ i kako se 884. god. Svetopuk prisegom obvezao na vazalstvo caru Karlu III. i obećao mu vjernost (*fidelitatem*), ne čini nam se vjerojatnim da bi od 880. do 884. došlo do konačnog utvrđivanja pravovaljanoga feudalnog odnosa između Svetopuka i Svete Stolice.

Vratimo se na Branimira. Sigurno je da on nije imao ništa protiv Papine zaštite, ali se je s pravom bojao da bi mu sve snažniji Bizant pod Bazilijem I. mogao preko dalmatinske teme i bizantske vojne posade u toj temi i te kako zagorčiti život. Zbog toga njegov "izlet" u Akvileju, njegova želja da preko Teodozija i učvrsti svoju poziciju u Splitu, a time posredno i u Bizantskoj Dalmaciji i njegovo kulturno oslanjanja na zapadne uzore, npr. u dataciji njegova natpisa iz 888. god., a pogotovu njegov pokušaj da odmah poslije smrti cara Bazilija I., koja je i inače uzdrmala bizantsku vlast u njezinim zapadnim provincijama.

Zadržat ćemo se samo na nekim događajima koji su mogli imati najviše odjeka u Hrvatskoj. Beneventanski vojvoda Ajon smatrao je kako je Bazilijeva smrt početak kraja bizantske vlasti u južnoj Italiji. On u 887. organizira Langobarde u Beneventu i Apuliji koji se dižu u opći napad na bizantske posjede. Tom prilikom Ajon čak uspijeva osvojiti Bari, a Bizantinci 888. pri pokušaju protuofanzive doživljavaju težak poraz pod zidinama Baria. Ipak, Bizant je bio previše jak. Sve nade ustanika ruše se još iste 888. kad Bizant ponovno osvaja Bari. Salerno pada potpuno pod utjecaj Bizanta, a i Benevent i Kapua prinuđeni su da u svojoj politici vode u prvom redu računa o ponovno uspostavljenom bizantskom autoritetu.

Nadalje, čini nam se da s langobardskim ustankom u južnoj Italiji, bizantskim gubitkom Baria i očito znatno pojačanim utjecajem Branimira u Dalmaciji treba povezati i tadašnje političke perturbacije u Mlecima i duždevu ekspediciju prema središnjoj Dalmaciji. Na politiku Mletaka prema Dalmaciji i Hrvatskoj nismo se u ovome radu dosad osvrtali jer su za to potrebne šire analize koje bi nas odvele predaleko. Ali ne možemo da ne upozorimo barem na neke okolnosti. U Mlecima je na

vlasti bila već dulje vremena obitelj Partecijaka koja je uz ostalo imala vrlo prijateljske odnose s Bizantom. Bazilije I. počastio je dužda Orsa vrlo visokom titulom protospatarija, što je bilo povezano s opipljivim koristima za nositelja, uz ostalo visokom plaćom, koja se isplaćivala iz bizantske državne blagajne. Uskoro nakon Bazilijeve smrti dolazi u Mlecima do velikih previranja, Partecijaci su prinuđeni da se povuku s vlasti a čast dužda preuzima 17. travnja 887. Petar Kandijan iz druge obitelji.[37] Za novog dužda priča Ivan Đakon da je odmah po stupanju na vlast poslao pomorsku ekspediciju protiv Neretljana, ali da je ona bila bezuspješna. Na to je sam dužd krenuo u kolovozu na pohod prema srednjoj Dalmaciji, ali je već 18. rujna ubijen blizu Makarske.[38] Vlast nakon toga ponovno preuzimaju Partecijaci. Kratkotrajni gubitak vlasti probizantski orijentiranih Partecijaka treba svakako povezati s privremenim slabljenjem bizantskog položaja u južnoj Italiji. Ako je tako, onda i ekspedicija Petra Kandijana mora s time imati neke veze. Značajno je da nekih mletačkih akcija u srednjodalmatinskim vodama nije bilo punih deset godina i da s druge strane Ivan Đakon ne opisuje duždevu ekspediciju kao odgovor na bilo kakve "gusarske" ili slične neprijateljske akcije Neretljana protiv Mletaka, što inače u pravilu čini. Po svemu bi dakle izgledalo da su se Mleci nakon Bazilijeve smrti odlučili na mnogo aktivniju politiku prema Dalmaciji.

Ali, već 888. Bizant zauzima dominantnu poziciju u južnoj Italiji. U međuvremenu su se i u Mlecima vratili na vlast probizantski Partecijaci, a i Branimir je morao odustati od toga da u Bizantskoj Dalmaciji nastupi energičnije.[39]

Lujo Margetić

RIASSUNTO

Alcune questioni riguardanti l'alfabeto glagolitico e la celebrazione dell'ufficio divino in paleoslavo

Dopo aver spiegato le ragioni della grande attrazione per la popolazione croata nel Medio evo dell'ufficio divino in paleoslavo-croato, l'autore dimostra che l'alfabeto glagolitico - e non quello cirillico, come lo sostengono alcuni autori - è stato inventato dall'apostolo slavo Costantino. L'autore inoltre dimostra che il rito paleoslavo non era stato proibito già nell'anno 873, come generalmente si crede, bensì soltanto nel 885. Secondo l'autore la ragione dell'introduzione del rito paleoslavo si trova nell'accordo tra il papa Giovanni VIII e l'imperatore bizantino Basilio I, con il quale l'imperatore acconsentiva al ruolo principale e preponderante del papato nei territori tra l'Adriatico ed i Carpazi non solamente nell'ambito ecclesiastico, ma anche in quello secolare. L'accordo era in primo luogo diretto contro i Franchi orientali. Il punto debole di questo accordo era il disaccordo latente tra Bisanzio ed il papato riguardante la Bulgaria. Inoltre Branimiro, duca croato e Svetopuk, duca moraviano, volevano essere indipendenti dall'influenza bizantina. Oltre a ciò, Branimiro mirava soprattutto a sottomettere alla sua influenza il metropolita di Spalato, in contrasto alle intenzioni di Giovanni VIII.

---

37 G. MONTICOLO, Cronache veneziane antichissime I, Roma, 1890., 127-128.

38 N. dj., 128-129.

39 Vidi i L. MARGETIĆ, Ugovor Mletaka i italskih gradova *contra generationes Sclavorum (40.)*, Historijski zbornik, god. XLI (1), Zagreb, 1988., u kojem se analiziraju razlike različitih mletačkih ugovora s istočnofranačkim i njemačkim vladarima od 840. dalje, a osobito tekstom ugovora iz 888. god. U nas su ti ugovori posve zanemareni. Dotakli su ih se donekle samo Šišić i N. Klaić, i to uglavnom pogrješno. Na naš rad iz 1988. god. nije se na žalost nitko od naših povjesnika dosad osvrnuo kritičkim napomenama i drukčjim prijedlozima. A ipak su ti ugovori zaslužili u hrvatskoj historiografiji bolju sudbinu.

Eugen Pusić

ORGANIZACIJA KAO TEORIJSKI PROBLEM

Pogledi na organizaciju u klasičnoj društvenoj znanosti. Razvitak znanosti o organizaciji od postavki Taylora i Fayola i kritike tih postavki do suvremenih gledanja na pet dimenzija organizacije: aktere, strukturu, okolinu, informacije i interakciju, te teorijska bilanca do sada pređenog puta i perspektiva eventualnog budućeg razvitka.

Organizacija, kao skupina ljudi koji međusobno usklađenom djelatnošću ostvaruju određeni cilj, pojavni je oblik ljudske društvenosti od samih njezinih početaka. A u tim počecima nije jasno izdvojena iz općenitije pojave društvene povezanosti. Tada se ta povezanost, u svim njezinim aspektima, temelji na "jakim stanjima kolektivne svijesti" (états forts de la conscience collective - *E. Durkheim*, 1893.), tj. na intenzivnim emocijama nabijenim predodžbama normativne vezanosti koja prožima sve članove primarnih zajednica u njihovim međusobnim odnosima kao i u odnosu s numinoznom sferom pretpostavljene vrhunaravnosti.

Pojedini oblik organiziranog djelovanja - recimo lov, plovidba, pohod, gradnja - ne izdvaja se u ranom društvu, psihološki, iz opće neupitnosti primarne zajednice kao takve, već iz nje crpi vezivo svoje kohezije. Pa kad se zajednica kao cjelina suočava sa situacijom koja zahtijeva njezino usklađeno na cilj usmjereno djelovanje, događa se da tada čitava zajednica daje sebi određene značajke svjesne, svrhovite organiziranosti, kao što je izbor privremenog poglavice, u fascinantnom primjeru Nambikvara Indijanaca u amazonskom području (*C. Levi-Strauss*, 1955.).

Antropološki su korijeni organizacije u procesu diobe rada koji prati ljudski rod od njegovih početaka. Međutim, kao praktički dominantni oblik obavljanja zajedničkog rada, osobito u industrijskoj proizvodnji, organizacija se javlja tek s industrijalizacijom i urbanizacijom otprilike od treće trećine 18. stoljeća u čelnoj skupini tada najrazvijenijih zemalja. Od tada počinje i sustavno razmišljanje o organizaciji kao povezanom podijeljenom radu. I to se razmišljanje u to doba ne izdvaja iz kruga one misaone djelatnosti koju, iz današnje perspektive, smatramo, zbog njezina stvaralaštva, klasikom u društvenim znanostima novovjekovne moderne.

1. ORGANIZACIJA U KLASIČNOJ DRUŠTVENOJ ZNANOSTI

Adam *Smith* počinje svoje "Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda" (1776.) rečenicom: "Čini se da je najveće poboljšanje proizvodnih snaga rada i veći dio umijeća, spretnosti i prosuđivanja pomoću kojih se tom snagom bilo gdje upravlja ili se ona primjenjuje, bio učinak diobe rada" (1937., 3). Na koji način dioba rada ostvaruje takvo značajno poboljšanje proizvodnih snaga? "Veliki porast količine rada koju može, uslijed diobe rada, obaviti isti broj ljudi proističe iz triju različitih okolnosti: prvo, porastom spretnosti svakoga pojedinog radnika; drugo uštedom vremena koje se obično gubi prelaskom s jedne vrste rada na drugu; i konačno, izumom velikog broja strojeva koji olakšavaju i skraćuju rad, te osposobljavaju jednog čovjeka da obavi rad mnogih" (ibid. 7). Premda Smith dopušta da ova vrst diobe rada ima i svoje negativne posljedice: zatupljujuće djelovanje monotonog rada, moralnu degeneraciju u koju vodi, gubitak hrabrosti i fizičke aktivnosti, on smatra da u tom slučaju cilj opravdava sredstva, jer "umnažanje proizvodnje na području svih različitih umijeća uslijed diobe rada je ono što dovodi, u dobro uređenom društvu, do tog općeg obilja koje se širi do najnižih slojeva naroda" (ibid. 11).

Na pitanje kako su tako podijeljeni elementi radnog procesa međusobno povezani i usmjereni na jedinstveni cilj odnosno rezultat, Smith odgovara upućivanjem na razmjenu i na tržište: "To (povezivanje) je nužna iako vrlo polagana i postepena posljedica određene sklonosti ljudske prirode...da mijenja, trguje i razmjenjuje jednu stvar za drugu" (ibid. 13). Opseg tržišta, stoga, određuje mjeru detaljnosti diobe rada: "Kako je upravo moć razmjene povod diobe rada, tako i opseg ove diobe mora uvijek biti ograničen opsegom te moći, ili, drugim riječima, protezanjem tržišta" (ibid. 17).

Adam Smith ističe ono svojstvo organizacije koje će ostati jednim od lajtmotiva svih kasnijih analiza te društvene strukture, diobu rada i povezivanje podijeljenih radnih operacija. Njegova je pažnja usmjerena prvenstveno na diobu, i to na specifični oblik diobe cijepanjem jedinstvenoga radnog procesa u pojedinoj proizvodnoj organizaciji, dok problem povezivanja gleda na razini društva i smatra da se on treba riješiti regulativnim efektom tržišta. Smatra disfunkcionalne posljedice diobe rada cijenom koju valja platiti za izvanredno značajna ekonomska postignuća koja očekuje od nove metode rada.

Na prosvjetiteljski optimizam 18. stoljeća, kojim je prožeto razmišljanje A. Smitha, već je 19. najavilo svoje rezerve. Podnaslov Marxova "Kapitala" (1867.), "Kritika političke ekonomije", uperen je kritički i protiv Smitha. *Marx* doduše prihvaća i potvrđuje Smithove zaključke o izvanrednim prednostima diobe rada u odnosu na ekonomsku produktivnost, ali smatra da te prednosti ne koriste onima koji su ih svojim radom ostvarili, radnicima, već vlasnicima kapitala koji su unajmili radnike odnosno kupili njihovu radnu snagu. Lišen sredstava za rad, "radnik je suočen sa smislenim implikacijama materijalnog procesa proizvodnje kao vlasništva drugoga i kao moći vladanja" (1889., 335). "Sredstvo za rad (postaje)..."sredstvo za podjarmljivanje i...sredstvo za eksploatiranje i osiromašivanje radnika" (1947., 439). Time se "ujedno upotpunjuje i njegova bespomoćna zavisnost od tvorničke cjeline, dakle od kapitalista" (1947., 362).

Marx naglašava u prvom redu sukob interesa između radnika i kapitalista u proizvodnim organizacijama, pa i u društvu kao cjelini. Odnos suradnje u organizaciji

izopačen je ovim sukobom u kojem kapitalist ima premoćni položaj uslijed toga što kao vlasnik raspolaže sredstvima za rad. Međutim, za Marxa sukob između kapitalista i radnika nije jednostavno druga strana i nužna popratna pojava njihove suradnje; on je unijet u tu suradnju izvana, društvenom moći kapitalista. Marx time pokreće drugi temeljni vrijednosni problem suradnje u organizacijama: kao što je Smith polazio od vrijednosti ekonomičnosti, Marx polazi od vrijednosti pravednosti kao kriterija u rješavanju temeljnih interesnih sukoba u društvu.

Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće klasična sociologija, i onda kad se ne bavi posebno pojedinom organizacijom kao svojstvenom društvenom strukturom, preuzima ideju o značajnom i blagotvornom utjecaju diobe rada od A. Smitha, kao i problem interesnog sukoba do kojeg dioba rada može dovesti, problem kojem se posvetio K.Marx.

Emile *Durkheim* (1893.) tumači procesom diobe društvenog rada cjelokupni razvitak ljudskog društva. Dioba rada neposredno povlači za sobom suradnju: "Surađivati...znači podijeliti između sebe zajednički zadatak" (1972., 155). Durkheim proširuje pojam suradnje na čitavo društvo i u tom širem sklopu govori o solidarnosti. Poseban oblik solidarnosti, tzv. organska solidarnost, nastaje u modernom društvu, gdje dioba rada postaje tako detaljna, da je međusobna ovisnost ljudi sve izraženija - svatko sam proizvodi sve manji dio onoga što mu treba - pa i solidarnost-suradnja članova društva postaje sve nezaobilazniji uvjet postojanja društva kao takvog. Napredovanje diobe rada znači u isti mah i napredovanje autonomije pojedinca: "Zaista, s jedne strane, svak zavisi utoliko jače od društva ukoliko je rad u većoj mjeri podijeljen, a s druge strane, svačija je djelatnost utoliko više lična ukoliko je više specijalizirana" (ibid. 161). Upravo ta nova kombinacija međuovisnosti i autonomije, tipična za moderna društva tzv. organske solidarnosti, odražava se u organizaciji: "Organizirani tip...odgovara organskoj solidarnosti..." (ibid. 203).

Međutim, teza da objektivna međusobna ovisnost ljudi uslijed detaljno podijeljenog rada stvara organsku solidarnost među njima, očigledno je i radikalno opovrgnuta baš u glavnom obliku moderne organizacije, u industrijskom poduzeću. "Ukoliko se industrijske funkcije više specijaliziraju, borba postaje žešća, o pojačanju solidarnosti nema ni riječi" (ibid. 346). Ovdje je, po mišljenju Durkheima, "podjela rada ... anomična" (ibid. 354), tj. nepravilna, protivna po njemu pretpostavljenim zakonitostima organske solidarnosti. Anomična dioba rada nastaje uvijek onda, kada dijelovi koji bi trebali biti solidarni nisu "u dovoljnom i u dovoljno trajnom dodiru", iako su "u neposrednoj prostornoj vezi", pa "odnosi organa nisu regulirani" (ibid. 357). "Radnik je izgubljen u gomili drugih radnika, otrgnut od svoje porodice preko cijelog dana; živi sve više odvojen od onoga tko ga zapošljava itd. Ti novi uvjeti industrijskog života zahtijevaju naravno novu organizaciju, ali kako su se ti preobražaji izvršili izvanredno brzo, interesi u sukobu još nisu imali vremena da se uravnoteže" (ibid. 359). "Taj rezultat nije...nužna posljedica podjele rada. On nastaje samo u sasvim posebnim okolnostima, naime kad je ta podjela rada posljedica neke spoljašnje prinude" (ibid. 365). Rješenje je problema anomije u regulaciji: "podjele rada...ne može biti bez reglementacije" (ibid.).

Durkheim uviđa proturječnost odnosa koji izviru iz diobe rada: prirodnu i normalnu suradnju i solidarnost zamjenjuje katkada sukob i anomija, kad se premoćne sile upliću svojom prinudom u taj odnos. Durkheim takva stanja, iako mu je jasno da nisu iznimna, ipak smatra odstupanjem od normalnoga, pravilnog, i nekako iznenađujućim

- što proizlazi iz njegove upotrebe izraza "anomija". Njemu nisu pred očima u prvom redu ekonomski efekti diobe rada, već njezina moralna odnosno normativna strana, pa kroz to i problem pravednosti kao kriterija za rješavanje sukoba interesa u društvu.

Max *Weber* se, u svom djelu "Wirtschaft und Gesellschaft" (1921.), među ostalim, bavi posebnim tipom organizacije koji zove birokratsko-monokratskim ili jednostavno "birokracijom" (1921., 650-678). Radi se o hijerarhijskoj organizaciji u kojoj među članovima vladaju odnosi međusobne podređenosti i nadređenosti, ali ti su odnosi neosobni, u njima podređenost i nadređenost slijedi logiku diobe rada odn. podjele zadatka na postupno sve uže i specijalnije dijelove i logiku povezivanja tih dijelova u smislenu cjelinu. Težište je pri tome baš na problemu povezivanja, integraciji. Birokratski tip organizacije obuhvaća dvije glavne podvrste: organizaciju javnopravne vlasti u "nadleštvu" (Behoerde) i privatno-gospodarsku organizaciju birokratskog "pogona" (Betrieb).[1] U tom je tipu organizacije rad podijeljen i dodijeljen pojedinim radnim mjestima kao službena dužnost, povezana s odgovarajućim ovlastima zapovijedanja i povjerena osobama s "općenito reguliranim kvalifikacijama" . Radna su mjesta povezana službenom hijerarhijom i načelom pismenog komuniciranja, poslovanja koje se temelji na spisima. Službenici su specijalizirano školovani, rade puno radno vrijeme i obavljaju poslove po općim, "manje ili više čvrstim i manje ili više iscrpnim" pravilima (1921., 650-651). Preduvjeti su nastajanja takvog tipa organizacije prijelaz na novčano gospodarstvo te porast broja poslova kao i broja i veličine samih organizacija. U ocjeni prednosti takve organizacije, Weberov stav podsjeća na oduševljenje koje je A. Smith pokazivao za tekovine diobe rada: "Potpuno razvijeni birokratski mehanizam odnosi se prema (drugim oblicima organiziranosti) točno tako kao što se stroj odnosi prema nemehaničkim načinima proizvodnje dobara. Nasuprot svim kolegijalnim, počasnim ili usputnim oblicima obavljanja posla, u strogo birokratskoj, posebno monokratskoj upravi školovanih službenika-pojedinaca, točnost, brzina, jednoznačnost, poznavanje spisa, kontinuitet, diskrecija, jedinstvenost, striktno podređivanje, ušteda na trvenjima, stvarnim i osobnim troškovima povećani su do optimuma" (ibid. 660-661).

Weber, ipak, naslućuje opasnosti koje bi za društvo mogle proizaći iz izrazite premoćnosti birokracije nad izabranim i drugim neprofesionalnim političkim funkcionerima, iz nezamjenjivosti birokratskog aparata u osiguranju svakodnevnog funkcioniranja za društvo neophodnih djelatnosti, iz eventualnog državno-socijalističkog kočenja privatnog poduzetništva, te, posve općenito, iz nivelacije društvene raznovrsnosti kojoj birokratski sistemi teže (ibid. 669, 670, 671, 677).

U odnosu na problem diobe rada i povezivanja radnih operacija, kao na osnovnu strukturnu karakteristiku organizacije, Weber je posebno produbio analizu načina povezivanja u hijerarhijskom tipu organiziranosti, tako da su njegovi rezultati postali polazište za većinu kasnijih obrada. Iako Weber birokratski tip organizacije primjenjuje podjednako na javnu upravu i na upravljanje privatnim poduzećima, njegova terminologija i način mišljenja potječu prvenstveno iz sfere državne uprave. On je svjestan i društvenih rizika koje birokratski sustavi predstavljaju, ali ne nudi protusredstva, dosljedno svom temeljnom shvaćanju sociologije kao znanosti o objektivnom svijetu.

---

[1] U prvom poglavlju svoje knjige, posvećenom "Temeljnim sociološkim pojmovima", Weber definira pogon kao "trajno, na svrhu upravljeno djelovanje određene vrste" (1921., 28).

* * *

Koja je bilanca povijesti ideja klasika modernih društvenih znanosti u odnosu na organizaciju, pojavu koja kao specifična društvena struktura većinom i nije bila u središtu njihove pozornosti? Koje su oni zakonitosti pretpostavili, na koje su probleme upozorili?

– U prvom redu, organizacija je za njih oblik diobe rada, s tim da elemente dobivene diobom valja, u slučaju konkretne djelatnosti više ljudi, povezati jedne s drugima i usmjeriti na zajednički cilj. Pri tome se otvara problem, o kakvom se tipu diobe rada zapravo radi. A. Smith ima pred očima da se do tada jedinstveni radni proces, u njegovu primjeru proizvodnja igala, cijepa na uže i jednostavnije radne operacije i te se operacije dodjeljuju pojedinim radnicima. Naprotiv, kad M. Weber govori o tome da se pojedini dijelovi dodjeljuju kao nadležnosti pojedinim službenicima, povezane s odgovarajućim pravima i ovlastima, on ima pred očima drugu vrst diobe rada. Ovdje se ne cijepa sam radni proces, već se cjelokupni djelokrug organizacije dijeli na uža područja na kojima se pažnja pojedinih službenika u čiju nadležnost ta uža područja spadaju koncentrira i produbljuje.

U odnosu na isti temeljni problem organizacije, na problem diobe i povezivanja, A. Smith i E.Durkheim posvećuju veću pažnju diobi. Smith spominje povezivanje, neke vrsti naknadne misli, kao nužni i usputni efekt tržišta. U njegovu mišljenju razina pojedine organizacije nije još jasno odvojena od razine društva. I Durkheimova teorija polazi od diobe rada u društvu, a povezivanje je automatska posljedica diobe, u primjeru organske solidarnosti, i opet na razini društva, ili posljedica prinude, u pojedinom poduzeću, gdje ne proizvodi solidarnost već sukob. Kod K. Marxa i kod M. Webera u prvom je planu problem povezivanja. Način je povezivanja za Marxa sam temelj kapitalističkog sustava; on proizvodi ovisnost i eksploataciju radnika i u pojedinom poduzeću i u društvu kao cjelini. Za Webera je način monokratskog povezivanja u hijerarhijskoj organizaciji izvor njezine djelotvornosti i prednosti pred bilo kojim drugim načinom organiziranja.

– Druga temeljna dvojba organizacije proizlazi iz pitanja, što motivira članove organizacije da sudjeluju u njezinu radu. Marx kao i Smith svodi motivaciju članova organizacije prvenstveno na njihove materijalne interese, dok E. Durkheim i M. Weber značajniju ulogu pridaju normativno-vrijednosnim motivima. Pri tome se radi o određivanju težišta, ne o isključivom inzistiranju na jednoj od te dvije skupine pobuda. Pa ipak će dvojba između ove dvije orijentacije postati polazištem mnogih kasnijih rasprava i alternativnih teorijskih orijentacija.

– Treće pitanje, značajno za razumijevanje organizacija, je odnos između akcije i strukture. Općenito se smatra da su akcija i struktura dva glavna polazišta suvremene sociologije uopće. Prvo, akcija, pripisuje se M. Weberu, a drugo - struktura - E. Durkheimu (*Boudon* 1983.). U znanosti o organizaciji na ovu se alternativu nadovezalo mnogo teorijskoga i empirijskog rada bilo u jednom bilo u drugom smjeru. Iako već pažljivije proučavanje navedenih klasika jasno ukazuje na međusobnu povezanost pojmova akcije i strukture u procesu organiziranja: akcije ljudi proizvode strukture kao neke vrste svog reziduuma, a strukture s jedne strane usmjeravaju, a s druge ograničavaju akciju ljudi u organizaciji, dok ih i opet ljudska akcija ne promijeni.

- Konačno, za A. Smitha je dioba rada u proizvodnoj organizaciji uvjet presudnog napredovanja u bogatstvu ljudskog društva, kao u odnosu na izvorni problem oskudice i zahtjev ekonomičnosti. Naprotiv, K. Marx, iako razvitak materijalnih proizvodnih snaga društva smatra preduvjetom mijenjanja proizvodnih odnosa u njemu, konačni kriterij društvenog napretka vidi, ne u apsolutnom bogatstvu, već u raspodjeli tog bogatstva, u načinu kako je riješen problem pravednosti u zadovoljavanju interesa.

2. ZNANOST O ORGANIZACIJI

U međuvremenu je društvena dioba rada i u znanosti toliko uznapredovala da je nastala posebna disciplina koja se bavi baš organizacijama, nazvana nauka o organizaciji, kao skup doktrina i preskriptivnih pravila o tome kako valja organizirati, a kasnije organizacijska znanost, u smislu nastojanja da se empirijskom analizom i potragom za empirijskim pravilnostima dopre do objektivnih zakonitosti koje vladaju tim područjem.

Sažeti pregled razvitka znanosti o organizaciji, koji slijedi, ima svrhu odrediti položaj pojedinog doprinosa u odnosu na navedene četiri glavne dileme koje proizlaze već iz stavova klasika i odgovoriti na pitanje, što je bitno novoga donijelo gotovo jedno stoljeće rada u okviru nove discipline.

a) Prve postavke

Među osnivačima nove discipline na prvom se mjestu spominje Frederick Winslow Taylor (1856.-1915.), američki inženjer i stručnjak za organizaciju rada u industriji. Njegova su glavna djela "Upravljanje pogonom" (1903.), "Umijeće rezanja kovina" (1906.) i "Načela znanstvenog upravljanja" (1911.). "Po temperamentu, obrazovanju i iskustvu...inženjer-praktičar, tj. radnik" (*Person*, 1967., 5), Taylor je u prvom redu zainteresiran za racionalizaciju fizičkih radnih operacija u industriji, jer smatra da se takvom racionalizacijom može podići proizvodnost rada dva do četiri puta.[2]

Taylorov doprinos nauci o organizaciji, i time upravnoj znanosti u širem smislu riječi, temelji se na uvjerenju kako se svaka radna operacija može analizom njezina sadržaja i mjerenjem trajanja pojedinih pokreta iz kojih se ona sastoji učiniti djelotvornijom i ekonomičnijom, da se može pronaći jedan najbolji put za obavljanje svakog posla.[3] Dosljedno tom uvjerenju, planiranje rada valja odvojiti od izvršenja i koncentrirati ga pri vrhu hijerahije. To znači da se i sve za tu svrhu relevantne informacije trebaju na isti način koncentrirati pri vodstvu.[4] Kad je to učinjeno, treba radnike naučiti da

---

[2] "Svi poslodavci znaju da između prosječnog i prvoklasnog radnika postoji razlika, ali samo malo njih zna da prvoklasni radnik može u velikom broju slučajeva da uradi dva do četiri puta više nego prosječni radnik" (*Taylor* 1967., 30).

[3] "Jedan od glavnih ciljeva ove studije jeste da uvjeri čitaoca da svaki pojedinačni postupak svakog radnika može naučno da se razradi" (ibid. 201).

[4] "Prva od te četiri grupe dužnosti koje preuzima rukovodstvo jeste da sakuplja sva ona traadicionalna znanja koja su u prošlosti posjedovali radnici i koja su se odražavala u fizičkoj spremnosti i umješnosti radnika, što stiču kroz godine iskustva. Dužnost prikupljanja svih ovih tradicionalnih znanja, a zatim njihovo registriranje, tabelarno sređivanje i, u mnogim slučajevima, konačno svođenje na zakone, pravila, pa čak i na matematičke formule, dobrovoljno na sebe uzimaju naučni upravljači" (ibid. 278).

upotrebljavaju utvrđene optimalne metode rada, tako da se i za fizički rad u organizaciji može kazati kako je on podijeljen između radnika i rukovoditelja (280). Iz toga proizlazi, za Taylora, za ono vrijeme neobičan i futuristički zaključak, da u organizaciji treba, umjesto tada prihvaćenog načela "jedinstva zapovijedi", primijeniti metodu koju on naziva funkcionalnim upravljanjem, a sastoji se u tome da svaki radnik "prima svakodnevno naloge i pomoć neposredno od osam različitih rukovodilaca, od kojih svaki obavlja posebnu funkciju" (ibid. 85). Od toga su četvorica u samom pogonu: rukovoditelj grupe, rukovoditelj za brzinu, inspektor, rukovoditelj za popravke, a četvorica pri vodstvu, u planskom odjelu: službenik za redoslijed rada i put obavljanja posla, službenik za instrukcionu karticu, službenik za vrijeme i troškove, te disciplinski službenik (ibid. 86-87).

Od ovog racionaliziranja fizičkog rada i njegovih implikacija za strukturu organizacije, gotovo je interesantniji Taylorov stav o drugom temeljnom pitanju koje je nametnula dotadanja rasprava o organizacijama, o pitanju interesnih odnosa odnosno potencijalnog sukoba među članovima organizacije, njegov stav prema postulatu pravednosti. Taylor vidi klasni sukob između poslodavaca i radnika i zaključuje, da "je u čitavom industrijskom svijetu velik dio organizacije poslodavaca, a također i zaposlenih, prije za rat nego za mir, i većina iz oba tabora kao da ne vjeruju da je njihove međusobne odnose moguće tako srediti da im interesi postanu identični. Većina njih vjeruje da su osnovni interesi poslodavaca i zaposlenih neizbježno antagonistički" (ibid. 167).[5] Njegov je stav, naprotiv, kako se interesi radnika i kapitalista mogu pomiriti tako da se analizom utvrdi put do optimalne produktivnosti, pa dobitak koji iz toga proizlazi podijeli između radnika i poslodavaca.[6] Rezultat toga bile bi veće nadnice radnika, ali manji ukupni troškovi poslodavca za radnu snagu, jer bi se broj radnika na pojedinom poslu smanjio (ibid. 46). Taylor smatra kako takva politika ne bi dovela do povećanja nezaposlenosti, jer bi se radnici koji su uslijed racionalizacije postali nepotrebni u jednom pogonu, mogli odmah i bez daljnjega zaposliti drugdje u jeku brze ekspanzije američke industrije.[7] On tvrdi, da otkako se primjenjuju metode naučnog upravljanja nije gotovo uopće bilo radničkih štrajkova (ibid. 273), pa zaključuje, kako će naučno upravljanje, osim što značajno povećavaju produktivnost, "značiti...za poslodavce i radnike koji ga prihvaćaju - a naročito za one koji ga prvi prihvate - odstranjenje gotovo svih uzroka međusobnih sporova i razmimoilaženja" (Ibid. 251). Ni radnici ni poslodavci "više ne gledaju podjelu viška kao najvažniju stvar i obostrano posvećuju pažnju njegovom povećanju, sve dok on ne postane toliki da prestaju razlozi za spor oko toga kako ga treba podijeliti" (ibid. 271).

---

[5] To je uvjerenje, uostalom, u potpunosti dijelio i sam Taylor u početku svoje karijere u industriji. Kad je postao vođa grupe, kako sam izvještava, drugi su ga radnici pitali kani li sada promijeniti svoj stav o brzini rada i namjernom ograničavanju učinka. Njegov odgovor: "Bio sam na vašoj strani borilišta. Ali sada sam prihvatio posao u rukovodstvu ove kompanije i nalazim se na njihovoj strani, pa vam otvoreno kažem da ću pokušati da iz ovih strugova izvučem više proizvoda" (ibid. str. 303-304).

[6] Stopu po kojoj bi se ta podjela obavila Taylor je nastojao točno utvrditi: povećanju produktivnosti od "dva do četiri puta" (v. bilj. 2), dakle za 100% do 300%, trebalo bi odgovarati povećanje nadnice radnika od 30% do 100% (ibid. 31), ili, u apsolutnoj vrijednosti tadanjeg dolara, u prosjeku od 1,15 na 1,85 dolara dnevno.

[7] "Međutim, historija razvoja svih industrijskih grana pokazuje da svako poboljšanje ... ne izaziva izbacivanje ljudi sa posla, već, u krajnjoj liniji, obezbjeđuje posao većem broju radnika" (ibid. 171).

U odnosu na prvi osnovni unutarnji problem organizacije, problem diobe i povezivanja, Taylor je posvetio pažnju prvenstveno onoj strani koja je od Adama Smitha određivala perspektivu industrijskog poduzeća, diobi cijepanjem radnog procesa na postupno sve uže i sve jednostavnije, to znači informacijski sve siromašnije dijelove, a manje se bavio povezivanjem tih dijelova u cjelinu smatrajući kako će integracija biti automatska posljedica hijerarhije. I nastojao je, ma kako jednostrano, implikacije takvog gledanja slijediti do kraja, do točke gdje je i logika diobe i nužnost povezivanja poprimila vid objektivne stvarnosti, do rezultata koje nitko razuman ne bi mogao dovesti u pitanje.

Taylor se, međutim, za razliku od mnogih teoretičara organizacije poslije njega, suočio i s drugim osnovnim problemom organizacije, vanjskim, društvenim, vrijednosnim problemom pravednosti podjele rezultata rada u organizaciji između njezinih članova. Rješenja koja je predložio nisu tako radikalna, tako društveno dalekosežna kao što su bila Marxova, ali su konkretna, do kraja kvantificirana, i samim time otvorena za diskusiju i za ispravke.

Drugi autor koji je obilježio početak organizacijske znanosti, pisac paralelan Tayloru po značenju, je njegov suvremenik, francuski rudarski inženjer, Henri *Fayol* (1841.-1925.). Fayol, đak prestižne Rudarske škole (Ecole des mines), postaje 1888. glavni ravnatelj velike skupine rudarskih i metalurških poduzeća. Svoja iskustva, ne s gledišta pojedinog radnika i njegove radne uloge, nego s gledišta vrhovne uprave koncerna, objavljuje 1916. godine u djelu "Administration industrielle et générale - prévoyance, organisation, commandement, coordination, controle" (Industrijsko i opće upravljanje - predviđanje, organiziranje, zapovijedanje, koordinacija, nadzor). Podnaslovi knjige, od predviđanja do nadzora, označuju one djelatnosti u organizacijama koje bi, po Fayolovu mišljenju, sačinjavale djelokrug vrhovnog rukovoditelja. Dok je kod Taylora težište na diobi rada, na krajnjoj racionalizaciji konačnih rezultata procesa diobe, pojedinih fizičkih radnih operacija, Fayol se zanima u prvom redu za povezivanje, kako najbolje međusobno povezati brojne i mnogovrsne radne operacije i usmjeriti čitavu djelatnost prema cilju ili ciljevima organizacije kao cjeline. Pored funkcije upravljanja, koja sadrži gore navedenih pet djelatnosti, i Fayol je smatra najvažnijom u organizaciji, on razlikuje daljnjih pet funkcija neophodnih u poduzeću. To su tehnička, komercijalna, financijska, knjigovodstvena i sigurnosna funkcija.

Fayol utvrđuje određena načela kojih se valja držati kako bi se funkcija upravljanja optimalno obavljala. To su: načelo autoriteta - "pravo zapovijedanja i moć postizanja poslušnosti" -, načelo razmjernosti autoriteta i odgovornosti, načelo ugovornog reguliranja prava i obveza radnika i poduzeća, načelo objektivizacije kriterija nadzora, načelo discipline, načelo poticajnosti nagrađivanja, načelo inicijativnosti i druga. Od Fayolovih načela upravljanja vjerojatno je najpoznatije načelo jedinstva zapovijedanja: "Za svaku akciju izvršitelj treba primati zapovjedi samo od jednog pretpostavljenog". Načelu jedinstva zapovijedanja duž cijele hijerarhije u organizaciji odgovara na vrhu načelo jedinstva upravljanja (unité de direction). Fayol, ipak, iz praktičkih razloga, dopušta iznimku od načela stroge hijerarhičnosti uvođenjem načela mosta (la passerelle) između radnih mjesta koja se nalaze u različitim hijerahijskim podsistemima, tako da članovi na tim mjestima mogu i neposredno međusobno komunicirati, a ne isključivo preko zajedničkog višeg pretpostavljenog, uz uvjet da to čine s njegovim prethodnim znanjem i suglasnošću (*Daval* 1996., 71-74).

Fayolove su predodžbe o upravljanju velikom organizacijom, povezivanjem svih njezinih mnogobrojnih operacija jedinstvenim zapovjedništvom na vrhu, više odgovarale tadanjim stvarnim odnosima u organizacijama kao i općoj atmosferi u društvu, nego Taylorova anticipativna ideja o funkcionalnoj specijalizaciji u zapovijedanju. Taylorova je ideja u to vrijeme protumačiva samo njegovim uvjerenjem, kako će striktno vezivanje radnika uz detaljno razrađene upute za obavljanje svake operacije, koje im propisuju specijalisti u vodstvu pogona, dovoljno disciplinirati svakog od njih i bez "jedinstva zapovijedi".

b) Kritika prvih postavki

Znanost o organizaciji počela je, kao svaka znanost, kritikom. U ovom slučaju kritikom stavova o organizaciji, katkad tek implicitnih stavova, klasika sociologije Durkheima i Webera, a osobito kritikom kako Taylorovih jednostranih pretpostavki o motivaciji radnika isključivo materijalnim interesima, tako Fayolovih apodiktičkih preskripcija za uspješno rukovođenje. Tako da bismo daljnji razvitak teorija organizacije mogli shvatiti kao postupno ispravljanje pojedinih jednostranosti, jednodimenzionalnosti, prevelike jednostavnosti u analizama radnog procesa u organizacijama, procesa specifične diobe i povezivanja rada.[8]

– Prvi je i značajni primjer takve kritike rad Eltona D. Mayo-a i njegovih suradnika o motivaciji radnika u industriji.[9] Značajan zbog toga, jer polazi s istih polazišta kao Taylor, od pitanja, kako povećati proizvodnost radnika u industriji. U jednoj tvornici električnih aparata pogonski inženjeri za produktivnost u suradnji s istraživačima sa Harvard Business School proveli su pokus kontroliranim mijenjanjem uvjeta rada - odmora, prehrane - i ustanovili, uglavnom, da je mijenjanje uvjeta u jednom, pa onda i u obratnom smjeru, dovelo do povećanja produktivnosti kako u eksperimentalnoj tako u kontrolnoj skupini, kod koje nikakvog mijenjanja uvjeta nije ni bilo. Iza toga provedeni su razgovori s radnicima, koji su bili oduševljeni baš tim razgovorima.[10] Pokazalo se da je presudni činilac bio pokazani interes, bavljenje radnicima kao ljudima, a ne samo mijenjanje uvjeta rada. Pokazalo se također da bitni utjecaj na radnike vrši skupina radnika s kojima rade. U toj se skupini razvijaju mjerila što predstavlja pošteni radni učinak (a fair day's work) i skupina je u stanju djelotvorno disciplinirati svoje članove na poštivanje takvog mjerila. Drugim riječima, Taylor ima krivo kad misli da radnike može izmanipulirati isključivo materijalnim stimulansima. Pokazivanje interesa za radnika, ne smatrati ga pripadnikom "rulje" (rabble) i stimuliranje skupina radnika daje bolje rezultate u povećanju produktivnosti (284-289).

---

[8] Drugi, i za Taylora vjerojatno važniji dio njegovog djela, problem pravednosti raspodjele dobiti ostvarene povećanom produktivnošću radnika, tijekom društvene diobe rada među znanstvenim disciplinama dospio je na posve drugo područje. Teoretičari organizacije jednostavno se više nisu za taj problem smatrali kompetentnima.

[9] Istraživanje je provedeno u poduzeću Western Electric Company i komentirano u Mayovoj knjizi "The Human Problems of an Industrial Civilization" (1933.), dok je detaljni izvještaj o istraživanju objavljen u knjigama T.N. Whiteheada (1936.), te Roethlisbergera i Dicksona (1939.).

[10] "To je najbolja stvar koju je kompanija ikad učinila", "Kompanija je to trebala učiniti već davno prije" bili su neki od radničkih komentara (*Mayo* 1949., 284).

–Druga je kritika jedne varijante diobe rada, naime diobe cijepanjem radnog procesa, u kojoj je A. Smith vidio temeljni izvor produktivnosti rada u industriji, dok su Taylor i njegovi sljedbenici odveli baš taj tip diobe rada do krajnosti koju je dosegao kao rad na tekućoj vrpci. Najranija je kritika tog načina diobe rada sadržana, iako ne jasno izrečena, u djelu E. Durkheima i u njegovu pojmu anomične podjele rada. Međutim, kritiku je izričito formulirao i razvio u pojedinostima Georges Friedmann (1956.) i francuska škola sociologije rada. U obliku rada na tekućoj vrpci intenzitet rada, izražen kao potreba koncentracije i brzina radnih operacija, doveden je do maksimuma, dok je informacijski sadržaj pojedine operacije sveden na minimum. Napor koji takav rad zahtijeva od radnika šteti njegovu zdravlju i dovodi do preranog starenja. A pomanjkanje smisla takva "razdrobljenog" rada otuđuje radnika od njegova posla, poništava vrijednost njegove stručnosti, smanjuje njegov interes za posao i upućuje ga na to da u radu vidi isključivo sredstvo sticanja materijalnih sredstava za život. Radnik kroz to postaje potpuno ovisan o svom poslodavcu i izložen eksploataciji.

A kraj toga, dioba rada cijepanjem radnog procesa nije ni nužni ni vječni uvjet odvijanja rada u društvu. "Sve detaljnije cijepanje poslova, u porastu od kraja 18. stoljeća dalje, činit će nam se ubuduće ne kao jednosmjeran proces neograničena trajanja, već kao prolazan, i često patološki, oblik rada, ako ga promatramo u odnosu na neke naše dublje ljudske potrebe" (*Friedmann* 1961., 120).

– Treća je kritika tvrdnji Maxa Webera o specifičnim prednostima organizacije birokratsko-monokratskog tipa od strane američkog sociologa Roberta K. Mertona (1968.; prvo izdanje 1949.). Merton, pristaša funkcionalističkog pristupa društvenim pojavama, polazi od općenite postavke da funkcije, tj. "promatranjem ustanovljene posljedice koje doprinose prilagođavanju ili prikladnosti nekog sustava", često u isti mah proizvode disfunkcije, tj. "promatranjem ustanovljene posljedice koje umanjuju prilagođenost ili prikladnost sustava" (1968., 105). Tako i funkcije birokratskog tipa upravljanja, koje ističe Weber kao njegove prednosti, proizvode disfunkcije, kao negativnu suprotnu stranu isticanih prednosti. Tako stabilnost birokratske strukture u isti mah znači smanjenje njezine prilagodljivosti promijenjenim uvjetima, uređeno birokratsko postupanje pretvara se u formalizam i "premještanje ciljeva" sa sadržaja na sam postupak kojim bi se sadržaj trebao ostvariti, solidarnost činovnika, koju Weber hvali kao esprit de corps, postaje grupašenje i odbijanje kritike, neosobnost u postupanju stranke doživljavaju kao stereotipnost u postupanju i kao aroganciju birokrata, vlast odnosno moć, koja radnom mjestu pripada u birokratskoj strukturi, može biti zloupotrebljena od činovnika na tom mjestu, a društveno štovanje koje uživa birokratska struktura - osobito u državnoj upravi Weberove Njemačke - može se očitovati kao prijezir prema svima onima koji toj strukturi ne pripadaju (1968., 251-258).

- Četvrta je pojava koja postaje predmet kritike preskripcija o tome kako najbolje organizirati i upravljati, preskripcija koje proizlaze iz Taylorova shvaćanja o "jednom najboljem načinu" obavljanja svakog posla, a izričito su formulirane u Fayolovih 14 načela.[11] Herbert A. Simon, kasnije dobitnik Nobelove nagrade za ekonomiju, u svojoj

[11] U američkoj upravnoj nauci ta su načela reformulirali osobito Gulick i Urwick (1937.) za primjenu na organizacije javne uprave.

raspravi "Upravne poslovice" (The Proverbs od Administration) (1946.), upozorava da su tada aktualne preskripcije za dobro organiziranje često proturječne jedna drugoj. Kao što poslovice znadu upućivati jedna u jednom, a druga u protivnom smjeru - npr. engleske poslovice "gledaj prije nego skočiš!" i "tko oklijeva, propao je",[12] tako i upravne preskripcije katkada daju protuslovne upute. Npr. načelo ograničavanja raspona kontrole, naime broja podređenih koje nadzire jedan pretpostavljeni (Millett 1946., 149), temelji se na predodžbi kako pretpostavljeni treba kontrolirati ne samo svakog svog podređenog nego i sve odnose koje uspostavljaju podređeni između sebe, pojedinačno ili grupno; budući da broj tih odnosa raste geometrijskom progresijom dok broj podređenih raste aritmetičkom, on ubrzo premašuje kontrolni kapacitet pretpostavljenog. To načelo, međutim, proturječi jednako bezuvjetno preporučenom načelu delegiranja, po kojem se pretpostavljeni treba rasteretiti svakog miješanja u neposrednu operativu kako bi sačuvao vrijeme potrebno za strategijsko razmišljanje.

c) Daljnji razvitak – glavni aspekti organizacije

Od ovih se kritika pošlo dalje. Tijekom druge polovice 20. stoljeća znanost o organizaciji slijedila je mnoge smjerove i ispitala velik broj mogućnosti. Pri tome ne valja zaboraviti, da su i same organizacije prošle određeni razvitak, da to više nisu manufakture koje proizvode Smithove igle, pa ni protoindustrije Chaplinovskih "Modernih vremena" u kojima Taylorove upute pretvaraju radnika u dodatak stroju. Tako da određeni novi pogledi u znanosti o organizaciji odražavaju ne samo napredovanje u mišljenju, već podjednako i promjene u stvarnosti. Taj dvostruki razvitak odvija se na pet aspekata: akter, struktura, okolina, informacija, interakcija. U svakom od njih isprepliće se razrada, uglavnom u širinu, klasičnih postavki i ranijih spoznaja, s novim idejama koje produbljuju naše znanje o organizacijama. Ipak, razrada od ranije prisutnih uvida prisutnija je u prve tri dimenzije - akter, struktura, okolina - a nove se ideje češće javljaju u druge dvije: informacija i interakcija.

– Akcija, akter, čovjek u organizaciji

Prve kritičke reakcije Mayoa i škole ljudskih odnosa na jednostrane, katkad implicitne, Taylorove pretpostavke o pokretanju radnika isključivo njihovim materijalnim interesima, rafinirane su s vremenom u složenije teorije ljudske motivacije. Pod utjecajem S. Freuda i psihoanalize ove su teorije zastupale stajalište da poštivanje subjektivnosti i autonomije radnika u radnom procesu daje pozitivne rezultate kako za njih osobno, tako s gledišta poduzeća u kojem rade odnosno interesa poduzetnika i vlasnika tvrtke.

Tako, primjerice, Rensis Likert (1961.) upozorava da je organizacija sama po sebi određena vrsta društvenog sustava u kojima "podređeni reagiraju povoljno na iskustva za koja osjećaju da ih ta iskustva podržavaju kao osobe i pridonose tome da se oni osjećaju važni i osobno vrijedni" (1985., 298). Stoga će "uprava u potpunosti iskoristiti potencijalne sposobnosti ljudskog faktora u organizaciji samo ako je svaki njezin član ujedno član jedne ili više funkcionirajućih radnih skupina u kojima vlada jaka lojalnost prema skupini, u kojima postoje potrebne vještine integriranja i postavljeni su dovoljno visoki ciljevi u pogledu postignuća" (ibid. 301).

---

[12] "Look before you leap!" i "Who there hesitates is lost".

D. McGregor (1960.) shematizira tradicionalna taylorovska gledanja na radnike u "teoriji X", te njima suprotstavlja svoje preporuke koje zove "teorija Y". Ova polazi od dvije temeljne skupine socijalno-psiholoških potreba svakog pojedinca: "Potrebe koje se odnose na samopoštovanje: potrebe samovrednovanja i samopouzdanja, autonomije, postignuća, sposobnosti, znanja". U drugoj su skupini potrebe "koje se odnose na ugled, kao što su potrebe statusa, priznanja, vrednovanja drugih, zasluženo poštovanje svojih bližnjih" (1985., 320-321).

Ovaj smjer razmišljanja generalizirao je Abraham H. Maslow (1962.) u opću teoriju ljudske motivacije odnosno ljudskih potreba. On razlikuje dvije glavne kategorije potreba: temeljne potrebe (basic needs), koje također zove potrebe nastale iz nedostatka (deficiency needs), i potrebe rasta (growth needs). Prve obuhvaćaju kako neposredne biološke ili organske potrebe, tako potrebe koje se odnose na prihvaćenost pojedinca u njegovoj društvenoj sredini, a doživljavaju se kao potrebe za "sigurnošću, pripadanjem, ljubavi, uvaženosti, samopoštovanjem" (1968., 25). Druga kategorija, potrebe rasta, obuhvaća potrebe "neprestane aktualizacije potencijalnih mogućnosti, sposobnosti i talenata, ispunjenje poslanja, potpunije poznavanje i prihvaćanje bitne vlastite prirode, težnju prema jedinstvu, integraciji ili sinergiji unutar osobe", jednom riječju, potrebe "samoaktualizacije" (ibid.).

Bitna je u Maslowljevoj teoriji hipoteza da prva kategorija, nezadovoljene potrebe nastale iz nedostatka, imaju "jaku moć fiksiranja i regresije" (ibid. 46), tako da prieče razvoj potreba druge kategorije, rasta i samorazvitka: "više se potrebe pojavljuju tek kad su niže zadovoljene" (ibid. 55). Maslow je svoju teoriju primijenio na upravljanje organizacijama i ustvrdio da "ispravno upravljanje radnim životima ljudskih bića, načinom kojim zarađuju za život, može poboljšati te ljude, pa i svijet, te je u tome smislu takvo upravljanje utopijska ili revolucionarna tehnika" (1965., 1).

Gledano u cjelini pojedine organizacije, potrebe-motivi i interesi njezinih članova u međudjelovanju s ciljevima organizacije, s odnosima koji su uspostavljeni među članovima na radu, te primjenjivane metode rada proizvode opću atmosferu organizacije, odnosno organizacijsku kulturu, tj. "uhodani način razmišljanja o njezinim glavnim svrhama i o odnosima među ljudima u njoj" (*Wilson* 1989., 91). Druga je definicija organizacijske kulture: sustav vrijednosti, vjerovanja, pojmova, načela, normi, rituala i njihov utjecaj na način funkcioniranja odnosno na uspješnost organizacije (Morgan 1986.). Demokratska organizacijska kultura teži prema "delegaciji ovlasti, sudjelovanju zaposlenih, grupnom odlučivanju, povjerenju i otvorenosti među ljudima i (prema) vodstvu koje je svoju pažnju usmjerilo na zaposlene" (*Kassem* 1976., 5).

S druge strane, interes za ulogu pojedinih aktera u organizaciji premješta se od izvršitelja na rukovoditelje, na pitanje u kojoj su mjeri najmoćniji ljudi u organizaciji u stanju slijediti svoj vlastiti "strateški izbor", a u kojoj su mjeri ograničeni strukturom, kulturom, pravnim propisima i interesima drugih članova organizacije (*Child* 1997., 49). Termin "strateški izbor" upućuje na to kako rukovoditelj vidi najbolji način ostvarivanja ciljeva organizacije. Međutim, "izbor" i "strategija" odnosi se, načelno, na sve aktere u organizaciji i na sve, vrlo raznovrsne, osobne interese koje oni nastoje ostvari-

ti.[13] U taj sklop spada i tretiranje moći u organizaciji. Ovdje se misli na moć koja je implicitna u višem položaju u hijerarhiji prema nižem, zatim moć koju u organizaciji i prema organizaciji daje kontrola neophodnih financijskih sredstava, pa i uloga državnog monopola organizirane fizičke sile kao krajnjeg izvora moći u organizacijama državne uprave. Cilj "organizacijske demokracije" bio bi smanjenje "udaljenosti koja proizlazi iz moći" (*Maulder*, 1976., 79 i sl.). Pojavi moći odgovara shvaćanje organizacije kao političkog sustava u kojem interesi pojedinaca, interesni sukobi i moć igraju bitnu ulogu. Interesi se klasificiraju na interese u vezi sa zadaćom u organizaciji, interese karijere pojedinca i tzv. vanjske interese, dakle sve interese koji nemaju neposredne veze s organizacijom, ali u organizaciji djeluju. Za one članove organizacije koji su podvrgnuti moći drugih, organizacija može postati "psihička tamnica" (Morgan 1986.).

– Struktura, povezanost aktera

Strukturu organizacije predstavljaju razmjerno trajno predvidivi oblici ponašanja njezinih članova na zajedničkom radu, ma kako ti oblici bili stabilizirani. U tom je smislu struktura organizacije zaista, kako kaže A.Giddens (cit.prema *Knight* 1997., 11), "u isti mah medij i rezultat akcije". Članovi organizacije djeluju kroz njezinu strukturu, ali je ta struktura nastala, u neku ruku, kao reziduum djelovanja članova. "Struktura u isti mah omogućava i ograničava akciju, a sama je proizvedena ranijom akcijom" (*M. Reed* 1997., 33).

Dimenzije oko kojih su stabilizirani oblici ponašanja njezinih članova su: cilj organizacije, trajni odnosi koji su uspostavljeni među članovima na radu, i unaprijed utvrđene metode rada. Dimenzije cilja i međusobnih odnosa prisutne su u mišljenju o organizacijama od samog početka. One su okosnica duž koje se rad dijeli među članove i oko koje se njihovi pojedinačni radni doprinosi povezuju i usmjeruju prema željenom rezultatu. Naprotiv, metode rada u jednostavnim organizacijama manje su vidljiv čimbenik strukturiranja. U takvim organizacijama metode kao da neposredno proizlaze iz prirode postavljenog cilja i iz okolnosti pod kojima se cilj nastoji ostvariti. S jedne strane, metode su u toj fazi razvitka same po sebi razumljive, a s druge lako se mijenjaju kad se promijene radni uvjeti. To biva drukčije tek kad napredak tehnologije uvodi u radne procese u organizacijama trajnu infrastrukturu strojeva i druge trajne tehničke uvjete obavljanja posla.

Ova se situacija odražava, primjerice, u tezama Joan Woodward (1958.), koja smatra da vodstvo organizacije ne može proizvoljno odabrati njezinu strukturu, ako želi osigurati maksimalnu uspješnost djelovanja. "Pokazalo se da su tehničke metode najvažniji čimbenik u određivanju organizacijske strukture i u stvaranju atmosfere ljudskih odnosa unutar poduzeća" (1984., 52). Istraživanje u 203 industrijska poduzeća, s preko 100 radnika svako, u južnoj Engleskoj pokazalo je da je uspješnost poduzeća visoko korelirana s mjerom u kojoj je tehnička složenost radnog procesa odražena u

[13] M. Crozier (1976) daje zanimljiv primjer liječnika u četiri jedinice za dijalizu u francuskim i belgijskim bolnicama. Njihov se "strateški izbor" odnosi na način kako oni vide svoju ulogu, ulogu ostalog medicinskoga i nemedicinskog osoblja bolnice, te ulogu samih pacijenata u optimalizaciji rezultata liječenja.

tipu organizacijske strukture. Proizvodnja malih serija i pojedinačnih proizvoda (small batch and unit production), proizvodnja velikih serija i masovna proizvodnja (large batch and mass production) i tzv. procesna proizvodnja zahtijevaju svaka svoj specifični tip organizacijske strukture da bi se postigao optimum uspješnosti.

U potpuno razvijenoj organizaciji, dakle, dioba rada kao i povezivanje podijeljenih radnih operacija odvija se po dimenzijama cilja, odnosa i metoda rada: ciljevi se dijele na podciljeve, instrumentalne ciljeve, uže svrhe; odnosi se šire na nova radna mjesta; metode postaju raznovrsnije. U isti mah, cilj je podloga povezanosti svih radnih operacija, on simbolizira jedinstvo organizacije; to se jedinstvo operativno ostvaruje, u klasičnoj organizaciji, odnosima vodstva odnosno hijerarhijske podređenosti i nadređenosti; a u novijim, složenijim, informacijski bogatijim organizacijama kroz disciplinu stručnih metoda rada. S gledišta vodstva organizacije dvojstvo diobe i povezivanja u organizaciji očituje se kroz trajni kružni proces dodjeljivanja diobom dobivenih pojedinačnih zadaća pojedinim izvršiteljima, kroz proces koordinacije pojedinačnih radnih doprinosa tijekom djelovanja i nadzora nad količinom i kakvoćom postignutih rezultata.

Temeljni je problem organizacijske strukture suprotnost između poželjne stabilnosti jednom utvrđenih ciljeva, odnosa i metoda rada s jedne strane i neophodne elastičnosti, prilagodljivosti organizacije promijenjenim uvjetima njezina djelovanja s druge. U jednostavnim organizacijama tradicionalnih društava pretezao je postulat stabilnosti, ali s povijesnim razvitkom sve urgentniji postaje zahtjev prilagodljivosti organizacija. Stabilizacija organizacije povećava se njezinom institucionalizacijom, tj. habitualizacijom odgovarajućeg sklopa normi u široj društvenoj zajednici koja onda svojim vanjskim pritiskom pojačava stabilizaciju organizacije ostvarenu unutarnjim mehanizmima.[14] Međutim, u suvremenim organizacijama institucionalna stabilizacija organizacije kao cjeline znači toliki gubitak elastičnosti da valja tražiti druga rješenja.

Općenito govoreći, najbolje rješenje problema suprotnosti između stabilnosti i prilagodljivosti ovisi o fazi razvitka u kojoj se nalazi pojedino društvo i pretežni dio organizacija u njemu. Jednostavne su organizacije stabilizirane po dimenziji cilja, složenije po dimenziji odnosa, a najsloženije prema dimenziji metoda rada. Cilj povezuje samo dok je aktualan; ako organizacija želi postojati i djelovati u ostvarivanju raznih ciljeva jednog za drugim ili istodobno, dimenzija cilja prestaje biti glavnim stupom na koji se stabilizacija može osloniti. Težište tada prelazi na dimenziju odnosa; vođena skupina ili hijerarhijska organizacija mogu ostvarivati različite ciljeva, a da stabilnost njihove strukture ne dođe u pitanje. Tek kad količina znanja koja je potrebna u djelovanju organizacije postane tako velika da se više ne može koncentrirati na jednom mjestu, pri vodstvu organizacije, dimenzija odnosa ustupa mjesto dimenziji metoda rada kao sada glavnom kanalu diobe i povezivanja. Budući da se u organizaciji potrebno znanje i samo sve brže mijenja, cilj stabilizacije je gotovo posvema ustuknuo pred ciljem prilagodljivosti.

Pored institucionalne stabilizacije, glavna je i trajna opasnost za prilagodljivost organizacije njezino birokratsko ukrućivanje. Što je organizacija veća, to je povezivanje u njoj ovisnije od formalnih mjera kao što su standardizacija, tj. mjera u kojoj organiza-

[14] Barley i Tolbert (1997., 96), primjerice, definiraju instituciju kao "zajednička pravila i tipizacije koje utvrđuju kategorije društvenih aktera i njihova prikladna (appropriate) djelovanja ili odnose".

cija propisuje standardizirana, tj. za sve jednaka, pravila i postupke; formalizacija, tj. mjera u kojoj su pravila i upute pismeno fiksirani; centralizacija, tj. mjera u kojoj su određene odluke rezervirane za vrh organizacije (usp. *Pugh* 1984., 69). Međutim, što je organizacija veća, to je, po pravilu, i raznovrsnija, pa standardizacija, formalizacija i centralizacija sve više znači primjenjivanje jednakih kriterija prosuđivanja na različite situacije, ljude, odnose i djelatnosti, a takva nategnuta jednoobraznost nužno ima negativne posljedice kako za samu tehničku djelotvornost organizacije, tako za zadovoljstvo ljudi u njoj.

Rješenje je tog problema, na dulji rok, labavljenje organizacijske strukture. Zajednički se rad organizira u radnim skupinama, timovima, s načelnom jednakošću članova, a timovi se povezuju u vodoravne mreže načelno jednakopravnih skupina. U nekim je organizacijama tradicionalna hijerarhijska piramida, u neku ruku, okrenuta na glavu, tako da zajedničke prateće službe i administrativni koordinator povezuju stručne radne jedinice u organizaciji ne tako da im zapovijedaju, već upravo time da ih opslužuju pratećim djelatnostima (*Luhmann* 1998., 835). Kompjutorizacija velikog broja djelatnosti omogućuje djelomično napuštanje postulata kako svi članovi organizacije moraju biti koncentrirani na istom mjestu (tele-working). Konačno, sve se više razmišlja o rješavanju problema prilagodljivosti uvođenjem načelno privremenih organizacija koje prestaju postojati čim hod stvari bitno promijeni okolnosti pod kojima su bile osnovane. Razvoj znanosti i tehnologije - automatizacija, robotizacija, kompjutorizacija - stavlja u izgled kraj diobe rada specifičnom metodom cijepanja radnog procesa, metodom koja je od Adama Smitha do F.W. Taylora vladala predodžbama o tome kako se jedino može raditi u industriji. A alternativna metoda diobe rada sužavanjem područja interesa i produbljavanjem znanja na njemu ne može se povezati tradicionalnom hijerarhijskom ljestvicom, jer logika diobe nije ista: sada se diobom ne dobivaju jednostavnije, tj. informacijski siromašnije radne operacije.

– Okolina organizacije

Većina klasičnih teorija organizacije operira s tri glavna pojma: pored aktera i strukture, to je okolina organizacije. I prije toga, istina, osnivači modernih društvenih znanosti imali su jasno pred očima činjenicu da organizacije postoje i djeluju u određenoj okolini. Max Weber, vidjeli smo, smatra kako su novčano gospodarstvo i određeni stupanj dosegnute organizacijske gustoće u društvu preduvjeti pojavljivanja birokratskog tipa organizacije (1921., 655-659). U sklopu znanosti o organizaciji, nakon Taylora i Fayola, ideja o okolini pojavljuje se konkretno kao kritika njihove pretpostavke o "jednom najboljem putu" obavljanja svakog posla u organizaciji. "Jedan najbolji put", čak pod pretpostavkom da se on dade utvrditi, ne može vrijediti općenito za organizacije koje djeluju u različitim okolinama, misle P. R. Lawrence i J.W. Lorsch (1967.), jer uspješnost organizacija ovisi o tome u kojoj je mjeri njihova struktura prilagođena zahtjevima njihove specifične okoline. Autori daju primjere triju uspješnih organizacija: Jedna - proizvodnja plastike - djeluje u najdinamičnijoj i najraznovrsnijoj okolini gdje je neprestana inovacija glavni uvjet uspjeha, pa struktura treba biti decentralizirana i pružati mogućnost suodlučivanja stručnjacima. Na drugom kraju skale - kontejnerski transport - postoji razmjerno stabilna i homogena okolina, gdje su glavni uvjeti uspjeha točnost i pouzdanost isporuke, te ispravni vremenski redoslijed pošiljaka.

Posljedica je takvih uvjeta razmjerna nediferenciranost struktura i centralizacija odlučivanja, jer one najbolje omogućuju vodstvu organizacije da neposredno nadzire bitne pretpostavke uspješnosti poslovanja. Treći primjer - proizvodnja hrane - po značajkama svoje relevantne okoline nalazi se na sredini između druga dva (1984., 101-103). Neki pisci - npr. Pugh (1973.) - umjesto o okolini govore o kontekstu u kojem organizacija djeluje, pa spominju čimbenike kao što su veličina organizacije, tehnologija koja se u njoj primjenjuje (ovdje shvaćena kao faktor okoline), vlasnički odnosi u njoj ili njezina geografska lokacija, i smatraju da ovi faktori konteksta djeluju kao rubni uvjeti od kojih ovisi koja struktura u danom slučaju obećaje najbolje rezultate.

Ova početna relativizacija organizacijskih preporuka rane nauke o organizaciji produbljena je razradom pojma kontingencije. Kontingentnost nekog događaja znači da on nije niti nužan niti nemoguć, da bi se ono što se zbilo bilo moglo zbiti i na drugi način. Okolina je za organizaciju stalni izvor kontingentnosti svega što se u njoj događa. Iz te maksimalne neizvjesnosti organizacija može izaći samo tako da se dva niza kontingentnih događaja međusobno stabiliziraju. Na primjer, motivaciona struktura članova organizacije i struktura pravila koja u organizaciji vrijede mogu obje slobodno varirati; ali ako se dovedu u međusobnu vezu, ako pravila proizlaze iz motivacije, a motivacija je usmjerena postojećim pravilima, ova se dva kontingentna niza s vremenom međusobno stabiliziraju do predvidivosti djelovanja koje iz njih proizlazi (Luhmann 1976., 97-99).

Ideja da okolina ograničava odn. uvjetuje strukturne odluke organizatora odvela je neke autore u suprotnu krajnost, naime do tvrdnje da okolina do kraja determinira organizaciju i vlada njezinom sudbinom, od njezina nastanka do eventualnog prestanka. To su tzv.populacijsko-ekološke teorije odnosno teorije prirodne selekcije (*Aldrich* 1976., *Hannan* i *Freeman* 1977.; usp. *Astley* i *Van de Ven* 1983., 249-250). Po njima organizacije žive i djeluju u okolini koja im nameće konkurenciju drugih istovrsnih organizacija; neke su u stanju održati se u tom suparništvu, dok druge propadaju; pa prema tome postoje "posve određene granice stupnja do kojeg (organizacije) raspolažu autonomnim strateškim izborom" (*Astley* i *Van de Ven* 1983., 249). Ma kako bile neuvjerljive,[15] a s druge strane često banalne tvrdnje populaciijskih ekologa, one upozoravaju na neke zanimljive pojave u ekonomici tržišta[16] i, osobito, otvaraju dalekosežan problem primjene iskustava u proučavanju biološke evolucije na razvitak ljudskih skupina i društvenih struktura u kojem sudjeluje ljudska svijest. Valja ipak naglasiti kako su znanstvena ostvarenja u tom smjeru za sada vrlo skromna.

---

[15] Na primjer Michael T. Hannan (1997., 193-228) postavlja hipotezu da se broj organizacija u određenoj privrednoj grani povećava do neke točke, a onda, uslijed pooštrenja konkurencije u gustoj organizacijskoj populaciji, smanjuje, tj. raste "smrtnost" organizacija. On dokazuje ovu tvrdnju kretanjem broja poduzeća automobilske industrije u Velikoj Britaniji i Francuskoj između 1885. i 1985. gdje smanjenje njihova broja pada u razdoblje velike ekonomske krize (1929.-1934.) i Drugog svjetskog rata, događaja koji bi sami po sebi mogli biti dovoljni uzrok smrtnosti poduzeća automobilske industrije.

[16] Na primjer na postojanje tzv. niša, tj. dijelova tržišta gdje posebni uvjeti omogućuju opstanak specijaliziranih poduzeća. Tako je konkurencija smanjila broj tvrtki srednje veličine jer su ih "divovi" njihove grane istisnuli s tržišta, ali se povećao broj malih proizvođača čiji proizvodi pokrivaju praznine u proizvodnim programima velikih (*Hannan* i *Freeman* 1977., cit. po *Astley* i *Van de Ven* 1983., 250).

U reagiranju na determinizam u pogledu utjecaja okoline na organizaciju, neki autori, koji su bliži ideji o bitnoj ulozi aktera u organizaciji, zastupaju stav da organizacija sama stvara svoju okolinu. Shvaćajući organizaciju kao organizam, oni tvrde: "Organizmi...se ne prilagođavaju okolinama, oni ih konstruiraju" (*Lewontin* 1982., 151-170). Akteri u organizaciji utječu na okolinu organizacije izborom mjesta na kojem će djelovati, klijentele za koju će djelovati, te izborom osoblja, budućih članova organizacije, kao i dogovorom s drugim akterima u okolini; konačno, ne valja zaboraviti da je okolina, poput svih društvenih pojava, "socijalni konstrukt", da sama nastaje društvenim djelovanjem ljudi (*Child* 1997., 53). Prilagođavanje organizacije okolini nije slijepi proces darwinske selekcije, već svjesna akcija ljudi, vođena funkcijom organizacije (*Donaldson* 1997., 79).

Kad je riječ o okolini organizacije, postavlja se pitanje diferencijacije toga obuhvatnog pojma. Razne zemlje predstavljaju vrlo različite okoline za organizacije, kao i različiti sektori djelatnosti (*England* 1994., 176). Okolina se može shvatiti kao niz koncentričnih krugova: npr. najširi krug fizički-ekološke i biološke okoline, uži krug društvene, demografske, kulturno-tehonološke i simboličke (jezik) okoline i najuži krug drugih regulativnih, produktivnih i asocijativnih organizacija (*Pusić* 1976., 132). Teoretičari sustava posvetili su mnogo pažnje pitanju razgraničenja organizacije od njezine okoline (npr. *Kassem* 1976., 3), pa i definiraju organizaciju kao sustav koji se održava konstantnim u promjenljivoj okolini (*Luhmann* 1981., 3), tako da okolina postaje konstitutivni dio definicije organizacije. Neki, polazeći od privrednih organizacija na tržištu, pitaju: "Treba li okolinu promatrati kao jednostavni skup organizacija kojime vladaju vanjske ekonomske snage ili kao integrirani kolektiv organizacija reguliranih njihovim vlastitim društvenim i političkim snagama?" (*Astley* i *Van de Ven* 1983., 245). Ako gledamo odnos organizacija i njihove okoline kao proces, vidimo da se katkad organizacije, a katkada njihove okoline, kroz međudjelovanje homogeniziraju, a u drugim situacijama diferenciraju (England loco cit.). Ili, vidimo neke vrste komplementarnosti između organizacije i njezinih dijelova u ovisnosti od okoline: Kad okolina nameće velikim organizacijama raspršenost, slabu povezanost, decentralizaciju, pa i anarhičnost, možemo očekivati kako će organizacijske jedinice u njihovu sklopu postati jednostavnije, striktnije integrirane i kohezivne (*Weick* 1979., cit. u *Astley* i *Van de Ven* 1983., 268).

Nesumnjivo najvažniji proces kojime se mijenja okolina organizacija je proces povećavanja gustoće ljudskih društva. Pojavu društvene gustoće razradio je još Durkheim u vezi s diobom rada. Podjela rada je posljedica povećanja moralne i materijalne gustoće društva: prva je "zbližavanje i živo općenje" među ljudima, a druga "smanjivanje stvarne razdaljine među pojedincima" uslijed tehnološkog razvoja na području prometa i veza (1893.-1972., 263-264). Gustoća društva povećava se kroz razvitak po mnogo dimenzija: izvorno kao demografska gustoća (broj ljudi na jedinicu mjere prostora), pa kao ekološka gustoća kroz urbanizaciju, kao komunikacijska gustoća (frekvencija komunikacijskih kontakata u određenoj populaciji) ili, ne najmanje važno, kao organizacijska gustoća, (onaj dio društvenog rada koji se obavlja u okviru organizacija). Posljedice povećavanja društvene gustoće za organizacije su dvojake:

– Prvo, u reguliranju ponašanja ljudi u društvu težište prelazi s metoda ad hominem na metode ad rem, od izravno na ljude usmjerenih intervencija prelazi se na

manipulaciju određenih stvarnih čimbenika koji onda motiviraju ljude, kao statističku populaciju, da se ponašaju u skladu s namjerama regulatora. Općenito se može reći da utjecanje na ponašanje ljudi postupno ustupa mjesto predviđanju tog ponašanja na osnovu analize njihovih vjerojatnih motiva u gustom društvu koje samo po sebi ograničava njihovu slobodu izbora.

– Drugo, s povećanjem društvene gustoće postaje sve upitnije strogo i jednoznačno razgraničenje organizacije od njezine okoline. U pojedinim akcijama konkretna organizacija sudjeluje u sklopu šire organizirane mreže organizacija i drugih aktera. U odlukama koje se donose u organizaciji sudjeluju mjerodavno čimbenici izvan organizacije. Pojedini članovi organizacije, od organa upravljanja do specijalista, u isti su mah članovi drugih organizacija, i njihovo višestruko članstvo posve legitimno utječe na njihovo ponašanje u svakoj od usporednih uloga. U posljednjoj liniji, organizacije jednostavno postaju "gusta mjesta" (dense spots) u mnogostrukim mrežama odnosa" (*Nohria* i *Eccles*, 1992., cit. u di Maggio 1997., 394-395).

– Informacije, komunikacija

U društvenoj teoriji, poput interesa za okolinu, ni pozornost usmjerena na komunikaciju među ljudima ne datira od nedavna. U klasičnoj je sociologiji američki sociolog George H. Mead (1863.-1931.) istraživao nastanak značenja, jezika i komunikacije u procesu hominizacije iz instinktom usmjerene akcije, iz geste kao nenastavljenog početka čina, putem internalizacije značenja u gesti izražene namjere, pa odvajanja simboličkoga sadržaja geste od najavljenog, a ne ostvarenog čina. Rezultat je ovog procesa jezik kao sustav na normirani način upotrebljivih simbola, koji u društvu služi sporazumijevanju, društvenoj integraciji i socijalizaciji novih naraštaja.

Informacije i komunikacija postale su posebno značajne za teoriju organizacije od Shannonove i Weaverove "Matematičke teorije komunikacije" (1949.) i Wienerove "Kibernetike" koja nosi podnaslov "Kontrola i komunikacija u životinji i stroju" (1949.), a osobito od naglog razvitka na tom području pedesetih i šezdesetih godina 20. stoljeća obuhvaćenog nazivom "informatička revolucija". Pri tome se u prvom redu misli na značajne tehnološke inovacije: automatizaciju, robotizaciju, kompjutorizaciju koje u perspektivi obećaju zaista korjenitu preobrazbu ljudskoga rada. Međutim, isto je tako značajna reorijentacija u teoretskom mišljenju o društvu koju ilustriraju, primjerice, dva najznačajnija doprinosa teoriji društva u drugoj polovici 20. stoljeća, Habermasova "Teorija komunikativnog djelovanja" (1981.) i Luhmannovi "Društveni sustavi" (1984.). Oba teoretičara vide društvo kao zbroj svih komunikacija među ljudima na određenom teritoriju odn. u svijetu uopće.

Prvi značajni utjecaj što ga je nova orijentacija izazvala u organizacijskoj teoriji bila je kibernetska analiza odnosa organizacije i okoline. U vezi s diferencijacijom-integracijom, osnovnim procesom kroz koji se organizacija mijenja, postavlja se pitanje, što pokreće diferencijaciju? Odgovor koji daje kibernetika glasi: Diferencijaciju pokreće pritisak okoline koju u komunikacijskom smislu možemo shvatiti kao sustav beskonačne raznovrsnosti. Da bi organizacija mogla djelovati u takvoj okolini, da bi mogla odgovoriti na njezine izazove odnosno da bi je mogla regulirati, mora nastojati broj kanala komunikacije kojima raspolaže što više približiti raznovrsnosti onog dijela

okoline koji je za nju u tom času relevantan. A to znači, mora se diferencirati. Kibernetska analiza utvrđuje posve određeni matematski odnos između raznovrsnosti okoline i diferenciranosti organizacije. Taj je odnos: raznovrsnost okoline podijeljena s diferenciranošću organizacije, Ro/Do, odnosno logaritamskim izrazom, H = V1 (logaritam varijabiliteta okoline) - V2 (logaritam varijabiliteta organizacije). Ovaj je odnos W. R. Ashby (1956., 205) nazvao zakonom neophodne raznovrsnosti. Velika očekivanja koje je ovaj početak pobudio u pogledu mogućnosti egzaktne kvantifikacije odnosa između organizacije i njezine okoline nisu se do sada ispunila. Ali su ipak označila prijelomnu točku u razmišljanju o organizacijama, njihovom mijenjaju, čvrstoći njihove unutarnje povezanosti, njihovom odnosu prema kaotičnim stanjima itd.

Svijest o važnosti informacija i komunikacije u organizacijama odrazila se u novom određivanju temeljnih pojmova. Organizacije se definiraju kao sustavi na temelju komunikacije. "Organizacija je skupina pojedinaca povezanih mrežom komunikacija, koji koordiniraju svoje djelovanje kako bi postigli jedan ili više ciljeva, bili ti ciljevi zajednički ili ne" (*Cotta* 1976., 175). Upravljanje uopće, a posebno u organizacijama, počinje se promatrati kao, u biti, donošenje odluka. "Organizacije se mogu označiti kao autopoietski sustavi na operativnom temelju komuniciranja odluka, pa su u tom smislu operativno zatvoreni sustavi...I budući da svaka odluka izaziva daljnje odluke, sa svakom se odlukom iznova proizvodi...neizvjesnost" (*Luhmann* 1998., 830).

Centralna uloga informacija i znanja u ljudskom društvu vodi, dalje od samih organizacija, do novog shvaćanja načina strukturiranosti suvremenih razvijenih društava. Na mjestu tradicionalnog raslojenog, stratificiranog društva razvija se postupno novi tip: funkcionalno diferencirano društvo. U njemu se razlikuju usporedni sektori - ekonomija, politika, znanost, pravo, obrazovanje, zdravstvo, vojska, umjetnost, šport, organizirana religija i dr. - po specifičnosti informacija koje su za svaki pojedini takav sektor relevantne i po specifičnosti načina njihove upotrebe. Svaki od funkcionalnih sektora, baš uslijed svoje informacijske specifičnosti, uživa određenu autonomiju, te nema i načelno ne može biti odnosa rangiranja među njima, kao ni presudnog jednosmjernog utjecaja jednog na sve druge (*Luhmann* 1998., 743 i sl.).

Takva se temeljna promjena u načinu strukturiranosti ljudskih društava odražava na organizacijama time što doprinosi povećanju njihova broja. U stvari, postojanje funkcionalno diferenciranih sektora u društvu pretpostavka je postojanja organizacija kao prevladavajućeg oblika zajedničkog djelovanja ljudi. Samo organizacije, a ne funkcionalni sektori kao takvi, mogu komunicirati sa sustavima u svojoj okolini. Sami funkcionalni sektori kao cjeline ne mogu se oformiti kao organizacije, jer su organizacije previše krute strukture da bi mogle pratiti brze i dinamične promjene kroz koje prolaze sektori, pa sektorima stoga trebaju organizacije kako radi komuniciranja sa svijetom, tako radi neophodne stabilizacije onih aspekata djelovanja na tim sektorima gdje je takva stabilizacija moguća i korisna (*Luhmann* 1998., 834-841).

Konačno, informacije i komunikacija unose u organizaciju treću veliku temu ljudske egzistencije. Fizička okolina čovjeka, obilježena načelnom oskudicom raspoložive materije-energije, nameće ljudskom ponašanju ekonomičnost. U analizi organizacije paradigmatski svi polaze od ekonomičnosti, od Adama Smitha za društvo uopće do F. W. Taylora za rad u industrijskoj organizaciji posebno. S druge strane, društvena okolina čovjeka, uz njegovu fizičku okolinu, poprište je ostvarivanja njegovih interesa

shvaćenih u najširem smislu. Nastojati, regulirati međusobne odnose ljudi u realizaciji njihovih interesa pod znakom je zahtjeva pravednosti, zahtjeva koji je u odnosu na industrijske organizacije u prvi plan stavio Karl Marx. Međutim, postoji i treća primarna razina, u neku ruku između druge dvije, između fizičkoga i društvenog svijeta, a to je razina života, biološka razina, koja je u osnovi domena informacija. Kako informacija sadržanih u biokemijskim spojevima genetskoga koda, tako informacija koje sadrži ljudska svijest. Na toj razini javlja se mogućnost nedostatka informacija, pa neizvjesnosti kao njezine posljedice, jednako tako kao i mogućnost preopterećenosti informacijama i dezorijentacije koja odatle proizlazi. Temeljni je zahtjev u tom pogledu zahtjev ravnoteže, stabilizacije, koja izbjegava i jednu i drugu informacijsku anomiju. Ako organizaciju shvatimo kao mjesto gdje se komuniciraju informacije, onda zahtjev ravnoteže i stabilnosti upućuje na jednu od glavnih dimenzija svake suvremene teorije organizacije, baš kao i na jedan od polaznih optativa u odnosu na praktično funkcioniranje organizacija.

– Interakcija

Da organizacija nije samo na cilj upravljena suradnja među ljudima moralo je biti jasno još od Karla Marxa. Zanimljivo je upravo to kako je malo Marxova analiza kapitalističkog poduzeća u koje je ugrađen sukob između kapitalista-vlasnika i u poduzeću zaposlenih radnika utjecala na teoriju organizacije. Sam je Marx, istina, sukob iz pojedinog poduzeća premjestio na razinu društva kao klasni sukob, pa na razinu svjetonazorskih alternativa i na područje temeljnih etičkih dvojba, jedne od velikih tema društvenosti uopće, postulata pravednosti, pa je time izuzeo iz tematskog sklopa znanosti o organizaciji.

U teoriji organizacije sukob interesa u organizaciji se isprva tretirao više u onom smislu u kojem je na nj gledao F. W. Taylor, kao na anomičnu pojavu, gotovo neke vrste neshvaćanja od strane radnika njihovih pravih interesa koji su, ustvari, istovjetni s interesima poslodavaca (*Taylor* 1967., 167).

Kasnije su, ipak, prevladala uravnoteženija gledanja o dijalektici sukoba i suradnje u organizaciji i o sukobu kao napetosti između interesa članova organizacije i stege koju im nameće organizacijska struktura (*Astley* i *Van de Ven* 1983., 267, 269). Neutralizaciji posljedica koje bi mogle proizaći iz latentnog sukoba u organizaciji služi moć u najširem smislu riječi. Tako da se kao jedno od temeljnih pitanja teorije organizacije postavilo: "Jesu li organizacije neutralni tehnički instrumenti za postizavanje cilja, ili su one institucionalizirane manifestacije stabiliziranih interesa i strukture moći u širem društvu", dakle, jesu li to, u biti, ekonomske ili političke pojave (*Astley* i *Van de Ven* 1983., 245-246, 258). Premda je sukob važna pojava u organizaciji, on nije adekvatno teorijski zahvaćen; u tu bi svrhu teoriji organizacije trebala pomoć drugih disciplina. Iz takve bi se suradnje jednog dana trebala roditi teorija sukoba, kao "sučeljavanja moći unutar organizacije" (*Cotta* 1976., 188). Unutar granica strukture i njezinih imperativa, članovi igraju svoje "igre", odnosno slijede svoju strategiju kako bi optimizirali zadovoljavanje vlastitih interesa (*Crozier* 1976.). Organizacije stvaraju ovisnost, odnosno međuovisnost svojih članova, ili "nadomještaju vanjske društvene ovisnosti ovisnostima koje su same stvorile" (*Luhmann* 1998., 827-828). Organizacije su, dosljedno takvo-

me shvaćanju, "regulacija društvenog zahvaćanja radnih doprinosa koje onaj koji radi ne bi pridonio iz vlastitog interesa ili na temelju uživanja u djelatnosti kao takvoj" (ibid. 827). Morganove (1986.) "metafore" organizacije kao političkog sustava, kao oružja dominacije, kao psihičke tamnice, izražavaju konfliktnu stranu njezina funkcioniranja, ovisnost koju proizvodi i njezinu pretpostavljenu psihološku disfunkcionalnost.

Naprotiv, sukob među organizacijama, u tržišnoj utakmici ili u međudržavnoj politici, nije se do najnovijeg vremena uopće smatrao posebnim problemom, već gotovo jednako prirodnim stanjem kao što je bila pretpostavljena suradnja unutar organizacije. Tek posljedice najnovijeg razvitka u smjeru globalizacije ekonomskih i političkih odnosa dovele su do promjene takvih shvaćanja i nametnule traženje načina kako bi se konstruirala regulirana okolina u kojoj bi organizacije surađivale, umjesto da se sukobljavaju (*Astley* i *Van de Ven* 1983., 250-251).

I pored teorijski zanimljivih i praktički upotrebljivih spoznaja sadržanih u tretiranju sukoba i ovisnosti u organizaciji, dobiva se dojam da tu stranu organizacije za sada još nije uspjelo u cjelini teorijski zahvatiti.

Da bi se sukob ugradio u sliku organizacije, nasuprot suradnji, kao jedan krak izvorne suprotnosti između kooperativnih i konfliktnih potencijala u njoj, treba početi u neku ruku od početka. Organizacija je oblik interakcije, međudjelovanja među ljudima. Trajalo je, međutim, dosta dugo dok se počelo preciznije razmišljati o tome kakva se vrsta interakcije odvija u organizacijama i koje su implikacije posebnih značajki takve interakcije. Trebalo je poći od antropoloških istraživanja primarnih oblika ljudske interakcije.

Tako Gehlen (1956., 50) upozorava "da je društvena veza kao takva poduprta instinktima samo na usko ograničenim, djelomičnim područjima". To je odnos prema djeci, reagiranje na mimiku lica, odnos zaštite i poslušnosti,[17] to su također neke reakcije na doživljaj katastrofe. Tako da je pretežni dio ljudske interakcije nereguliran instinktima, pa prema tome nepredvidljiv u svom odvijanju i svojem ishodu. Čim ne postoji društvena veza, interakcija je s drugima načelno opasna. Gehlen opisuje s kakvim se mjerama opreza uspostavlja najjednostavniji odnos uzajamnosti, razmjena dobara.[18] Takav je reciprocitet, uzajamnost u djelovanju, jedini način sporazumijevanja dok ne postoje "čvrste postvarene strukture vladanja niti trajni gospodarski pogoni koji na sebe fiksiraju normirano ponašanje ljudi" (1956., 51).

To znači, da neregulirana interakcija među ljudima jednakom vjerojatnošću može dovesti do suradnje i do sukoba, te da postojanje društvenih struktura znači takvo reguliranje interakcije da suradnja, u ograničenoj domeni i u prosjeku, postaje vjerojatnija od sukoba. Pri tome je načelno irelevantno na koji je način uspostavljena takva regulacija - tradicijom, karizmom ili zakonitošću u Weberovoj tropodjeli temelja legitimne vlasti, odnosno silom, manipulacijom ili dogovorom u privrednim organizacijama. To, međutim, nije irelevantno praktički, jer stabilizacijom interakcije na suradnju

[17] "...što ipak još ni izdaleka ne jamči mogućnost stabilizacije takvih odnosa" (ibid.).

[18] "...izlaganjem robe, pa stavljanjem ekvivalenta pored nje i, ako je potrebno, postupnim dodavanjem ekvivalenta, dok se obim partnerima, koji se uopće ne pojavljuju, čini da je uspostavljena ravnoteža" (1956., 51).

mogućnost sukoba unutar uspostavljene strukture nije definitivno eliminirana. I unutar najstabilnijih struktura neprestano dolazi do interakcije, a ta interakcija nosi u sebi i nadalje potencijale suradnje i sukoba, samo sada, u pravilu, unutar strukturom uspostavljenih granica.[19] Sukob sam po sebi mobilizira jake emocije koje se pojačavaju indukcijom između većeg broja onih koji su u sukobu angažirani, pa predstavlja pojavu s "osjetljivom ovisnošću od polaznih uvjeta" i, prema tome, nepredvidljivu u svom odvijanju i ishodu.

Društvene strukture, među njima i organizacija, nužno stvaraju odnose ovisnosti, jednostrane ili međusobne, unutar strukture i u odnosu na nju. A ovisnost rađa težnju prema neovisnosti kadgod ovisnik doživi svoju ovisnost kao prepreku u ostvarivanju svojih interesa. Takva je težnja prema neovisnosti glavni motivator sukoba unutar društvenih struktura, bez obzira na to hoće li ishod sukoba pridonijeti ostvarivanju interesa koji su u pitanju ili će to ostvarivanje otežati odnosno onemogućiti. Težnja prema neovisnosti povezana je s emocijama, čija se jačina povećava interakcijom među interesentima u analognom interesnom položaju, pa također spada u pojave s "osjetljivom ovisnošću od polaznih uvjeta" i stoga je nepredvidljiva po svom odvijanju i po svojim posljedicama.

Organizacija je, dakle, društvena struktura u kojoj je interakcija privremeno stabilizirana na suradnju, a sukob je normama isključen, i na mjeru ovisnosti koju su njezini članovi u danom trenu spremni prihvatiti. Pri tome nije bitno za sam pojam organizacije na čemu se ta spremnost temelji: na prinudi, na interesima, ili na vrijednosnim uvjerenjima.

4. TEORIJSKA BILANCA

Organizacije se razvijaju u društvu koje se mijenja. I teorijsko se mišljenje o organizacijama razvija u istom ukupnom povijesnom vremenu. Međutim, odnos između ova dva procesa - razvitak organizacija i razvitak teorije o njima - nije jasan, i to prvenstveno iz tri razloga:

– Mišljenje, u određenoj mjeri, slijedi zbivanje; noogeneza, reklo bi se, slijedi filogenezu. Ali razvitak mišljenja slijedi i svoju vlastitu logiku, razrađuje, proširuje, produbljuje misaone staze koje je samo otvorilo.

– Teorijsko je mišljenje o organizacijama, po pravilu, pod pritiskom zahtjeva praktične korisnosti: Ukazuje li neka teorija put prema uspješnijoj praksi organizacija? Hoće li organizacije pomoću nje postati ekonomičnije, stabilnije, elastičnije, pravednije? Na ta pitanja teorija nije uvijek u stanju potvrdno odgovoriti. I sama je pitanja katkada iritiraju: Dajte da najprije vidimo kako stvari stoje i što se iza njih skriva, pa ćemo onda ispitivati što takva spoznaja znači za praksu.

---

[19] U tom pogledu vodi u krivom smjeru Gehlenova tvrdnja da postojanjem struktura vlasti i privređivanja "ponašanje ljudi jednih prema drugima postaje ravnodušnim, tako da im je dovoljna svijest o postojanju socijalnog poretka čiji mehanizam oni sami više ne mogu sagledati i koji oni svojim recipročnim djelovanjem ne moraju uvijek iznova uspostavljati" (1956., 51). Ambivalentnost interakcije seže do jezgre i najneprijepornijih institucija.

– Glavna je metoda provjere pretpostavki u teoriji organizacije - baš kao i u svakoj drugoj znanstvenoj disciplini - empirijsko istraživanje. Golema količina provedenih empirijskih istraživanja u odnosu na organizacije dovela je, uglavnom, do razočaranja skromnošću svojih rezultata. Zaoštreno formulirano, rezultati su ili banalni ili nekonkluzivni. Svaka promjena u rubnim uvjetima pod kojima organizacija postoji i djeluje poništava značenje ranijih istraživanja. Najzanimljivija pitanja teško se uopće mogu tako postaviti, da bi se mogla empirijski istraživati.

Rekapitulirat ćemo, ukratko, oba razvojna procesa, razvoj organizacija i razvitak teorije o organizacijama:

Organizacije u svom početku izlaze postupno iz svoje stopljenosti s postojećim elementarnim strukturama društvenosti, na primjer, kao organizacije za javne radove još u "orijentalnim despocijama" Wittfogela (1957.), ili, jednako rano, kao organizirana religija, a osobito kao vojska u protodržavnim organizacijama. Organizacije se javljaju češće u nastajanju moderne države od 15. stoljeća nadalje, u Europi. Međutim, do današnje rasprostranjenosti i sveprisutnosti u ljudskom društvu, organizacije dolaze postupno tek od nastajanja industrijskih i urbanih društava u 18. i 19. stoljeću. Otada valja zabilježiti u najmanju ruku pet bitnih novosti u društvu koje su utjecale na oblik i djelovanje organizacija: širenje kruga legitimnih interesa počevši od demokratskih reformi i revolucija; informatičku revoluciju 50-ih i 60-ih godina 20. stoljeća; temeljnu promjenu strukture ljudskih društava od okomito raslojenih na vodoravno funkcionalno diferencirana; postupno povećavanje gustoće svjetskog društva po svim dimenzijama; globalizaciju sve većeg broja ljudskih djelatnosti i struktura koje ih nose.

Poslije usputnog spominjanja u literaturi arhaičkih visokih kultura, organizacije se pojavljuju gotovo čitavom širinom svoje problematike kod osnivača i pokretača moderne sociologije. Pa tek nakon toga u specijaliziranoj disciplini najprije nauci, s Taylorovim i Fayolovim apodiktičkim doktrinama, a kasnije znanosti o organizaciji. Težište je interesa najprije na strukturama, na ljudima koji u unaprijed fiksiranim međusobnim odnosima nastoje ostvariti određenu namjeru, postići postavljeni cilj, da bi taj interes zatim obuhvatio i metode rada, osobito kad su diktirane svojevrsnom tehnološkom infrastrukturom, kao treću strukturnu značajku. Interesna strana organizacijskog odnosa tretira se ili s gledišta većine ovisnih članova pa time prelazi na problem društvene pravednosti i napušta obzorje organizacijske znanosti u striktnom smislu riječi, ili s gledišta vodstva organizacije i time se pretvara u posebnu poddisciplinu posvećenu akteru, poduzetniku, menadžeru i njegovom strateškom izboru. Doskora se interes nove discipline proširuje na okolinu organizacije i na međudjelovanje organizacije i njezine okoline u sve širim koncentričnim krugovima. Ideja koja je zaista nova, u odnosu na razmatranja klasika, javlja se u znanosti o organizaciji pojavom matematičke teorije informacija odnosno komunikacija, te kibernetike. Konačno, iako je kroz čitavo vrijeme modernog razmišljanja o organizaciji bila prisutna spoznaja, da organizacija nije samo neutralni instrument suradnje, nego da u njoj ima različitih interesa, pa sukoba i ovisnosti, te težnji prema neovisnosti, tek se nedavno o tome počelo sustavnije razmišljati u vezi s temeljnim odnosom interakcije među ljudima iz kojeg potječu sve društvene strukture, pa i organizacija.

Organizaciona je teorija na svome putu uvijek opet budila neka smjelija očekivanja. U više se navrata činilo kako smo došli na domak veće egzaktnosti, da je bar u načelu

vidljiv smjer prema utvrđivanju jedinica mjere za organizacijske pojave i prema njihovoj logičko-matematičkoj analizi:

– Već je iz klasične analize organizacijske strukture kao rezultata diobe i povezivanja, diferencijacije i integracije, proizlazila misao o radnome mjestu kao jedinici mjere diferencijacije, o rasponu kontrole kao kvantitativno odredivoj granici diferencijacije u danom slučaju, te o odnosu podređenosti, nadređenosti ili usporođenosti između bilo koja dva radna mjesta kao temeljnoj mjeri povezivanja. Daljnja je kvantitativna razrada tih pretpostavki zapela na uviđanju da radna mjesta nisu međusobno ekvivalentna kao jedinice mjere diferencijacije, nego da ta mjera ovisi i o njihovom informacijskom sadržaju. Drugim riječima, diferencijacija organizacije napreduje ne samo po dimenziji odnosa među radnim mjestima već i po dimenziji informacija, znanja, koje svako radno mjesto unosi u funkcioniranje organizacije. Time se relativizira i raspon kontrole kao granica diferenciranosti: raspon se sužava sa složenošću informacijskog sadržaja pojedinog radnog mjesta. Isto tako intenzitet povezanosti, mjera potrebne kontrole nad radnim mjestima, opada s povećanjem reguliranosti rada preskriptivnim pravilima struke uslijed veće informacijski-obrazovne složenosti preduvjeta za rad na pojedinom radnom mjestu.

– Kibernetska, matematička analiza odnosa organizacije i okoline, uviđanje da okolina, kao sustav potencijalno beskonačne složenosti, ustvari stimulira organizaciju na neprestanu diferencijaciju, kako bi se brojem svojih kanala komunikacija što više približila složenosti za nju u tom času relevantne okoline, konačno Ashbyjeva kvantitativna formulacija tog odnosa pod imenom zakona neophodne raznovrsnosti (1956.), pobudila je nadu da je tu mjesto prodora u veću egzaktnost. Međutim, za sada nije uspjelo utvrditi jedinicu mjere kako za diferenciranost organizacije, jer se pri diferencijaciji po dimenziji informacija radi o sadržaju informacija, a ne jednostavno o njihovom formalnom karakteru mjerivom bitovima, a još manje odrednice relevantnosti okoline za pojedinu organizaciju u danom momentu odnosno jedinice mjere složenosti takve relevantne okoline.

– Na važnost strategije aktera kojom oni u organizaciji ili u odnosu na nju nastoje ostvariti svoje interese upozorio je Crozier (1963., 1976.). Za organizacije gdje odsutnost hijerarhije i relativna autonomija aktera (npr.sveučilište) stvara situaciju "neodređenosti" (ambiguity) Cohen, March i Olsen (1972.) pokušali su formalizirati interesne strategije aktera. Čini se da matematska teorija igara, razvijena na temeljima doprinosa von Neumanna i Morgensterna (1949.), daje instrumentarij za pristup toj vrsti problema. Ostaje vidjeti što bi takav pristup mogao donijeti za razumijevanje same srži pojave organizacije.

– Napredovanje u teoriji biološke evolucije i u njezinoj kvantitativnoj analizi potaklo je razmišljanje - i kod samih biologa (Kauffman 1993.) - ne bi li se neke od metoda razvijenih na tom području mogle primijeniti i na pojedine društvene strukture, u prvom redu na organizacije, koje su konačno i same nesumnjivo pojava života. S tim u vezi postavlja se pitanje u kojoj je mjeri mehanizam varijacije, selekcije i restabilizacije koji vlada biološkom evolucijom, primjenjiv na pojave kod kojih dominantnu ulogu

igra ljudska svijest,[20] gdje je vrijeme mijenjanja neusporedivo kraće i gdje eliminacija pojedinih oblika ne znači nužno, kao što znači u biologiji, i njihovo definitivno nestajanje.

– Primjena kvantitativnih metoda razvijenih u ekonomskim znanostima na organizacije također stavlja u izgled veću egzaktnost znanosti o organizaciji. To ostaju, međutim, u biti ekonomske analize, a tek su tangencijalno značajne za teoriju organizacije. Možda je u tom pogledu najzanimljivija usporedba troškova transakcije, kako ih zovu ekonomisti, kad se u različitim situacijama reguliranje interakcije ljudi prepušta tržištu, ili se utvrđuje ugovorom, ili se povjerava organizaciji. Williamson (1975.) smatra da je najpouzdanije mjerilo za odluku koju varijantu odabrati specifičnost sredstava za proizvodnju; što su ta sredstva manje specifična, tj. ako se mogu upotrijebiti za niz različitih djelatnosti, to je povoljnije prepustiti regulaciju tržištu, a što su specifičnija, to se više približavamo ugovoru i, konačno, organizaciji kao optimalnim metodama reguliranja. U kritičkom osvrtu na Williamsonove pretpostavke, O. Hart (1990.) ističe, među ostalim, da je troškove transakcije teško pouzdano formalizirati. Iako se o problemu još raspravlja, važan je aspekt Williamsonove teorije ukazivanje na relativnost oblika reguliranja ljudske interakcije, spoznaja da je organizacija u današnjem razvijenom društvu samo jedna od alternativa između kojih treba izabrati, i to ne uvijek najpovoljnija.

– Izrazitu i, u neku ruku, "kongenitalnu" nestabilnost interakcije organizacija svladava trima mehanizmima: pritiskom situacije u kojoj se nalaze njezini članovi u mreži ciljeva, odnosa i metoda organizacijske strukture; motivacijom interesima aktera u organizaciji koje je ova u stanju zadovoljavati; i vrijednosno-normativnim predodžbama članova organizacije o tome što je njihovo prikladno, zahtijevano, poželjno ponašanje u organizacijskim ulogama. Dok je situacija stvar strukture, a motivacija stvar aktera, normativnost je posebna dimenzija u integraciji organizacije, dimenzija koja zahtijeva posebnu pažnju.

Od golemog fundusa ljudskoga mišljenja o normama samo je mali dio relevantan za organizacije. Možda i zbog toga što su organizacije u biti racionalni proizvod našeg nastojanja da riješimo probleme s kojima smo suočeni, a racionalizacija prava (*Weber* 1921.) razmjerno je kasni proces. Numinozni izvor normativnosti, ma koliko se slagali s Durkheimom (1912.) da je pozadina noumenona realna društvena zajednica, dugo je sprječavao da se pravilima morala i prava pristupi kao svakoj drugoj pojavi s pitanjima odakle? zašto? kako? i kuda? U tom se smjeru krenulo tek pravno-filozofskom i antropološko filozofskom analizom institucija od Hauriou-a (1925.) i Gehlena (1956.) do Marcha i Olsena (1989.), razumijevanjem norme kao očekivanja (*Luhmann* 1972.), antropološkom analizom pojave koju P. Bourdieu (1977.) zove habitus, boljim razumijevanjem procesa pozitivizacije prava i njegovih posljedica, pomnijim razlikovanjem

[20] Tako Luhmann, koji evoluciju smatra jednom od temeljnih determinanti ljudske društvenosti, upozorava na implikaciju prisustva svijesti u njoj, naime da se svjesnom eliminacijom manje uspješnih alternativa, broj alternativa smanjuje, a s njime i raspon varijacije, koja je opet prva pretpostavka odvijanja procesa evolucije. Prema velikom broju plemenskih društava, imamo svega oko tridesetak visokih kultura, a danas se svijet kreće prema jedinstvenom "rješenju": funkcionalno diferenciranom svjetskom društvu (Luhmann 1998., 497).

onih dijelova pravnog sustava kod kojih razlozi stabilizacije pretežu nad potrebama adaptacije - npr. ljudska prava ili temeljna načela postupaka - od onih dijelova gdje je prioritet obratan. Od ovih početaka, međutim, do solidnijega teorijskog tla pod nogama još je dalek put.

U cjelini moglo bi se reći da su dosadašnje zamašne investicije u proučavanje organizacije dale do sada razmjerno mršave dividende. Ima obećanja, ali nema uvjerljivijih realizacija. Stoga i ne čude brojni glasovi skepse u odnosu na teoriju organizacije, čak i ako teoriju definiramo tolerantno kao "kombinaciju obuhvatnih zakona (covering laws), prosvjetljenja i pripovijedanja (narrative)" (*Di Maggio* 1995., 391). Izražava se mišljenje da je znanost o organizaciji bliža idiografskim nego nomotetskim disciplinama, da se ona "suočava s poviješću gdje se složena zbivanja događaju tek jednom u raskošnom obilju svojih pojedinosti" (*Gould* 1986., 60-61). Svaka pojava u vezi s organizacijama određena je mnoštvom uvjeta od kojih često nijedan nismo u stanju obilježiti kao bitni uzrok (*England* 1994., 39). Mnoga je od tih pojava "osjetljivo ovisna o početnim uvjetima" - kako je to formulirano u teoriji kaosa - tj. nepredvidljiva u svom odvijanju i po svom ishodu. Stoga Hickson (1994., 788), prikazujući novo izdanje klasične rasprave Marcha i Simona o organizacijama, nostalgički zaključuje: "Sve je prolazno u organizacijskoj teoriji". A J. C. Thoenig, učenik Croziera, se pita "U kojoj nam mjeri još treba sociologija organizacija?" (1998., 307-320). Dok J.Q. Wilson (1989., XI) zaključuje posve pesimistički: "Nakon svih ovih desetljeća što se hrvam s predmetom rodile su se u meni ozbiljne sumnje hoće li ikada postojati nešto što bi vrijedilo nazvati 'organizacijskom teorijom'". Konačno, G. Morgan (1986.) više i ne govori o teorijama, već o "metaforama", dakle o proizvodima poetike, organizacije kao stroja, kao organizma, kao mozga, kao kulture, kao političkog sustava, kao psihičke tamnice, kao tijeka neprestanoga mijenjanja i kao oružja dominacije.

Treba obratiti pozornost na jednu činjenicu: Organizacije postoje i djeluju širinom čitavog raspona svoje moguće složenosti. Ovisno o okolnostima, i u vrlo složenim okolinama mogu djelovati vrlo jednostavne organizacije, gdje dostaju i posve jednostavne predodžbe o organizaciji da bi se intelektualno obuhvatila čitava za to vrijeme i mjesto relevantna problematika. U takvim situacijama jednostavno "organizacija slijedi funkciju" (*Mueller* 1996./97., 186). Na primjer, u organizacijama suvremene njemačke državne uprave od općina do središnjih ministarstava, osnovne su jedinice povezane u dvije do šest hijerarhijskih razina, linijskim jedinicama pomažu stožerne, sa ili bez naredbodavnih ovlasti prema linijskim jedinicama, te opće i osobne podupiruće jedinice (ibid. 190-193), kao što je to i uvijek ranije bilo. Osnovne jedinice obuhvaćaju voditelja, referenta i suradnika (ibid. 188), ne mnogo drugačije nego što je to bio konstatirao A. Brecht (1954., 1) još za upravu u Weimarskoj republici dvadesetih godina.

"Organizacija je važna...", misli J. Q. Wilson (1989., 23), ali važna je s gledišta izvršenja zadaće; treba se uvijek pitati: što funkcionira, što donosi uspjeh? A za to nisu uvijek najpovoljniji teorijski sofisticirani modeli.

Znanost o organizaciji u tom pogledu nije u drugačijem položaju od ostalih disciplina društvenih znanosti. Dok nije prekoračen kritični prag veće egzaktnosti, zvali ga mi Kuhnovskim nazivom "paradigme" ili ne, može se tvrditi i iskušavati mnogo toga, prikupljati podatke kojima se ne vidi jasni smisao, postavljati hipoteze koje nemaju sutrašnjice. A konkretno organiziranje i odvijanje posla zbog kojeg su organizacije

stvorene treba se nastaviti neprekidno, bez obzira na to kako smo duboko teorijski proniknuli u skrivene zakonitosti iza te svakodnevice. Treba ipak zadržati na umu da se tu, na kraju krajeva, ništa međusobno ne isključuje. Praktična primjena jednostavnih pravila organiziranja gdje je situacija dovoljno stabilna da ne treba očekivati čestu promjenu okolnosti, ne isključuje istodobnu prisutnost svijesti o potencijalnoj složenosti na oko jednostavne organizacije i svih mogućih dimenzija te složenosti. Ta je svijest, u stvari, glavna tekovina posljednjih pola stoljeća intenzivnog rada na proučavanju te pojave. A i jedno i drugo ne ometa, kraj dovoljno uznapredovale društvene diobe rada, intenzivno ispitivanje svakog od teorijskih putova koji se pojave tijekom bavljenja organizacijama. Imajući na umu da i ondje gdje u danom momentu nismo uspjeli prodrijeti dalje, možemo uspjeti drugi puta pod promijenjenim okolnostima, kao na primjer u primjeni teorije kaosa, samoorganizacije, autopoieze ili entropije na organizacijske strukture. Baš kao u praktičnoj upotrebi organizacije, i u teorijskom bavljenju njome, samo rezultati broje.

5. PERSPEKTIVE

I pored razočaranih očekivanja značajnijih teorijskih prodora u znanosti o organizaciji, očekivanja koja su u svoje vrijeme - a to se, istina, tek naknadno uviđa - bila neopravdana, naše je poznavanje organizacija s vremenom, gotovo neopazice, ipak dozrijevalo. Tako da danas polazimo s drugačijih polazišta nego se polazilo pedesetih i šezdesetih godina 20. stoljeća, tj. u vrijeme kad su mnogi mislili da je došlo vrijeme presudnog napredovanja u organizacijskoj teoriji.

Jasnije vidimo korijene organizacije u općoj pojavi ljudske interakcije, u jednom u biti nestabilnom i proturječnom odnosu, gdje neizvjesnost usmjerava ljude prema stabiliziranju interakcije na suradnju i na svakodobno prihvatljivu mjeru ovisnosti, kako bi uopće bili u stanju zajedničkim djelovanjem ostvariti neke unaprijed zamišljene svrhe. Ako takav odnos suradnje treba potrajati iole dulje vrijeme, stabilizacija predodžbom cilja nije dovoljna. Potrebno je dodatno učvršćenje specifičnim postupkom stvaranja normi, njihovom internalizacijom u svijesti tangiranih pojedinaca, te njihovom habitualizacijom u društvenoj zajednici. Tijekom dugotrajnih početaka razvitka čovjeka takvo se učvršćivanje postizavalo u primarnoj maloj zajednici kao cjelini. A svaki je oblik konkretnog na cilj usmjerenog zajedničkog rada stabiliziran samim postojanjem društvene veze u zajednici. Stoga i nema potrebe za trajnim organizacijama, jer se za svaki novi konkretni posao uvijek iznova može uspostaviti djelujuća skupina iz krila iste primarne zajednice koja skupini posuđuje svoju vlastitu koheziju.

Kad to više nije moguće, kad se jaka kohezija primarnih zajednica utapa u širim međuovisnostima, kad segmentirana društva prelaze u društva tipa centar-periferija ili u raslojena, stratificirana društva, onda trajniji zajednički organizirani rad pretpostavlja stabilizaciju u obliku institucije. Da bi iz organizacije nastala institucija, svrha zajedničkog djelovanja dobiva karizmatski naboj, a normativni sadržaj organizacijskih odnosa se protekom vremena internalizira u svijesti članova organizacije i habitualizira u društvenoj zajednici. Ta se dodatna stabilizacija plaća gubitkom dijela prilagodljivosti institucije promijenjenim uvjetima u njezinoj okolini. Međutim, između organiza-

cije i institucije u to doba i nema izbora. Prije nego što je dosegnut minimalni prag prostrukturiranosti društva nema alternative institucionalnoj stabilizaciji, ako nekoj zajedničkoj djelatnosti želimo osigurati trajnost.

Tek kad je taj prag dosegnut, u industrijskim i urbanim društvima, počinje povijest organizacije u užem smislu riječi. Tek onda počinje razvitak kojim se težište diferencijacije-integracije organizacije pomiče s dimenzije cilja na dimenziju odnosa, pa na dimenziju metoda rada, a istodobno od osobnih na neosobne moduse, te od jakih izravnih pritisaka sredstvima moći na slabije neizravne utjecaje manipulacijom objektivnih situacija i na integraciju pomoću informacija.

U projekciji ovih razvojnih tendencija u budućnost, sve veća gustoća ljudskih društava pruža mogućnost pozadinske integracije organiziranog djelovanja, i to integracije posve druge vrste nego što je bila pozadinska kohezija malih društvenih zajednica u segmentiranim društvima. Sada globalno jedinstvo informacija u svjetskim informacijskim mrežama, načelno pristupačno svakom pojedincu, daje temeljnu integraciju svim oblicima zajedničkog djelovanja ljudi. Ne samo da su tim sve tri dimenzije tradicionalne organizacije rasterećene tereta, specifičnog stabiliziranja njezina djelovanja, pa mogu slobodno varirati u ovisnosti o polaznim i rubnim uvjetima svakodobne situacije, nego se i prostorno jedinstvo organizacije više ne nameće kao neodstupni uvjet njezina funkcioniranja. Odvajanje mjesta rada od mjesta stanovanja, jedno od specifičnih razlikovnih obilježja industrijske revolucije, kao da ide prema kraju svog povijesnog puta. Pojedinci povezani informacijskim mrežama uklapaju se u društvenu strukturiranost rada, ma gdje se fizički nalazili.

U isti mah tehnološke posljedice informatičke revolucije otvaraju mogućnost postupnog prenošenja velikog dijela fizičkog rada, pa i uopće svih rutiniziranih radnih operacija, s ljudi na strojeve povezane u automatizirane servo-cikluse. Definicija organizacije kao, u biti, komunikacijske strukture u kojoj se isključivo donose odluke i prenose informacije o donijetim odlukama, definicija koja se isprva doimala izrazito jednostranom i nepotpunom, s vremenom postaje sve realističnija. Polako nastaje slika sustava ljudske suradnje na raznim funkcionalnim sektorima na koje je društvo sve više vodoravno diferencirano, u kojima često privremene skupine, timovi stručnjaka s komplementarnim znanjima, surađuju na izradi i na ostvarivanju konkretnih projekata i programa, a međusobno su povezani informacijskim mrežama preko osobnih kompjutora. Čitava teška i skupa tradicionalna organizacijska infrastruktura pomoćnih i stožernih jedinica, arhiva, evidencija, prepisa, personalnih službi, brige o zgradama, sigurnosti, dolazi u pitanje, polako se gubi odnosno pretvara u svojevrsne operacije na kompjutoru.

Međutim, kad je to rečeno, treba odmah podsjetiti da se vizije budućnosti, ma koliko bile utemeljene i dobro obrazložene, pretvaraju u utopije ako ih shvatimo previše isključivo. Važno je imati pred očima predodžbu o vjerojatnom smjeru budućeg razvitka, da se ne bismo pripremali, poput mnogih glavnih stožera, za prošle ratove, da ne bismo zakasnili s bitnim pripremama i društveno stagnirali zbog intelektualne inercije. Ali je jednako važno zadržati na umu da razni povijesni oblici ljudske suradnje postoje jedan pored drugoga u isto vrijeme. Različiti dijelovi svjetskog društva nalaze se na različitim dosegnutim stupnjevima razvitka. Za različite su poslove različiti modaliteti suradnje optimalni i svaki od njih traži drugi intenzitet međusobne poveza-

nosti: slikarska kolonija ne zahtijeva istu preciznost međusobne uigranosti kao kirurška operacija ili svemirski let. Svaki je sustav suradnje uklopljen u cjelinu određene kulture s njezinim vrijednostima, navikama, zatjevima i shvaćanjima. U svakom zajedničkom pothvatu sudjeluju ljudi sa svojim specifičnim sklonostima, interesima, osjetljivošću i predrasudama, koji uslijed toga bolje funkcioniraju pod jednim, a slabije pod drugim modalitetima međusobne povezanosti. A tempo mijenjanja društva i okolnosti pod kojima ljudi žive sve se više ubrzava i opseg se tih promjena proširuje, tako da u svakom obliku društvene strukturiranosti zahtjevi adaptabilnosti počinju pretezati nad prednostima stabilnosti, a iskustvo se često pretvara iz kapitalizacije minulog doživljavanja u opterećenje irelevantnim inertnostima. Praktički, ova situacija daje načelno prednost mladim, visokoobrazovanim, poduzetnim pojedincima, pred oprezim i iskusnim "starim zečevima". A teorijski vraća organizacijsku znanost onamo odakle je ponikla, u opću sociologiju odnosno u korpus općeg znanja o pravilnostima u društvenom ponašanju ljudi pod tisućama različitih okolnosti u kojima se ljudi na svom životnom putu znaju naći. To ne znači da na tom području napuštamo tekovine diobe rada i postignuća jednog stoljeća organizacijske znanosti. Ali nećemo u svojoj socijalnoj konstrukciji stvarnosti izdvojiti i umjetno izolirati područje organiziranja i organizacija od sveg ostalog znanja o društvu ma kako se ono zvalo i ma kuda disciplinarno spadalo, ako nam takvo znanje može pomoći da na našem užem području dublje prodremo prema poznavanju onoga "što svijet u njegovoj srži drži na okupu".

Literatura

Aldrich, Howard: Organizations and Environments (Englewood Cliffs NJ, Prentice Hall, 1979.)

Ashby, William Ross: An Introduction to Cybernetics (New York, Wiley, 1956.)

Astley, W. Graham and *Andrew H. Van de Ven*: Central Perspectives and Debates in Organization Theory (Administrative Science Quarterly, Vol. 28, No. 2, 1983., pp. 245-273)

Barley, Stephen R. and *Pamela S. Tolbert*: Institutionalization and Structuration: Studying the Links between Action and Institution (Organization Studies, Vol. 18, No. 1, 1997., pp. 92-117)

Boudon, Raymond: Scientific Advancement in Sociology, u "The Identification of Progress in Learning" (Cambridge, Cambridge University Press, 1983.)

Bourdieu, Pierre: Outline of a Theory of Practice (Cambridge, Cambridge University Press, 1977.)

Brecht, Arnold: How Bureaucracies Develop and Function (The Annals, March 1954.)

Child, John: Strategic Choice in the Analysis of Action, Structure, Organisations and Environment: Retrospect and Prospect (Organization Studies, Vol. 18, No.1, 1997., pp. 43-76)

Cotta, Alain: An Analysis of Power Processes in Organization, u "European Contributions to Organization Theory" eds. Geert Hofstede and M.Sami Kassem (Assen/Amsterdam, Van Gorcum, 1976.) pp.174-192

Crozier, Michel: Le phénoméne bureaucratique (Paris, Seuil, 1963.)

Crozier, Michel: Comparing Structures and Comparing Games, u "European Contributions to Organization Theory" eds. Geert Hofstede and M.Sami Kassem (Assen/Amsterdam, Van Gorcum, 1976., pp. 193-207)

Daval, René: Organisations (Theorie de), u Encyclopaedia Universalis, Vol.17, pp. 71-74 (Encyclopaedia Universalis, France, S.A. 1996.)

Di Maggio, Paul J.: Comments on "What Theory is Not" (Administrative Science Quarterly, Vol. 40, No. 3, 1995., pp. 391-397)

Donaldson, Lex: A Positivist Alternative to the Structure- Action Approach (Organisation Studies, Vol. 18, No. 1, 1997., pp. 77-92)

Dirkem, Emil: O podeli društvenog rada (Beograd, Prosveta, 1972., preveo B. Marković, prvo izdanje originala "De la division du travail social", Paris, 1893.)

Durkheim, Emile: Les formes elementaires de la vie religieuse - Le systéme totémique en Australie (Paris, Felix Alcan 1937., prvo izdanje 1912.)

England, Richard W.: Evolutionary Concepts in Contemporary Economics (Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1994.)

Fayol, Henri: Administration industrielle et générale (Paris, Dunod, 1962., prvo izdanje 1916.)

Friedman, Georges: Le travail en miettes (Paris, Gallimard, 1954.)

Gehlen, Arnold: Urmensch und Spaetkultur, Philosophische Ergebnisse und Aussagen (Bonn, Athaeneum, 1956.)

Gould, J.: Evolution and the Triumph of Homology, or why History Matters (American Scientist, Vol. 74, January 1986., pp. 60-69)

Habermas, Juergen: Theorie des kommunikativen Handelns (Frankfurt/Main, Suhrkamp, 1981.)

Hannan, Michael T.: Inertia, Density and the Structure of Organizational Populations: Entries in European Automobile Industries 1886 -1981 (Organization Studies, Vol. 18, No. 2, 1997. pp. 192-228)

Hannan, Michael T. and *John Freeman*: The populations ecology of organizations (American Journal of Sociology, Vol. 82, 1977., pp. 929-964)

Hart, Oliver: An Economist's Perspective on the Theory of the Firm, u "Organization Theory, From Chester Barnard to the Present and Beyond" O. Williamson ed. (New York/Oxford, Oxford University Press, 1990.)

Hauriou, Maurice: La théorie de l'institution et de la fondation, Essai de vitalisme social (Cahiers de la nouvelle journée, No.4, Paris, 1925.)

Hickson, D. J.: James March and Herbert Simon "Organizations" (Organization Studies, Vol. 15, No. 5, 1994.)

Kassem, M. Sami: Introduction: European versus American Organization Theories, u "European Contributions to Organization Theory" eds. Geert Hofstede and M. Sami Kassem (Assem/Amsterdam, Van Gorcum, 1976.)

Kauffman, Stuart A.: The Origins of Order, Self-organization and Selection in Evolution (Oxford, Oxford University Press, 1993.)

Knights, David: Organization Theory in the Age of Deconstruction: Dualism, Gender, and Postmodernism Revisited (Organization Studies, Vol. 18, No. 1, 1997., pp. 1-19)

Lawrence, P. R. and *J. W. Lorsch*: Organization and Environment (Cambridge/Mass., Harvard University Press, 1967.)

Levi-Strauss, Claude: Tristes tropiques (Paris, Plon, 1955.)

Lewontin, R.: Organism and Environment, u ed. H. Plotkin "Learning, Development, and Culture (Chichester, John Wiley, 1982.)

Luhmann, Niklas: A General Theory of Organized Social Systems, u eds. Geert Hofstede and M. Sami Kassem: European Contributions to Organization Theory (Assem/Amsterdam, Van Gorcum, 1976.)

Luhmann, Niklas: Gesellschaftsstruktur und Semantik, Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft, Band 2 (Frankfurt/Main, Suhrkamp, 1981.)

Luhmann, Niklas: Soziale Systeme, Grundriss einer allgemeinen Theorie (Frankfurt/Main, Suhrkamp, 1984.)

Luhmann, Niklas: Die Gesellschaft der Gesellschaft, Band 1, Band 2 (Frankfurt/Main, Suhrkamp, 1997.)

March, James G. and *Johan P. Olsen*: Ambiguity and Choice in Organizations (Bergen, Universitetsforlaget, 1976.)

March, James G. and *Johan P. Olsen*: Rediscovering Institutions, The Organizational Basis of Politics (New York, The Free Press and Collier Macmillan 1989.)

Marx, Karl: Kapital, Kritika političke ekonomije (Zagreb, Kultura, 1947., original prvo izdanje 1867.)

Marx, Karl: Capital: A Critical Analysis of Capitalist Production (New York, Appleton & Co, 1889.)

Maslow, Abraham: Toward a Psychology of Being (Princeton, Van Nostrand, 1962., drugo izdanje 1968.)

Mulder, Mauk: Smanjivanje razlika u stupnju moći u praksi - Teorija o smanjenju udaljenosti moći i njezine implikacije, u ur. E. Pusić "Upravna znanost, Izbor radova" (Zagreb, Naprijed, 1995., str. 162-179)

Mayo, Elton: The Human Problems of an Industrial Civilization (New York, Macmillan, 1933.)

Mayo, Elton: Social Problems of an Industrial Civilization (Cambridge/Mass. Harvard University Press, 1945.)

McGregor, D.: The Human Side of Enterprise (New York, McGraw-Hill, 1960.)

Merton, Robert K.: Social Theory and Social Structure (New York, The Free Press, 1968.)

Millett, John D.: Working Concepts of Organization, u ed. F. Morstein Marx "Elements of Public Administration" (New York, Prentice Hall, 1946.)

Morgan, Gareth: Images of Organization (Beverly Hills, Sage, 1986.)

Mueller, Horst: Innenaufbau der Verwaltungsbehoerden, u Hrsg. Klaus Koenig und Heinrich Siedentopf "Oeffentliche Verwaltung in Deutschland" (Baden-Baden, Nomos, 1996./97.)

Neumann, John von and *Oskar Morgenstern*: Theory of Games and Economic Behavior (Princeton, Princeton University Press, 1953., prvo izd.1949.)

Nohria, Nitin and *Robert Eccles*: Networks and Organizations: Structure, Form, and Action (Boston, Harvard Business School Press, 1992.)

Person, Harlow S.: Predgovor "Frederik Vinslou Tejlor: Naučno upravljanje" (Beograd, Rad, 1967.)

Pugh, Derek S. (ed.): Organization Theory, Selected Readings (Harmondsworth, Pelican, 1985., prvo izd.1971.)

Pugh, Derek S.: The Measurement of Organization Structures: Does Context Determine Form? u D. S. Pugh (ed.): Organization Theory, Selected Readings (Harmondworth, Pelican, 1985., pp. 67-86)

Pusić, Eugen: Freedom and Constraint in Cooperative Systems, u Geert Hofstede and M. Sami Kassem (eds.): "European contributions to organization theory" (Assem/Amsterdam, Van Gorcum, 1976.) pp.126-146

Reed, Michael I.: In praise of duality and dualism: Rethinking agency and structure in Organizational Analysis (Organization Studies, Vol. 18, No. 1, 1997., pp. 21-42)

Roethlisberger, Fritz and *W. J. Dickson*: Management and the Worker (Cambridge/Mass, Harvard University Press, 1943.)

Shannon, Claude E. and *Warren Weaver*: Mathematical Theory of Communication (Urbana/Ill. University of Illinois Press, 1949.)

Simon, Herbert A.: The Proverbs of Administration (Public Administration Review, vol. 6, Winter 1946., pp. 53-67)

Smith, Adam: An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations (New York, Modern Library, 1937., prvo izd. 1776.)

Tejlor, Frederik V.: Naučno upravljanje (Beograd, Rad, 1967.)

Thoenig, Jean-Claude: How far is sociology of organizations still needed? (Organization Studies, vol. 19, No. 2, 1998., pp. 307-320)

Weber, Max: Wirtschaft und Gesellschaft (Tuebingen, J. C. B. Mohr/Paul Siebeck, 1921.)

Weick, Karl E.: The Social Psychology of Organizing (Reading/Mass, Addison-Wesley, 1979.)

Whitehead, T. N.: Leadership in a Free Society (Cambridge/Mass, Harvard University Press, 1936.)

Wiener, Norbert: Cybernetics or Control and Communication in the Animal and the Machine (Cambridge/Mass, MIT Press, 1949.)

Williamson, Oliver O.: Markets and Hierarchies (New York, Free Press, 1975.)

Williamson, Oliver O. ed.: Organization Theory, From Chester Barnard to the Present and Beyond (New York/Oxford, Oxford University Press, 1990.)

Wilson, James Q.: Bureaucracy, What Government agencies do and why they do it (Basic Books Inc. USA, 1989.)

Wittfogel, Karl A.: Oriental Despotism, A Comparative Study of Total Power (New Haven, Yale University Press, 1957.)

Woodward, Joan: Management and Technology (London, HMSO, 1958.)

Eugen Pusić

SUMMARY

Organization as a theoretical problem

The roots of organization are in the social division of labour, and organizations are the most important social structures since industrial and urban society.

In the beginnings of modern social science the links between organization and the division of labor were particularly emphasized by Adam Smith and Emile Durkheim while its importance for society generally were analyzed by Karl Marx and Max Weber. The basic problem of motivation of the organization's members, the duality of action and structure, the values of economy and of justice were all touched upon in the work of the classics.

Organization science proper started with F.W.Taylor and H.Fayol as well as with the criticism of their approach by Mayo, Friedmann, Merton, and Simon. The further development of the discipline proceeded on five dimensions: (1) Agency, action, the actor, man in organization, with the salient problems of power, strategic choice, organizational culture; (2) Structure, constructed on the dimensions of goal, relationships, methods of work; the process of differantiation-integration; the conflicting requirements of stability and adaptability, with the incidence of institutionalization and the danger of bureaucratization, the trend towards looser coupling; (3) Environment and context as determinants of structure, the concept of contingency, with population ecology, the differentiation of the environment, the construction of the environment by the organization, the increase in social density; (4) Information, communication as the main explanation of organization, cybernetics and the law of requisite variety, uncertainty, redundancy and the quest for equilibrium in organizations, the functional differentiation of society and its implications for organizations; (5) Interaction and its basic ambiguity leading to cooperation and into conflict, producing dependence and the quest for independence, and organizations as an attempt to stabilize interaction on cooperation and a modicum of dependence; the role of norms in this stabilization.

The theoretical yield of the development of organization science up to now is modest. The early promises of a quantitative interpretation of the process of differentiation-integration have foundered on the difficulty of a reliable measure for the differentiation of information. The mathematical theory of the relationship between the organization and its environment has been stopped by the impossibility to define reliably the relevant environment of an organization. The game-theoretical approach to the conflict of interests in organizations has been mentioned but not really tried. The economic analysis of organization processes is a possible contribution to economics but has little to say to organization theory. Likewise the normative analysis of organizations has provided more incentives for the normative disciplines than for organization science.

In spite of this, the often encountered pessimism about the future of organization theory seems no more justified than in other social science disciplines. There is no alternative to continuing work on the many problems organization theory is confronted with by the life and functioning of organizations.

The starting point for this theoretical work, in spite of the disappointments along the way, is more advanced to day than it was in the fifties and sixties. Growing out of interaction with its abiguities, organization is stabilizied by internalized and habitualized norms first in the community, then in specific institutional frameworks, then on its own dimensions of goal, relation, method, then by the background information networks of society. In this process organization is becoming increasingly a system of communication, not necessarilly linked to one place, and without its traditional administrative infrastructure. Although this is the general trend, in various environments different stages of organizational complexity are appropriate. Theoretical thinking about organizations can today ill afford the isolationism of organizational science as a separate discipline.

Tomislav Raukar

JADRANSKI GOSPODARSKI SUSTAVI: SPLIT 1475.-1500. GODINE

A) UVOD

1) Historiografija

Djelovanje državnog gospodarskog sustava Mletačke Republike na privredni razvoj u Dalmaciji u XV. i XVI. stoljeću već je od postanka moderne hrvatske historiografije u sredini XIX. stoljeća bivalo predmetom istraživačkoga razlaganja. Pouzdanost i utemeljenost historiografskih zaključaka o ekonomskim odnosima između moćne mediteranske države i komunalnih društava na istočnom Jadranu ovisila je o dva glavna činitelja: a) o stupnju poznavanja i uvažavanja arhivske građe i b) o razini uključivanja gospodarskog razvoja u dalmatinskim gradovima u šire ekonomske sustave na Jadranu i Mediteranu na prijelazu iz kasnoga srednjega u rani novi vijek.

U osvit moderne hrvatske historiografije istraživanje gospodarske povijesti otežavala je skromna proučenost izvorne, arhivske građe. Petar Matković je 1863. godine u Kukuljevićevu *Arkivu* objavio tekst dvaju ugovora između Mletaka i Krčkih knezova iz prve polovice XV. stoljeća, pa je s pravom zaključio da "nije za sada još probitačno, pustiti se u svestrano razmatranje trgovačkih odnošajah republike mletačke napram jugoslavenskim zemljam".[1] Godinu dana kasnije prvi je o gospodarskom razvoju Dalmacije pod mletačkom vlašću pisao Šime Ljubić u *Pregledu povjesti hrvatske*, ali mada je već između 1859. i 1861. prvi put boravio u Mlecima i započeo prikupljati građu o mletačko-hrvatskim/južnoslavenskim odnosima, njegovi zaključci ipak nisu doprli dalje od shematiziranih, u arhivskoj građi nedovoljno utemeljenih, uopćavanja.[2] Razina razmatranja o gospodarskom razvoju Dalmacije u XV. i XVI. stoljeću nije se znatnije promijenila niti nakon izdanjâ izvorne građe iz mletačkih arhiva. Ljubić je 1868. godine

[1] P. MATKOVIĆ, Trgovački ugovor republike mletačke sklopljen s knezovi senjskimi 1408. i 1445. (Prinesak za trgovačku povjestnicu), *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, Knjiga VII, Zagreb 1863., 149.

[2] Š. LJUBIĆ, Pregled povjesti hrvatske, Rijeka 1864., ovako je sudio o gospodarskom razvoju Dalmacije pod mletačkom vlašću: "Trgovina, obrtnost i poljodjelstvo, uzprkos najpovoljnijem položaju i zemljištu, sve to je u nas ležalo u povoju [...]. Svi su se naši proizvodi, osim vina, koje se bez troška kamogod drago vuklo, morali voziti u Mletke, gdje su naši kupovali što jim trebovati moglo, jer je strogo zabranjeno bilo izvažati iz tuđih gradova najmanje i najprostije stvari" (341), što je obrazlagao zakonskom odredbom mletačke vlade od 16.VIII. 1452. (isto, bilj 2).

počeo objavljivati *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, a 1876. *Commissiones et relationes Venetae*. Do godine 1891. Ljubić je ukupno objavio deset svezaka *Listina*, s građom do godine 1469., i tri sveska *Mletačkih uputstava i izvještaja*, zaključno s godinom 1571.[3] U tim je zbirkama bilo i mnogo građe o gospodarskim djelatnostima u dalmatinskim gradovima pod mletačkom vlašću, ali je to u skromnoj mjeri djelovalo na metodološka usmjerenja hrvatske historiografije. Velike sinteze hrvatske povijesti, T. Smičiklasa i Vj. Klaića, nešto kasnije i F. Šišića, metodološki tradicionalne, usredotočene na politički slijed zbivanjâ, jedva su se obazirale na gospodarski razvoj hrvatskoga prostora u srednjemu vijeku, još manje na specifične probleme u privredi tzv. mletačke Dalmacije.[4] U *Hrvatskoj povijesti* F. Šišića iz godine 1908., primjerice, nalazilo se posebno poglavlje pod naslovom *Mletačka Dalmacija*, ali je složena pitanja o njezinu gospodarskom razvoju, navlastito o uvjetima u kojima se vršio trgovački promet gradova, sažeo u kratku, uglavnom netočnu, rečenicu kako je "trgovina bila sva u rukama mletačkim, tako da se osim vina sva roba, koja se izvozila iz Dalmacije, morala najprije dovesti u Veneciju, a tek onda dalje", te da je "isto tako morala Dalmacija sve svoje potrebe nabavljati iz Venecije".[5]

Izrazitije zanimanje za društveni i ekonomski razvoj Dalmacije pod mletačkom vlašću počinje potkraj Prvoga svjetskoga rata iskazivati Grga Novak. Njegovi su se prvi radovi o gospodarstvu u Dalmaciji, prije svega knjiga *Split u svjetskom prometu* (Split 1923.), doduše, još uvijek uglavnom oslanjali na normativne akte, od gradskih statuta do odluka mletačke *Signorije*, a ne na arhivsku građu o gospodarskim djelatnostima i svakodnevnoj poslovnosti u dalmatinskim gradovima, ali je on već potkraj 20-ih godina, u radu *Quaternus izvoza iz Splita 1475.-1476. godine*, prvi u historiografiji upozorio na popise izvoznih dozvola iz splitske luke ili *kontralitere* i na njihovu važnost za poznavanje značajki trgovačkog prometa na istočnom Jadranu u drugoj polovici XV. stoljeća.[6] Novak je podatke iz te rasprave unosio i u svoje kasnije radove o povijesti Splita u XV. stoljeću, u prikaz povijesti Splita u Marulićevo doba i u drugi svezak *Povijesti Splita*,[7] ali u ocrtavanju gospodarskog položaja Splita u prvim stoljećima mletačke vlasti nije uspio prevladati primjetni nesklad između zakonskih odredaba mletačke vlade i gospodarske zbilje u drugoj polovici XV. stoljeća, o kojoj je svjedočio splitski *quaternus*.[8]

[3] Listine I-X, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium [dalje: MSHSM] 1-5, 9, 12, 17, 21-22, Zagreb 1868.-1891.; Commissiones et relationes Venetae I-III, MSHSM 6, 8, 11, Zagreb 1876.-1880.

[4] Usp. o tome: T. RAUKAR, Venecija i ekonomski razvoj Dalmacije u XV. i XVI. stoljeću, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* [dalje: Radovi] 10, Zagreb 1977., 204.

[5] F. ŠIŠIĆ, Hrvatska povijest, drugi dio: od godine 1526. do godine 1790., Zagreb 1908., 175.

[6] G. NOVAK, Quaternus izvoza iz Splita 1475.-1476. godine, *Starohrvatska prosvjeta*, N.S. II, 1-2, Zagreb-Knin, 1928., 92-102.

[7] Isti, Split u Marulićevo doba, u: Zbornik Marka Marulića 1450.-1950., Zagreb 1950., 33-123; Povijest Splita II, Split 1961., pogl. "Split u ekonomskoj politici Venecije", 24-33.

[8] Novak polazi od gledišta da je "cvjetanje trgovine i brodarstva" bilo "prekinuto dolaskom Splita pod Veneciju 1420. godine" jer se Republika, uklapajući dalmatinske gradove u svoj gospodarski sustav, "nije nimalo brinula, kako će, kad to provede, neke od tih gradova sasvim ekonomski uništiti i upropastiti, a druge znatno oštetiti" (Split u Marulićevo doba, 84). Dosljedno tome je zaključio da je to bila "politika ekonomskog porobljavanja i podčinjavanja u svakom pogledu", ali je u isti mah morao istaknuti, prema građi što ju je sadržavao splitski *quaternus*, da je u drugoj polovici XV. st. "Split bio živ trgovački centar" (isto, 84, 92). Usp. T. RAUKAR, Grga Novak i ekonomska povijest Dalmacije u srednjem vijeku, *Historijski zbornik* [dalje: HZ] XLIV, 1991., Zagreb 1992., 185-191.

Proučavanje gospodarske povijesti Dalmacije dobiva nov zamah tek u poratnoj historiografiji, pa se od 60-ih godina pozornost počinje izrazitije usmjeravati i prema problemima trgovine dalmatinskih gradova u razvijenom i kasnom srednjem vijeku i prosudbi o značajkama mletačke ekonomske politike u Dalmaciji. Bibliografski popis radova o ekonomskoj povijesti Dalmacije u protekla tri desetljeća prilično je opsežan.[9] U njima je razmatran opsežan skup društvenih i gospodarskih pojava na jadranskom području u kasnom srednjem vijeku. U središtu su istraživačke pozornosti bile najvažnije gospodarske djelatnosti, navlastito proizvodnja i trgovina solju. Temeljito je proučeno društveno i gospodarsko ustrojstvo onih dalmatinskih gradova, o kojima su historiografske spoznaje bile najoskudnije (Zadar, Šibenik). Za neke je gradove utvrđena njihova uloga u komunikacijskom sustavu na jadranskom području u XV. i XVI. stoljeću (Rab, Hvar), dok je za druge postojeća historiografska predodžba dopunjena novim podacima (Split).

Takva su istraživanja, gotovo redovito na temelju nepoznate i neupotrijebljene arhivske građe, omogućila utemeljenije prosudbe o djelovanjima mletačkoga državnoga sustava na gospodarski razvoj dalmatinskih gradova. Napuštena je shematizirana predodžba o mletačkoj ekonomskoj politici kojoj je cilj bilo gospodarsko iskorištavanje dalmatinskih gradova. Upozoreno je, dakako, da Republika na početku XV. stoljeća uključuje dalmatinske gradove u svoj centralizirani državni sustav i da njihove ekonomije podvrgava interesima metropole, ali je u isti mah odnos između državnog središta i perifernih dijelova mletačkoga *Stato da Mar* na istočnoj obali Jadrana pomnije proučen, pa je istaknuto da se sustav gospodarskih ograničenja nije podjednako odnosio na sve privredne grane, niti je podjednako djelovao na sve istočnojadranske gradove. Dok je

---

[9] T. RAUKAR, Prilog poznavanju sistema prihoda dalmatinskih gradova u XIV. stoljeću, HZ XXI-XXII, 1968.-69., 343-370; isti, Zadarska trgovina solju u XIV. i XV. stoljeću, Radovi Filozofskog fakulteta, Odsjek za povijest 7-8, Zagreb 1970. - 71., 19-79; M. MILOŠEVIĆ, Dileme ekonomske politike Mletačke Republike prema Kotoru i primorskim naseljima Kotorskog zaliva, *Istorijski zapisi* 1973., 3-4, 233-253; T. RAUKAR, Venecija i ekonomski razvoj Dalmacije; isti, Zadar u XV. stoljeću, Ekonomski razvoj i društveni odnosi, Zagreb 1977.; J. KOLANOVIĆ, Izvori za povijest trgovine i pomorstva srednjovjekovnih dalmatinskih gradova s osobitim obzirom na Šibenik (contralitterae), *Adriatica maritima* III, Zadar 1979., 63-150; T. RAUKAR, Ser Baptista de Augubio, civis Spaleti, *Mogućnosti* XXVI, 1, Split 1979., 108-118; isti, Komunalna društva u Dalmaciji u XIV. stoljeću, HZ XXXIII-XXXIV, 1980.-81., 139-209; isti, Venezia, il sale e la struttura economica e sociale della Dalmazia nel XV e XVI secolo, u: Sale e saline nell' Adriatico (secc. XV-XX), Napoli 1981., 145-156; isti, Komunalna društva u Dalmaciji u XV. st. i u prvoj polovini XVI. stoljeća, HZ XXXV, 1982., 43-118; isti, Il porto di Spalato e le relazioni commerciali nell'Adriatico del Tardo medio evo, u: Congressi sulle relazioni tra le due sponde adriatiche 3, Roma 1983., 117-128; isti, Hvarsko društvo u XVI. stoljeću, u: Dani hvarskog kazališta, Hanibal Lucić, Split 1987., 42-53; T. RAUKAR-I. PETRICIOLI-F. ŠVELEC-Š. PERIČIĆ, Zadar pod mletačkom upravom 1409.-1797., Zadar 1987., pogl. "Razvoj privrede u XV. st.: od uspona prema zastoju" (75-96) i "Privreda i društvo za turskih ratova u XVI. st." (229-274); B. HRABAK, Kontakti Rabljana s Dubrovčanima i Kotoranima od XIII. do XVI. stoleća, u: *Rapski zbornik*, Zagreb 1987., 219-224; I. PEDERIN, Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji (1409.-1797.), Dubrovnik 1990., navlastito pogl. "Mletački trgovinski sustav i trgovinska politika na Jadranu" (115-163) i "Mletačka privreda u Dalmaciji" (165-202); B. HRABAK, Regionalna i međunarodna trgovina Mlečana i Dubrovčana drvetom iz Senja (XIV.-XVIII. stoleće), Radovi 24, Zagreb 1991., 57-107; I. PEDERIN, Appunti e notizie su Spalato nel Quattrocento, *Studi veneziani*, N.S. XXI, 1991., Pisa 1992., 323-409; T. RAUKAR, I fiorentini in Dalmazia nel secolo XIV, *Archivio storico italiano*, Anno CLIII, 1995., N. 566, Firenze 1995., 657-680; J. KOLANOVIĆ, Šibenik u kasnome srednjem vijeku, Zagreb 1995., navlastito poglavlja: "Šibenik u gospodarskom sustavu Venecije" (66-74) i "Solarstvo" (190-227); T. RAUKAR, Splitska kreditna trgovina XIV. stoljeća, *Građa i prilozi za povijest Dalmacije*, 12, Split 1996., 65-91; isti, Rab sredinom XV. stoljeća, *Croatica christiana periodica*, XXII, 1998., 42, 27-36.

prema starijoj historiografiji mletačka ekonomska politika bila statična i kruta, pa su osnovicom takvoj predodžbi isključivo bile zakonske odredbe mletačke vlade, novija su istraživanja pokazala da je postojala trajna suprotnost između ekonomskih načelâ mletačke države i njihove provedbe u Dalmaciji, pri čemu je mletačka vlada iskazivala prilagodljivost, usklađujući svoje opće ciljeve s konkretnim okolnostima u gradovima. Dosljedno tome, mletačka je vlada ukidala one zakonske odredbe koje su odviše jakim restriktivnim značajkama izazivale otpor u Dalmaciji. Iznimkom je bio samo odnos prema paškim i zadarskim solanama koje je vlada podvrgnula potpunom nadzoru, navlastito proizvodnju soli na otoku Pagu, nasuprot mnogo slobodnijem položaju proizvodnje u šibenskim solanama.

Pri tome je važno istaknuti da se europska/svjetska historiografija u sintezama o povijesti Mletačke Republike veoma oskudno obazirala na dalmatinski dio njezina *Stato da Mar*, navlastito na ekonomsku politiku Republike prema dalmatinskim gradovima.[10] Dosljedno tome, ni rezultati hrvatske historiografije, svakako dijelom i zbog jezičnih prepreka, nisu u primjetnijoj mjeri mogli ući u opticaj obavijesti velikih historiografija.[11]

2) Mogućnosti istraživanja

Oslanjajući se na dosadašnju razinu historiografske spoznaje, ovaj rad želi ocrtati položaj Splita u jadranskim gospodarskim sustavima u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća, prije svega u sklopu državnog sustava Mletačke Republike, vlast koje je grad priznavao od 1420. godine. Osnovicom istraživanja su sačuvani popisi izvoznih dozvola iz splitske luke ili tzv. *kontraliterâ*.[12] Kako je već istaknuto, G. Novak je prvi upozorio na najstariji sačuvani svezak splitskih izvoznih dozvola, u radu *Quaternus izvoza iz Splita 1475.-1476. godine*. Kasnija su, pak, istraživanja pokazala da su osim toga sveščića kontraliterâ, što ga je u sredini 20-ih godina našega stoljeća G. Novak pronašao u ondašnjem Archivio di stato di Zara, pripremajući rukopis *Povijesti Splita*, sačuvani i drugi sveščići s popisima izvoznih dozvola iz splitske luke do sredine druge polovice XVI. stoljeća, i to u Državnom arhivu u Zadru, u fondu Splitski arhiv, i u Državnom arhivu u Splitu, u fondu Stara splitska općina. To je vrlo vrijedna izvorna građa za

---

[10] G. LUZZATTO, Storia economica di Venezia dall'XI al XVI secolo, Venezia 1961., uopće ne razmatra gospodarski položaj Dalmacije u sklopu mletačkoga *Stato da Mar*, dok F. C. LANE, Venice, A Maritime Republic, Baltimore-London 1977., ekonomskom razvoju na istočnom Jadranu posvećuje svega nekoliko odlomaka (63-64). Ni F. BRAUDEL, La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II, hrv. prij. Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II, Zagreb 1997., te Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle, hrv. prij. Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća, Zagreb 1992., ne obazire se znatnije na gospodarski razvoj Dalmacije u XV. i XVI. st., ali su njegova razmatranja o mediteranskom i jadranskom prostoru veoma korisna i za tumačenja položaja istočnojadranskih gradova u mletačkom državnom sustavu.

[11] Iznimkom je J.-C. HOCQUET, Le sel et la fortune de Venise 1-2, Lille 1978., s visokom razinom poznavanja i uvažavanja vrelâ i historiografije o Dalmaciji u kasnom srednjem vijeku.

[12] O kontraliterama: RAUKAR, Venecija i ekonomski razvoj Dalmacije, 214. Temeljni rad: KOLANOVIĆ, Izvori za povijest trgovine i pomorstva, 96-116.

proučavanje splitske trgovine između 1475. i 1569. godine.[13] Split je jedini grad mletačkoga *Stato da Mar* u Dalmaciji koji je, prema dosadašnjim arhivskim istraživanjima, sačuvao sveščiće kontraliterâ. Osim splitskih popisa izvoznih dozvola, poznat je još samo jedan šibenski sveščić iz godine 1441.-1443.[14] Splitski popisi kontralitera, na žalost, nisu sačuvani u cijelosti nego u fragmentima, najčešće za nekoliko godina, nakon kojih slijede veće praznine.[15]

Unatoč tome, popisi kontralitera jedino su vrelo koje omogućava stvaranje pouzdane, kvantitativno određene, predodžbe o splitskoj izvoznoj trgovini. Kontralitere su bile dijelom mletačkoga gospodarskog sustava u Dalmaciji, ali njihova zadaća nije bilo ograničavanje trgovačkog prometa, nego njegov nadzor, s izrazito fiskalnim ciljevima. Prilikom izvoza robe iz gradske luke splitski trgovac je morao zatražiti dopuštenje kneza, pa je tek nakon toga i pošto je platio izvoznu carinu mogao uputiti robu prema jadranskim odredištima. Kontralitere su potvrde o kneževu dopuštenju izvoza, a njihov popis vodio je u posebnom sveščiću knežev kancelar. One su redovito sadržavale ove podatke: 1. ime i podrijetlo izvoznika robe, 2. odredište izvoza, 3. ime vlasnika, odnosno zapovjednika broda, 4. vrstu broda i 5. vrstu i količinu robe.[16] Tako je u popisima kontraliterâ veoma točno zabilježena cjelokupna količina robe koja se u razdobljima, na koja se sačuvani popisi odnose, izvozila iz splitske luke. Popisi bilježe i dio splitskoga uvoza morem i to najčešće sa sjevernojadranskih sajmova u Senju, Bakru i Rijeci.

Nijedna druga vrsta izvorne građe, pa ni notarski spisi, ne sadržava toliko podataka o splitskoj trgovini između 1475. i 1569. godine, u rasponu nešto većem od jednog stoljeća koje prethodi utemeljenju splitske skale (1952). Ne samo da su splitski notarski spisi iz toga razdoblja veoma oskudno sačuvani, nego u isti mah njihovi podaci u posve skromnoj mjeri ocrtavaju razvoj splitske trgovine. Prije svega, u njima se nalazi veoma mali broj ugovora o kreditnoj trgovini, što pokazuje da je taj oblik trgovačkog prometa tada u Splitu bio mnogo slabije razvijen nego u Dubrovniku.[17]

Primjerom usporedbe može biti popis splitskih kontralitera od 27.VI.1503. do 29.IX.1505. godine, u kojemu su u razdoblju nešto manjem od dvije godine zabilježene ukupno 533 kontralitere, uglavnom za izvoz iz splitske luke.[18] Splitski, pak, notar Petar Ferrarius zabilježio je u svom sveščiću za razdoblje od 21. X. 1502. do 3. XII. 1504. godine ukupno 239 imbrevijatura, ali se među njima nalazi samo 16 ugovora o kredit-

[13] Istražujući splitsku arhivsku građu XV. i prve polovice XVI. stoljeća u Državnim arhivima u Zadru i Splitu, pregledao sam splitsku izvornu građu do godine 1580., u kojoj se nalaze svesci kontralitera za razdoblje od 1475. do 1569. godine. Usp. T. RAUKAR, Il porto di Spalato e le relazioni commerciali nell'Adriatico del Tardo medio evo, *Italjug* 4, Roma 1980., 17-21; isto i u zborniku: Congressi sulle relazioni tra le due Sponde adriatiche 3, Le relazioni economiche e commerciali, Roma 1983., 117-128; isti, Komunalna društva u Dalmaciji u XV. st. i u prvoj polovini XVI. stoljeća, 74; isti, Splitska arhivska građa XIV.-XVI. stoljeća kao izvor za ekonomsku povijest Dalmacije, *Građa i prilozi za povijest Dalmacije* 11, Split 1990., 21-24.

[14] KOLANOVIĆ, Izvori za povijest trgovine i pomorstva.

[15] RAUKAR, Il porto di Spalato e le relazioni commerciali nell'Adriatico, 119; isti, Komunalna društva u Dalmaciji u XV. st. i u prvoj polovini XVI. stoljeća, 74 (podaci o kontraliterama 1475.-1540.).

[16] KOLANOVIĆ, Izvori za povijest trgovine i pomorstva; 96-105.

[17] O dubrovačkoj kreditnoj trgovini: I. VOJE, Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku, Sarajevo 1976.

[18] Državni arhiv u Zadru [dalje: DAZd], Splitski arhiv [dalje: SA], sv. 48 i 49.

noj trgovini.[19] Ako bismo iz toga notarskoga sveščića izdvojili onaj dio koji se vremenski poklapa s gornjim popisom kontraliterâ, dakle, od 28.VI.1503. do 3.XII. 1504. godine, i usporedili s kontraliterama, utvrdili bismo da je u tom razdoblju notar zabilježio samo 11 kreditnih ugovora prema 388 kontralitera, odnosno svega 2,8%.[20]

To pokazuje da se na početku XVI. stoljeća splitska izvozna trgovina u veoma skromnom omjeru oslanjala na kreditno poslovanje i da je ono u Splitu tada općenito bilo slabo razvijeno. Pri tome je važno upozoriti da to nije obilježavalo samo splitsku kasnosrednjovjekovnu trgovinu, nego i trgovačko poslovanje u drugim gradovima mletačkoga *Stato da Mar* u Dalmaciji. Opseg kreditnoga poslovanja odražavao je dinamiku trgovačkog prometa, navlastito količinu i vrijednost robe koja se u nj uključivala, te razinu potražnje za njom na jadranskim tržištima. U anžuvinskom Zadru kreditna je trgovina, primjerice, bila veoma razvijena, prije svega zahvaljujući usponu trgovine solju koja je uvjetovala akumulaciju visokih iznosa novčanih sredstava. Kada je Mletačka Republika na početku XV. stoljeća onemogućila zadarsku trgovinu solju, znatno je opao opseg zadarske kreditne trgovine, pa se broj kreditnih ugovora u zadarskom notarijatu primjetno smanjio. Zadar je i nakon 1409. godine bio važnim poslovnim središtem na istočnom Jadranu, ali je ekonomski sve više zaostajao za Dubrovnikom.[21] Gospodarski, pak, autonomni Dubrovnik ističe se u XV. stoljeću visoko razvijenim kreditnim poslovanjem koje najjasnije svjedoči o njegovoj ekonomskoj moći i sve izrazitijim razlikama prema drugim dalmatinskim gradovima pod mletačkom vlašću.

Sačuvani popisi kontraliterâ stoga su jedina pouzdana, kvantitativno iscrpna, osnovica istraživanja o gospodarskom razvoju Splita i o splitskoj trgovini u XV. i u prvoj polovici XVI. stoljeća. To je još važnije zbog toga što u arhivima na talijanskoj obali Jadrana dosad nisu pronađeni veći tragovi o splitskoj izvoznoj trgovini toga razdoblja. Za izvoz nekih vrsta robe, primjerice za vino, to se može objasniti činjenicom da se prilikom prodaje u konačnim odredištima najčešće nisu sklapali kreditni ugovori. Splićani su, na primjer, potkraj XV. stoljeća izvozili velike količine vina u Mletke, ali se ono uglavnom prodavalo izravno za novac, na malo, dok je brod bio privezan uz neku od mletačkih obala, pa trgovanje splitskim vinom nije ni moglo biti zabilježeno u mletačkom notarijatu.[22]

---

[19] DAZd, SA, sv. 46/1-6.

[20] T. RAUKAR, Srednjovjekovna trgovina dalmatinskih gradova - istraživačka dostignuća i problemi, HZ XXXI-XXXXII, 1978.-79., 356-357.

[21] RAUKAR, Zadarska trgovina solju; RAUKAR-PETRICIOLI-ŠVELEC-PERIČIĆ, Zadar pod mletačkom upravom, 90-94.

[22] Ugovorima o zakupu brodskog prostora i o prijevozu splitskog vina u Mletke zapovjednici brodova su se obvezivali da će tako dugo boraviti u Mlecima dok se ne proda vino, ukrcano na njihovu brodu. Splićanin Toman, zapovjednik karake (carachia), obvezuje se 23.IX.1441. da će dovesti teret vina u Mletke i da će njegov brod biti privezan uz mletačku obalu dok vino ne bude rasprodano (stando ad rippam usque ad vinum venditum) (DAZd, SA, sv. 23/1, 262). U nekim ugovorima je rok boravka broda sa splitskim vinom u Mlecima točno određen: 2.IV.1473. obvezuje se Bartolomej de Albano, zapovjednik broda (barca), Jeronimu Papaliću da će prevesti 32 amfore vina u Mletke i da će njegov brod ostati privezan uz obalu dva mjeseca (ipse ser Bartolomeus stare debeat ad ripam mensibus duobus) (isto, sv. 31, 214).

Teže je objasniti činjenicu da ni dosadašnja, doduše nesustavna, istraživanja u arhivima u Apuliji nisu upozorila na podatke o splitskoj izvoznoj trgovini, premda je ona u XV. i XVI. stoljeću s apulijskim lukama nedvojbeno bila razvijena.[23] Prema popisima kontraliterâ, iz Splita su se u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća prema Apuliji izvozili sir, raša,[24] koža i, najviše, konji. Dapače, u prvoj polovici XVI. stoljeća opseg trgovačkog prometa između Splita i Apulije sve više je rastao.[25] Unatoč tome, u notarijatu XVI. stoljeća u apulijskim arhivima rijetko se spominju trgovci iz dalmatinskih gradova, pa se prema toj građi ocrtava samo blijeda predodžba o splitsko-apulijskim poslovnim vezama.[26] To je potpuno suprotno rezultatima istraživanja, navlastito Ferde Gestrina, u arhivima u Markama, u kojima se čuva bogata građa o trgovini između dviju jadranskih obala, prije svega kožom.[27]

Zbog svega toga izvornom su osnovicom ovoga priloga splitski popisi izvoznih i uvoznih dozvola. Iz njihove cjeline za ovu su priliku odabrani oni iz posljednje četvrtine XV. stoljeća. Na početku je popis iz 1475.-1476. godine, o kojemu je pisao G. Novak, s revidiranim i potpunijim čitanjem njegovih upisa, a zatim slijedi sveščić za 1481.-1484. godinu, veoma bogat podacima o splitskom izvozu, te sveščići za 1487.-1488. i

---

[23] Dijelom je tome razlog i stupanj sačuvanosti arhivske građe u apulijskim arhivima. U Archivio di Stato Bari [dalje: ASB] notarski sveščići uglavnom pripadaju XVI. stoljeću, a u Sezione di Archivio di Stato Trani [dalje: SAST] najstariji sačuvani notarski svezak (notar Santoro Berardino iz Barlette) počinje s godinom 1498., nakon čega se oni kontinuirano nastavljaju kroz čitavo XVI. stoljeće. U apulijskim arhivima, dakle, nisu sačuvani notarski svesci iz XV. stoljeća.

[24] Raša (rassa, rassia) je grubo vuneno sukno koje se pretežno proizvodilo u balkanskom zaleđu od domaće vune, ali i u neposrednom zaleđu dalmatinskih gradova (Raukar, Zadar u XV. stoljeću, 242). O raši u Dubrovniku: D. Dinić-Knežević, Tkanine u privredi srednjovekovneg Dubrovnika, Beograd 1982., 11-15. Splitske kontralitere pokazuju da je raša bila veoma cijenjena na jadranskom tržištu.

[25] RAUKAR, Il porto di Spalato e le relazioni commerciali nell'Adriatico, 124, Tabela 6; isti, Komunalna društva u Dalmaciji u XV. st. i u prvoj polovini XVI. stoljeća, 77, Prilog 12.

[26] U notarskim spisima iz Barija spominju se dubrovački trgovci, ali ne i trgovci iz mletačke Dalmacije. Tako, na primjer, Vincent de Menga iz Tranija duguje 21. XII. 1557. Mihovilu Lukareviću iz Dubrovnika 250 dukata za 717 komada kože; Vittus dele Rose i drugovi duguju Dubrovčaninu Jurju Pavlovu 182 1/2 dukata za 50 volovskih koža (ASB, notaio Antonio de Pyrrhis iz Barija, 1557.-1558., 44'; 1559.-1560., 37'). U notarijatu drugih apulijskih gradova također se spominju dubrovački trgovci, ali ima i nešto podataka o poslovnim vezama između dviju jadranskih obala u XVI. stoljeću. Evo nekoliko primjera. Rikard de Marchisello iz Andrije duguje 6. II. 1514. dubrovačkom trgovcu Miru Nikolinu 45 dukata za 150 komada kože (SAST, notaio De Adiutorio Carissimo iz Barlette, 38'); Pavao Jurjev iz Šibenika imenuje 9. VIII. 1554. u Traniju opunomoćenika radi naplate duga od 6 dukata za 6 barila slanih srdela koje je prodao Nikoli de Vito (SAST, notaio Brajco Nic. Pellegrino iz Tranija, 71'); Ante Zagaria i Andrija de Martinello, obojica iz Andrije, te Diofeb de Violanto duguju 6. X. 1555. Mikši (Mexa) iz Kotora, trgovcu, nastanjenom u Traniju, 206 dukata za konačnu isplatu 600 komada goveđe kože (pellium bovinarum dalmatarum n° sexcentum) (isto, 5). Prethodna istraživanja u apulijskim arhivima, dakle, nisu otkrila djelovanje Splićana u Apuliji, nasuprot splitskom notarijatu koji, premda sačuvan u ostacima, sadržava vrijedne podatke o splitsko-apulijskim trgovačkim odnosima u XV. stoljeću, pa splitska notarska građa korisno dopunjuje popise kontraliterâ. Naravno, možda će temeljitija istraživanja u apulijskim arhivima, koja se ne bi smjela ograničiti samo na notarijat, dopuniti ovako oskudnu predodžbu o poslovnoj ulozi dalmatinskih trgovaca u Apuliji u XV. i XVI. stoljeću.

[27] Usp. o tome: F. GESTRIN, Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem, Ljubljana 1991., s iscrpnom bibliografijom radova o trgovini između dviju jadranskih obala. Autor ističe da su "ohranjeni podatki za kreditno trgovino s kožami predvsem v serijah notarskih knjig, ki jih hranijo občinski, notariatski in državni arhivi, zlasti v Anconi, Fanu in Pesaru" (145, bilj. 7).

1497.-1499. godinu.[28] Popis za 1475.-1476. godinu obuhvaća 320 upisa, od 6. VI. 1475. do 24. X. 1476. Sveščić s kontraliterama za 1481.-1484. godinu, od svih najopsežniji, sadržava 1022 upisa, od 19. VI. 1481. do 14. VI. 1484. godine. U sveščiću za 1487.-1488. godinu ima svega 105 upisa, od 8. XI. 1487. do 14. V. 1488. godine. I napokon, u popisu kontraliterâ za 1497.-1499. godinu ubilježene su 593 dozvole izvoza i uvoza, od 18. I. 1497. do 14. XII. 1499. U četiri sačuvana sveščića s kontraliterama iz posljednje četvrtine XV. stoljeća nalazi se, prema tome, ukupno 2040 upisa, od kojih je zanemarivo malen postotak uništenih i nečitkih kontralitera.

3) Jedna prepreka: sustav mjerâ

Popisi kontraliterâ, istaknuto je, sadržavaju podatke o ljudima, brodovima i robi pri izvozu iz splitske luke. Navedeni su vlasnici robe i brodova, te njihove vrste i zapovjednici, pa je izrazita značajka te građe mogućnost kvantificiranja podataka. To vrijedi i za podatke o vrstama i količini robe, ali uz jedno ograničenje - sustav mjerâ u splitskoj kasnosrednjovjekovnoj trgovini.

Količina robe u splitskim kontraliterama određena je na dva glavna načina: a) u različitim mjerama, b) u oznakama opreme robe (ambalaže) pri izvozu iz splitske luke, odnosno brojem komada.[29] U lepezi mjerâ, pak, koje se potkraj XV. stoljeća primjenjuju u splitskoj izvoznoj trgovini prožimaju se jedinice mletačkoga metrološkog sustava s izvornim splitskim srednjovjekovnim mjerama.

U kontraliterama se količina vina, primjerice, određuje u ovim mjerama, odnosno vrstama ambalaže: *caput circulatum, amfora* (*amphora*), *barile, galeta* (*galeda*), *caratellus, butta* itd. Među tim nazivima napose su zanimljivi *amfora* i *galeta*. *Amfora* je mletačka mjera koja je zahvaćala oko 600 litara, a u splitskim vrelima se pokraj mletačke spominje i splitska *amfora* (*amphora spalatina*).[30] Vino se mjerilo u *amforama* pri trgovanju na veliko, što znači i prilikom izvoza iz splitske luke prema Mlecima, ali se njegova količina u samom Splitu točnije određivala i u *galetama*, tj. u staroj splitskoj mjeri koju spominju već i reformacije splitskoga statuta 1337. godine.[31] Splitska vrela XV. stoljeća određuju omjer *galete* prema *amfori*, a katkad se u sveščićima kontraliterâ i zapremina bačava (*capita circulata*), dakle ambalaže u kojoj se vino izvozilo iz Splita, također mjeri u *galetama*. Na taj se način može utvrditi približna zapremina te srednjovjekovne splitske

[28] DAZd, SA, sv. 33, 35, 38/1, 43/5.

[29] KOLANOVIĆ, Izvori za povijest trgovine i pomorstva, 105.

[30] O mletačkoj *amfori*: G. NOVAK, Povijest Splita I, Split 1957., 471; M. ZANINOVIĆ-RUMORA, Stare mjere za tekućine, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 39, Zadar 1997., 184-186. U sudskom sporu oko gubitka vina pri njegovu izvozu u Mletke, što ga je pred splitskim knezom 1472. godine pokrenuo Baptista de Augubio, ističe se da "una amphora spalatina respondit amphoram venetam", što znači da su zapreminom bile izjednačene i da su i splitska i mletačka *amfora* zahvaćale oko 600 litara (DAZd, SA, sv. 30/1, 386').

[31] Već Bartolomeo PAXI, Tariffa de Pexi e Mesure, Venezia 1503., kaže da "tutti li vini che se venden in grosso se vende a una misura che se chiama anfora" (4'). Reformacije splitskoga statuta ističu da jedna *galeta* za vino mora sadržavati 32 *vrčića* (*bociolina*), ali je prema tom podatku teško odrediti odnos *galete* prema suvremenom metričkom sustavu (J. HANEL, Statuta et leges civitatis Spalati, *Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium*, vol. II, Zagreb 1878, 274; Statut grada Splita, priredio i preveo A. CVITANIĆ, Split 1985., 358).

mjere, a u stanovitoj mjeri i zapremina velikih bačava na splitskim brodovima, u kojima se vino izvozilo u Mletke i u druga odredišta na jadranskom području.[32]

Mjere i oznake opreme za smokve i tkanine iskazuju u splitskoj izvoznoj trgovini još veću šarolikost. U popisima kontralitera količina smokava određuje se u *barilima*, ali je teškoća u tome što se u popisima navode različite vrste *barila*, zapremina kojih se jedva može pouzdanije utvrditi. To su: *barilia magna, barilia parva, barilia magna mezana, barilia magna teutonica, barileti* itd.[33] Količina tkanina se u splitskim kontraliterama određivala različitim vrstama opreme: *bala, petia, capitium* (*cauezo*), *rotulus*, ali se njihova dužina samo iznimno točnije utvrđuje u mletačkim *laktima* (*brachium*).[34]

Raznovrsnost i promjenljivost mjerâ, te činjenica da se u splitskim popisima izvoznih dozvola najčešće navodi način opreme ili broj komada robe, ne otežava samo kvantificiranje splitske izvozne trgovine u suvremenom metričkom sustavu, nego i usporedbu s drugim dalmatinskim gradovima.[35] Zato je u analizi o splitskoj trgovini u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća, umjesto nesigurnog preračunavanja podataka o količini pojedinih vrsta robe u suvremeni metrički sustav, bolje zadržati izvorne oznake koje se nalaze u popisima kontralitera.[36]

---

32 U već spomenutom ugovoru o izvozu vina u Mletke od 23.IX.1441. (bilj. 22) za *amforu* se kaže da je "in ratione galetarum XL spalatensium pro amphora", dakle, da je *amfora* obuhvaćala 40 *galeta* (DAZd, SA, 23/1, 262). I u ugovoru o izvozu vina u Mletke od 30.IX.1441. *amfora* ima 40 *galeta* (isto, 262'), kao i ugovorima od 2.IV.1473. i 3.X.1474. (isto, sv. 31, 214; sv. 32/1, 39), pa se može uzeti da je *amfora* zahvaćala 40 *galeta*. Ipak, u ugovoru o zakupu broda za prijevoz vina od 28.IX.1441. kaže se da je *amfora* "in ratione galedarum XXXVII spalatensium pro qualibet amphora", što znači da se jedna *amfora* mogla računati i s 37 splitskih *galeta* (isto, sv.23/1, 262). Pretežno je, dakle, u *amfori* bilo 40 *galeta*, pa je splitska *galeta* zahvaćala oko 15 litara. Iznimno se i zapremina velikih bačava za vino određuje u *galetama*. U popisu kontraliterâ iz 1475. godine Dujam Karepić izvozi u Albaniju 25 bačava (capita circulata) vina "in quibus dixit esse galletas 470" (isto, sv. 33, 1'), što znači da je prema tom podatku u svakoj bačvi bilo 18,8 *galeta* i da je svaka bačva u prosjeku zapremala oko 280 litara vina.

33 Barili za smokve, po svoj prilici, nisu bili točno utvrđene mjere, nego oznake ambalaže jer je njihova težina bila promjenljiva. Evo dva primjera iz popisa kontralitera za 1482. godinu: u Mletke se izvoze 2 barileta smokava težine 50 libara i 1546 libara smokava "in bariletis 54" (isto, sv. 35, 247'). Prema prvom primjeru u bariletu je bilo 25 libara, prema drugom barilet je zahvaćao 28,63 libre. Ako se prilikom izvoza računalo sa mletačkom velikom librom (*alla grossa*), onda je barilet težio između 11,9 i 13,66 kg. Za veliki baril (*barile magnum*) se 1498. god. kaže da je "tenute medii starii veneti vel circa" (isto, sv. 43/5, 77'), pa je zahvaćao 41,5 litara.

34 Grubo vuneno sukno ili *raša* mjeri se u *balama* i *rotulima* ili smotcima, dužina kojih je bila promjenljiva. Rotul je mogao imati 50 i 100 lakata, u prvoj polovici XVI. st. katkad i 200 ili čak 400 lakata (isto, sv. 35, 234; sv. 48, 63; sv. 52/4), što gotovo onemogućuje predodžbu o stvarnoj količini izvezene raše u metrima. Količina otmjenih vunenih tkanina određivala se u *balama, pecijama* i *kapicijima*. Bala je bila najveća jedinica opreme tkanina u splitskim kontraliterama. U bali je redovito bilo više rotula raše, odnosno više pecija finih vunenih tkanina.

35 U šibenskom sveščiću kontralitera određivanje količine robe je preciznije nego u splitskim popisima: u njemu se redovito navode i ambalaža i točne oznake mjerâ. Dok se, primjerice, količina vina u Splitu najčešće određuje brojem bačava, različite zapremine, u Šibeniku se navodi i broj modija i broj bačava (KOLANOVIĆ, Izvori za povijest trgovine, 105)

36 U radnji "Komunalna društva u Dalmaciji u XV. st. i u prvoj polovini XVI. stoljeća" naveo sam količine izvezena vina iz splitske luke 1475.-1484. godine u hektolitrima (68, 78), oslanjajući se, prvo, na ranije navedeni podatak iz god. 1475., prema kojemu su bačve za vino imale zapreminu od oko 280 litara (usp. bilj. 32), i , drugo, na pretpostavku da je splitski baril bio jednak mletačkom barilu, odnosno da je zahvaćao 64 litre. Danas mi se takvo preračunavanje ne čini prihvatljivim i to zato što *capita circulata* u splitskim kontraliterama nisu oznaka točne mjere, nego ambalaže za vino. Premda se u takvom postupku čini pouzdanijim izjednačavanje splitskoga i mletačkog barila, ipak nesigurnost u određivanju zapremine velikih bačava onemogućuje iskazivanje količinâ splitskoga vina u hektolitrima.

B) IZVOZNA I UVOZNA TRGOVINA

1) Stalnost i mijene izvoza

Splitski popisi kontralitera u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća sadržavaju točne podatke o broju dozvolâ za izvoz različitih vrsta robe iz splitske luke, odnosno za uvoz u Split. Podaci iz sveščića kontralitera za razdoblje od 1475. do 1499. godine mogu se pregledno ovako iskazati:

Tablica 1.
Split: broj izvoznih i uvoznih dozvola 1475.-1499.

Godina i mjeseci	1475. (VI-XII)	1476. (I-X)	1481. (VI-XII)	1482. (I-XII)
Broj izvoznih dozvola	130	155	193	313
Broj uvoznih dozvola	10	25	14	30
Godina i mjeseci	1483. (I-XII)	1484. (I-VI)	1487. (XI-XII)	1488. (I-V)
Broj izvoznih dozvola	330	89	8	65
Broj uvoznih dozvola	36	17	-	15
Godina i mjeseci	1497. (I-XII)	1498. (I-XII)	1499. (I-XII)	
Broj izvoznih dozvola	135	196	236	
Broj uvoznih dozvola	5	8	12	

Sačuvani su, prema tome, podaci za 11 godina, ali oni, na žalost, nisu potpuni. Samo za pet godina, i to za 1482., 1483., 1497., 1498. i 1499., popisi izdanih dozvola pokrivaju razdoblje od siječnja do prosinca, pa su podaci za te godine pouzdana osnovica za utvrđivanje kvantitativnih promjena u splitskoj izvoznoj trgovini. Najviše izvoznih dozvola zabilježeno je u prvoj polovici 80-ih godina, u popisu kontralitera za 1481.-1484. godinu, što znači da je promet robom u splitskoj luci u tom razdoblju bio najopsežniji. U popisu za godinu 1482. nalazi se 313 izvoznih dozvola, a u godini 1483. zabilježen je najveći broj izdanih izvoznih dozvola: 330. Na žalost, podatke iz tog sveščića teško je uspoređivati s prethodnim razdobljem, jer jedini raniji sačuvani popis kontralitera iz 1475. i 1476. godine nije potpun. Popis kontralitera za 1476. godinu obuhvaća razdoblje od siječnja do listopada i bilježi 155 izvoznih dozvola, te 25 uvoznih. Čini se da na temelju tog nepotpunog podatka o broju kontralitera za 1476. godinu ipak smijemo zaključiti da je opseg splitske izvozne trgovine u sredini 70-ih godina bio nešto skromniji nego u prvoj polovici 80-ih godina. Potkraj XV. stoljeća primjetno se smanjio broj kontralitera: 1497. godine izdano je samo 135 izvoznih dozvola, što je dva i po puta manje nego 1483. godine, ali je nakon toga opseg splitske izvozne

trgovine postupno rastao. Godine 1499. popisi bilježe 236 izvoznih dozvola, što je uglavnom na razini prosječnoga broja kontralitera na početku i u sredini XVI. stoljeća.[37]

U popisima kontralitera izrazito je veći broj izvoznih od broja uvoznih dozvola. Godine 1482. u ukupnom broju kontralitera (343) uvozne dozvole čine 9,58%, a 1483. godine (366) 10,91%. Na kraju XV. stoljeća broj uvoznih dozvola još više se smanjuje: 1497. godine (140) iznosi 3,7%, 1498. (204) 4,08% i 1499. (248) 5,08% od ukupnog broja izdanih dozvola za promet u splitskoj luci. To nipošto ne znači da je opseg splitske uvozne trgovine u cjelini bio toliko skromniji od opsega splitskog izvoza. Uvozne dozvole se uglavnom odnose samo na uvoz različitih vrsta robe sa sjevernojadranskih sajmova (Senj, Bakar, Rijeka) u Split. Drugi uvozni smjerovi splitske trgovine, bilo iz kontinentalnog zaleđa ili s druge jadranske obale, nisu bili obuhvaćeni sustavom kontralitera, pa smanjivanje broja uvoznih dozvola u ukupnom broju kontralitera pokazuje samo to da se u tolikom omjeru smanjio uvoz robe iz Senja, Bakra i Rijeke u Split. U trgovačkom komuniciranju sa sjevernojadranskim sajmovima kontralitere nisu imale samo fiskalno obilježje, one su bile i način nadzora nad uvozom s tog dijela istočnojadranske obale u Split, s primjetno ograničavajućim ciljevima.[38]

Popisi kontralitera ne pokazuju samo da je broj izvoznih i uvoznih dozvola bio promjenljiv u pojedinim godinama posljednje četvrtine XV. stoljeća, što je odražavalo i razlike u intenzitetu splitske izvozne trgovine, nego i unutar svake od njih. To znači da se opseg trgovačkog prometa u splitskoj luci mijenjao i u pojedinim dijelovima godine. Kako se broj kontralitera kretao po mjesecima u onim godinama, za koje su sačuvani cjeloviti popisi, dakle, u 1482., 1483., 1497., 1498. i 1499. godini, pokazuje tablica 2.

Najveći broj izvoznih dozvola zabilježen je u listopadu, pa na taj mjesec otpada između 17 i 29% svih izdanih dopuštenja za izvoz iz splitske luke: 1482. je u listopadu zabilježeno 17,25% od ukupnoga broja, 1483. 17,88%, 1497. 29,63%, 1498. 25% i 1499. godine 22,88%. U nekim godinama je broj izvoznih dozvola rastao već u rujnu, primjerice 1482., s 39 ili 12,46% svih izvoznih dozvola te godine, a katkad se, kako po-

---

[37] U dvanaest mjeseci 1504. godine izdane su 242 izvozne dozvole, a u 1539. godini, također za razdoblje od siječnja do prosinca, 240 dozvola (DAZd, SA, sv. 48, 49; Državni arhiv u Splitu [dalje: DAS], Stara splitska općina [dalje: SSO], sv.3).

[38] Temeljno načelo mletačke državne ekonomske politike o usmjeravanju trgovačkog prometa na jadranskom području prema gradu na lagunama Republika je u XV. stoljeću primijenila i na trgovinu između Bakra, Senja, te Rijeke i dalmatinskih gradova. U mletačkim odredbama izmjenjuju se pokušaji da se zabranama prekine taj smjer jadranske trgovine i, navlastito, mogućnost uključivanja trgovačkog prometa iz panonsko-balkanskog zaleđa preko Bakra, Senja i Rijeke prema zapadnoj obali Jadrana, s dopuštenjima uvoza različitih vrsta robe iz tih gradova u dalmatinske gradove, ali samo za njihove vlastite, najčešće jednogodišnje, potrebe. Mletačka vlada je već 7.XI.1422. dopustila da senjski brodovi dovoze robu u dalmatinske gradove, ali je zabranila da se ta roba izvozi bilo kamo osim u Mletke; istodobno je dopustila da senjski brodovi izvoze u Senj dalmatinske proizvode, ali nikako ne robu iz Marke, Abruzza ili Apulije (Listine VIII, 201-202). Dukalom od 4.VIII.1436. vlada je Zadranima zabranila uvoz željeznih proizvoda iz Rijeke i Senja, odredivši da se oni moraju kupovati u Mlecima (DAZd, Dukale i terminacije I, 62'), ali je 16.VI.1438. ipak Zadranima dopustila da za vlastite potrebe uvoze željezo iz tih gradova (Listine IX, 110). Vlada je, napokon, 18.IX.1455. naredila rektorima u dalmatinskim gradovima da trgovcima izdaju kontralitere za uvoz željeza i drugih vrsta robe sa sajmova u Senju i Rijeci, ali samo u količini jednogodišnjih potreba (DAZd, Dukale i terminacije I, 145'). O trgovini između dalmatinskih gradova i Senja, Bakra i Rijeke usp.: KOLANOVIĆ, Izvori za povijest trgovine, 69, 97-98; PEDERIN, Mletačka uprava, privreda i politika, 115-130.

Tablica 2.

Split: broj kontralitera, siječanj-prosinac

1482.	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Izvoz	12	19	21	22	25	35	19	8	39	54	36	23
Uvoz	-	-	-	14	-	2	11	-	3	-	-	-
1483.	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Izvoz	41	27	20	32	41	17	27	13	21	59	20	12
Uvoz	-	1	-	18	2	2	11	1	1	-	-	-
1497.	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Izvoz	2	8	8	13	21	12	3	3	3	40	15	7
Uvoz	-	-	-	4	-	-	-	-	1	-	-	-
1498.	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Izvoz	12	4	12	15	9	10	20	6	13	49	25	21
Uvoz	-	-	-	3	-	1	3	-	1	-	-	-
1499.	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Izvoz	26	14	4	15	8	16	15	23	28	54	14	19
Uvoz	-	-	-	4	-	2	1	1	3	-	1	-

kazuje Tablica 2., tako povećani opseg izvozne trgovine održavao i u kasnu jesen i u zimu, sve do proljeća iduće godine, na primjer, 1482. i 1483. ili 1498. i 1499. godine. U porastu broja izvoznih dozvola u jesenskim mjesecima odražava se jačanje splitske izvozne trgovine prema glavnom tržištu za proizvode splitskoga agrara, prije svega za vino i sušene smokve, u Mlecima.

U nešto povećanom broju izvoznih dozvola u travnju i srpnju, pak, iskazuje se porast trgovačkog komuniciranja između Splita i sjevernojadranskih sajmova u Senju, Bakru i Rijeci. U Senju se sajam održavao o svetkovini sv. Jurja (23. travnja) (*nundinae sancti Georgii)*, u Bakru o svetkovini sv. Margarete (13. srpnja) (*nundinae sanctae Margarite*).[39] Rast opsega splitskog izvoza prema sajmovima na kvarnerskom području u travnju i srpnju uvjetovao je, kako je istaknuto, i povećavanje broja uvoznih dozvola u splitsku luku.

Promjene u broju kontraliterâ, i između pojedinih godina i unutar svake od njih, odražavaju mijene u opsegu, smjerovima i razdobljima splitske izvozne trgovine u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća. Trgovački promet u splitskoj luci bio je opsežniji u prvoj polovici 80-ih godina, nego potkraj 80-ih ili 90-ih godina XV. stoljeća. Razloge promjenama u opsegu splitske izvozne trgovine teško je pouzdano tumačiti, ali je sigurno da je na tu pojavu utjecao skup faktora, od razine proizvodnje, prije svega u splitskom agraru, preko političkih zbivanja na jadranskom području i u zaleđu, te stupnja sigurnosti vezâ, navlastito s kontinentalnim područjima koja su izvozno bila usmjerena prema splitskoj luci, do djelovanja mletačke ekonomske politike. Unatoč

[39] KOLANOVIĆ, Izvori za povijest trgovine, 102. U nekim kontraliterama se sajmovi u Senju, Bakru i Rijeci jednostavno nazivaju imenima gradova: "nundinae Segne" (DAZd, SA, sv. 35, 258), "nundinae Buchari" (isto, 235') ili "nundinae Segne et Fluminis" (isto, 242).

kvantitativnom osciliranju splitskog izvoza, popisi kontralitera svjedoče da je Split u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća ustrajno održavao gospodarske i pomorske komunikacije na jadranskom prostoru.

2) Izvozna odredišta

U popisima kontralitera iz 1475.-1499. godine navode se brojna odredišta, prema kojima se u tom razdoblju usmjeravala splitska izvozna trgovina:

Tablica 3.
Split: odredišta i broj izvoza 1475.-1499.

Odredište	1475.	1476.	1481.	1482.	1483.	1484.	1487.	1488.	1497.	1498.	1499.
Venecija	60	93	125	171	161	22	22	18	67	103	124
Mletačka terraferma		1		1	3	1					
Ferrara				3	8	2					
Ravenna			3		1	2			1		4
Rimini	1		1	1	1						
Marche	4	3	5	15	6	7		2	3		1
Abruzzo i Molise			2	7	4				3	1	2
Apulija i Kapitanat	30	30	12	36	40	1	3	20	23	32	41
Levant s Krfom	3	1		2	2	5		2	1	10	4
Albanija	1			1		5		1	1	6	4
Hercegnovi					2	1					
Dubrovnik	3	4	1	5	2	12		2	1	2	2
Neretva s Krajinom	6		18	25	36	2				1	
Dalmacija	8		7	23	24	14		3	12	14	13
Senj, Bakar, Rijeka	11	23	16	21	39	14		17	10	14	19
Istra			1			1			2		4
Ostalo[40]			2	2						2	1
Ukupno izvoza[41]	127	155	193	313	329	89	25	65	125	185	219

[40] Među odredištima splitske izvozne trgovine u god. 1482. jednom se pojavljuje Scrisia ili Karlobag (DAZd, SA, sv. 35, 244), a jednom je odredište iskazano veoma općenito: "ad partes Crouatie et Turchie", tj. prema Hrvatskoj i Turskoj (isto, 246'). U popisima iz 1481. (isto, 235, 1 dozvola) i 1498. godine (sv. 43/5, 75, 2 dozvole) kao odredište se pojavljuju "nundinae (feriae) Blanche" koje su se vjerojatno nalazile na kvarnerskom području. Dva odredišta nisam uspio identificirati: "Fasiana" 1481. godine (isto, sv. 35, 236) i "Malfa" 1499. godine (isto, sv. 43/5, 89). Tih sedam odredišta uvršteno je u rubriku "ostalo".

[41] Razlike između ukupnog broja izvoznih dozvola (Tablica 1.) i ukupnog broja izvozâ u ovoj tablici posljedica su oštećenosti i nečitkosti izvornika: u popisu iz 1475.-1476. godine (sv. 33) ne mogu se pročitati imena triju odredišta, u popisu za 1497. propala su imena 10 odredišta, a u popisu za 1498. imena 11 odredišta. I napokon, u popisu iz 1483. godine jedan upis nema označen naziv odredišta (12.XII.1483., sv. 35, 269').

Splitska izvozna trgovina zahvaćala je u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća čitav jadranski prostor, usmjeravajući se prema lukama i područjima na obje njegove obale, a u nešto skromnijoj mjeri dopirala je i do Jonskoga mora, tj. do otoka Krfa, odnosno do Levanta.[42]

Glavno tržište splitskoga izvoza bilo je u Mlecima. Druga dva važna područja splitskoga izvoza bili su Apulija s Kapitanatom, te sajmovi na kvarnerskom području, u Senju, Bakru i Rijeci. Omjer zastupljenosti Mletaka, Apulije i sjevernojadranskih sajmova u splitskoj izvoznoj trgovini izgledao je ovako:

Tablica 4.

Split: glavna izvozna odredišta (u %)

Izvozno odredište	1475.	1476.	1481.	1482.	1483.	1484.	1487.	1488.	1497.	1498.	1499.
Venecija s terrafermom	47,24	60,00	64,77	54,63	48,94	24,72	88,00	27,69	53,60	55,68	56,62
Apulija i Kapitanat	23,62	19,35	6,22	11,50	12,16	1,12	12,00	30,77	18,40	17,30	18,72
Senj, Bakar, Rijeka	8,66	14,84	8,29	6,71	11,85	15,73	-	26,15	8,00	7,57	8,68

Iz predočenih se podataka vidi da je oko polovice svih izvoznih dozvola u splitskoj luci bilo namijenjeno izvozu prema Veneciji i, u veoma skromnom omjeru, gradovima na njezinoj terrafermi. U zaključivanju o prevladavajućem položaju mletačkoga tržišta u splitskoj izvoznoj trgovini najvažniji su omjeri u onim godinama, za koje su podaci cjelovito sačuvani (1482., 1483., 1497., 1498., 1499). Jača odstupanja od razine od oko 50% izvoznih dozvola prema Mlecima, primjerice, u godinama 1487. i 1488., posljedica su fragmentarnosti sačuvanoga popisa kontralitera za to razdoblje, a ne promjenâ u gospodarskoj ulozi poslovnoga središta na mletačkim lagunama.

Kao odredište brodova što su iz splitske luke plovili prema južnoj Italiji najčešće se samo općenito navodi Apulija, ali se u izvoznim dozvolama spominju i apulijske luke Bari, Trani i Barletta, te gradovi u Kapitanatu San Severo, Vieste i Manfredonia. Prema tim je odredištima bilo usmjereno između 10 i 20% splitske izvozne trgovine, a na jača odstupanja od toga omjera, primjerice 1481. ili 1484. godine, utjecala je nepotpunost sačuvanih popisa. Apulijske luke ravnomjerno, bez velikih oscilacija, sudjeluju u splitskoj izvoznoj trgovini, pa su po stalnosti ekonomske uloge srodne mletačkom središtu na lagunama. Dapače, moglo bi se reći da je trgovačka uloga Apulije prema kraju XV. i početku XVI. stoljeća postupno rasla. Od razine iz 1482. i 1483. godine (između 10 i

[42] Prostor Jonskoga mora, kao odredište splitskih brodova, označava se u popisu kontralitera za 1475.-1476. godinu izričajem "partes orientales" (sv. 33, 2-2'), dok se godine 1484. govori o izvozu iz Splita "versus Leuantem vsque Corphuum" (sv. 35, 272). Kontralitere iz 1487.-1488. godine još jednostavnije govore o izvozu "per Levantem" (sv. 38/1, 650-650'), a one iz 1497.-1499. o izvozu robe "ad partes Orientis" (sv. 43/5, 72, 73', 82', 85' itd.).

12% izvoznih dozvola) opseg splitskoga izvoza u Apuliju potkraj XV. stoljeća raste (17-18% izvoznih dozvola), a na samom početku XVI. stoljeća dosiže oko 1/4 splitskoga izvoza. Prema nepotpunim podacima za 1503. godinu, za trgovanje između splitske i apulijskih luka izdano je 30 ili 21,58% izvoznih dozvola. Popis kontralitera za 1504. godinu je potpun i u njemu je za trgovački smjer prema Apuliji izdano 60 dozvola ili 24,9% svih kontralitera. Godine 1529. opseg splitske trgovine bio je u opadanju, pa je od siječnja do prosinca izdato svega 179 izvoznih dozvola, od kojih je prema Apuliji bilo usmjereno 47 ili 26,26%. I napokon, prema popisu kontralitera za 1539. godinu, za trgovanje s Apulijom izdato je od siječnja do prosinca 78 ili 32,5% svih izvoznih dozvola.[43]

Suprotno rastu ekonomske uloge apulijskih luka u splitskom izvozu potkraj XV. i u prvoj polovici XVI. stoljeća, važnost je sajmova u Senju, Bakru i Rijeci postupno opadala. Na to su utjecale posve promijenjene političke prilike u njihovu zaleđu, prije svega turski ratovi i osvajanja, te napokon, pretvaranje Senja u uskočko uporište, što je sve više ograničavalo gospodarsku ulogu Senja na kvarnerskom području. Na samom kraju XV. stoljeća sjevernojadranski sajmovi još uvijek zadržavaju razinu od oko 8% splitskih izvoznih dozvola, ali se na početku XVI. stoljeća uloga sjevernojadranskih sajmova u splitskoj trgovini postupno smanjuje. Godine 1504. splitski je knez izdao svega 10 dozvola za izvoz iz splitske luke prema Senju ili samo 4,13% od ukupnog broja dozvola. Četvrt stoljeća kasnije, 1529. godine, za Senj i Rijeku izdane su samo 4 dozvole ili 2,23% od svih dozvola. I napokon, 1539. godine za Senj su izdane svega dvije ili samo 0,83% od ukupnog broja dozvola. Sjevernojadranski sajmovi u tom razdoblju gotovo iščezavaju iz plovidbenog obzora splitskih lađa koje su u doba širenja Osmanskoga Carstva isplovljavale iz splitske luke.[44]

Možda bi se važnošću u izvozu iz splitske luke samo drugi dalmatinski gradovi mogli uspoređivati s tri, upravo spomenuta, glavna područja u izvoznoj trgovini Splita, premda popisi kontralitera nameću i neka pitanja. Broj izvoznih dozvola za trgovinu između Splita i drugih dalmatinskih gradova otprilike je jednak broju dozvola za trgovanje sa Senjom, Bakrom i Rijekom i kreće se od 5,94% (1499.) do 9,6% (1497.) od ukupnoga broja izvoznih kontralitera (usp. Tablicu 3). Možda bi se taj broj izvoznih dozvola mogao ocijeniti skromnim, dapače, podatkom koji ne ocrtava stvarnu razinu trgovačkog prometa između Splita i drugih gradova mletačkoga *Stato da Mar* u Dalmaciji. U popisima kontralitera za 1475.-1476. godinu, primjerice, od dalmatinskih se gradova spominju Vis (1 izvozna dozvola), Zadar (3), Šibenik (1), Cres (1), Hvar (1), a u popisima za 1481.-1484. godinu Hvar (2), zajednički Osor, Cres, Krk i Rab (21), posebno Rab (3), pa Brač (3), Kotor (5), Zadar (18), Korčula (1), Skradin (2), Šibenik (2), te općenito Dalmacija (11 izvoznih dozvola). Ako bismo i uvažili činjenicu da su i proizvodnja i robna ponuda, od zemljišnih do obrtničkih proizvoda, u većini dalmatinskih gradova imali srodna obilježja i da oni između sebe i nisu mogli razvijati znatniji trgovački promet, ipak se ne može mimoići pitanje: jesu li, na primjer, splitske lađe između 1481. i 1484. uistinu samo dva puta zaplovile s robom prema hvarskoj luci ili

[43] Isto, sv. 48, 49, 74/7; DAS, SSO, sv. 3.

[44] Na i. mj.

samo tri puta prema obližnjem Braču?[45] Teško je takav podatak smatrati posve vjerodostojnim, ali na to pitanje zasad ipak nema pouzdana odgovora, osim što bismo mogli pretpostaviti da je glavnina prometa unutar mletačkoga *Stato da Mar* možda tekla izvan strogog sustava kontralitera.

Unatoč takvim nejasnoćama, popisi kontralitera pokazuju da su u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća brodovi povezivali Split s gotovo svim lukama na jadranskom području. Na zapadnoj obali Jadrana splitski brodovi posjećuju i odredišta između Mletaka i Apulije, dvaju glavnih područja splitske izvozne trgovine, posredujući u trgovini između dviju jadranskih obala. Napose je zanimljiva Ferrara, prema kojoj se između 1482. i 1484. godine, u doba rata između Ferrare i Mletačke Republike, roba izvozi za potrebe mletačke vojske.[46]

Nešto južnije zapadnom obalom Jadrana splitski se izvoz usmjerava prema Ravenni i Riminiju, te prema Ankonitanskoj Marki na području Papinske države. Najčešće se u popisima općenito kaže da se dozvola izdaje za izvoz u Marke (1475.-1476.: 3 izvozne dozvole, 1481.-1484:22 dozvole, 1487.-1488: 2, 1497.-1499: 3 dozvole), ali se iznimno spominju i pojedina odredišta u Markama: najviše Ancona (13 izvoznih dozvola između 1475. i 1499.), po jednom Fermo i Pesaro. U cjelini, izvoz iz Splita prema Markama u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća opsegom je skroman. Izuzevši godinu 1482., u kojoj je na izvoz prema Markama otpadalo nešto manje od 5% kontralitera, odredišta na području Papinske države imaju sporednu ulogu u splitskoj izvoznoj trgovini, posve suprotno od, primjerice, Šibenika u sredini XV. stoljeća.[47]

Splitski izvoz u Abruzzo, u ono područje Napuljskoga kraljevstva na istočnoj obali Jadrana koje je komunikacijski bilo pogodno smješteno, točno nasuprot Splitu, bio je još skromniji od izvoza prema Markama. U popisima se najčešće posve općenito kaže da je izvoz usmjeren prema Abruzzu, a iznimno se 1482. spominje Ortona (1) i 1499. godine Lanciano (1), kada Splićanin Jeronim Stjepanov izvozi stočarske proizvode i rašu "ad nundinas Lanzani", na sajam u Lanciano.[48] I u popisima iz prvih desetljeća XVI. stoljeća katkad se spominje Lanciano i njegov sajam kao odredište splitskoga izvoza. Godine 1515. Splićanin Marko Jurjev izvozi stočarske i tekstilne proizvode "per la fiera di Lanzan".[49] Zbog toga bi se, možda, smjelo pretpostaviti da i općeniti izričaj "Abruzzo" u splitskim kontraliterama zapravo krije sajam u Lancianu kao cilj splitskog izvoza potkraj XV. i na početku XVI. stoljeća. Veze splitskih trgovaca sa sajmom u Lancianu, barem prema popisima kontralitera, tada nisu bile kvantitativno

---

[45] U prvoj polovici XVI. stoljeća popisi kontralitera donose nešto veći broj izvoznih dozvola prema Hvaru: 1503.-1505.: 9 izvoznih dozvola, 1515.-1517.: 10, 1528.-1530.: 8, 1538.-1540.: 7 izvoznih dozvola (DAZd, SA, sv. 48, 49, 60, 74/7; DAS. SSO, sv. 3). O hvarsko-splitskoj trgovini i o ulozi hvarskih pomoraca u splitskom brodarstvu u posljednjoj četvrtini XV. i prvoj polovici XVI. st. usp.: RAUKAR, Hvarsko društvo u XVI. stoljeću, 42-53.

[46] U popisima kontralitera se ističe da se dozvola daje za izvoz "ex Spalato ad exercitum contra Ferrariam" ili jednostavnije "ad exercitum Ferrarie" (DAZd, SA, sv. 35, 260, 17.V.1483.).

[47] Prema jedinom sačuvanom svesku kontralitera iz 1441.-1443. godine, Šibenik je održavao razvijene trgovačke veze s Markama, pa je na taj smjer šibenskoga izvoza otpadalo oko 20% izvoznih dozvola (KOLANOVIĆ, Izvori za povijest trgovine, 127). Gradovi u Markama vrše u trgovini Šibenika onu ulogu koju u splitskom izvozu imaju luke u Apuliji.

[48] DAZd, SA, sv. 43/5, 86'.

[49] Isto, sv. 60/6, 462'.

osobito jake, ali ponudom i vrstama robe ipak nisu bile sasvim periferne u jadranskom sustavu gospodarskih odnosa.[50]

Levant ili "partes orientales", tj. Jonsko more s otokom Krfom, najjužnije je, granično područje splitskih trgovačkih veza. Na tom se prostoru kao odredište splitskoga izvoza najčešće navodi Krf (8 izvoznih dozvola), a dva puta se u popisima kontralitera za 1482. i 1498. godinu spominje i "Neapoli de Romania", tj. grad Neapoli (dan. Navplion) na istoku Peloponeza ili Moreje.[51] Ti osamljeni podaci o Peloponezu kao uporištu splitskih trgovačkih veza na Levantu odviše su slabi da bismo mogli istočni Peloponez smatrati prostorom splitske pomorske trgovine, pa se zato smije zaključiti da je otok Krf ustvari bio krajnja točka splitskih brodova u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća, kolikogod je i spomen Peloponeza u kontraliterama nedvojbeno zanimljiv.

Sjevernije, duž istočne obale Jadrana, popisi kontralitera spominju Albaniju kao odredište splitske pomorske trgovine (15 izvoznih dozvola između 1475. i 1499.), a tri puta navode i Drač. Još sjevernije, u Boki Kotorskoj, tri puta se spominje Hercegnovi (Castrum novum) kao splitsko trgovačko odredište i to 1483. i 1484., dakle, neposredno nakon pada Hercegnovog pod vlast Turaka 1482. godine. Uz ranije spomenuti podatak u jednoj kontraliteri iz 1482. da se dopušta izvoz iz Splita "ad partes Crouatie et Turchie", Hercegnovi kao izvozno odredište jedini je trag o izravnoj pomorskoj trgovini Splita prema području Osmanskoga Carstva.[52]

Trgovačke veze između Splita i Dubrovnika bile su, prema popisima kontralitera, u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća, doduše, neprekidne, ali i skromna opsega, pa je samo 1484. godine zabilježeno nešto više izvoznih dozvola (12). U cjelini je uloga Dubrovnika u splitskoj trgovini bila skromna. Češće se u prvoj polovici 80-ih godina u kontraliterama spominje izvoz prema Neretvi i Krajini, području između donje Neretve i Cetine. Trgovina s Krajinom ipak nije imala veću važnost za splitsku privredu jer se prema području južno od Splita najviše izvozila sol koja je potjecala iz splitske komore. Splitska je sol, najvjerojatnije, pretežno bila namijenjena zaleđu pod turskom vlašću, pa se i izvoz prema Krajini smije, barem u stanovitoj mjeri, smatrati dijelom trgovine između Splita i Osmanskoga Carstva.

Popisi kontralitera, prema tome, pokazuju da su u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća splitske lađe plovile i izvan jadranskog bazena, do Jonskog mora i otoka Krfa; dapače, da su katkad dopirale i do Peloponeza, ali uz sve to, ni Jonsko more, još manje obale Moreje, ne bismo mogli smatrati stvarnim područjem splitske trgovine. Ona je u biti obuhvaćala jadranski prostor, što znači gospodarske komunikacije između jadranskih obala i njihovih kopnenih zaleđa. Na krajnjoj sjeverozapadnoj točki toga prostora na-

---

[50] U popisu kontralitera za 1538.-1540. godinu Lanciano se spominje 10 puta kao odredište splitske trgovine, pa i to upućuje na važnost sajma u Lancianu (DAS., SSO, sv. 3). O trgovačkim vezama između Splita i Abruzza i o sajmu u Lancianu usp. RAUKAR, Il porto di Spalato e le relazioni commerciali, 122-126.

[51] Ivan "de Neapoli Romanie" izvozi 29.VI.1482. iz Splita u Neapoli šest rotula raše (DAZd, SA, sv. 35, 246), a Manola "de Neapoli de Romania" 23.V.1498., također iz Splita u Neapoli, šest kapicija vunena sukna (isto, sv. 43/5, 72).

[52] Hercegnovi se i na početku XVI. stoljeća u popisima kontralitera spominje kao odredište splitske trgovine: 1504. izdane su tri dozvole za izvoz u Hercegnovi (Castel nuovo), a 1505. jedna dozvola (isto, sv. 49, 161', 162-162', 172).

lazilo se glavno tržište splitskog izvoza, Mleci, a od njega su prema jugu Jadrana odredišta splitske trgovine bila više-manje ravnomjerno raspršena duž obje njegove obale. Odnos između broja izvoznih dozvola za luke na zapadnoj (od Ferrare do Apulije i Kapitanata) i istočnoj obali Jadrana (od Albanije do Istre), s jedne, te prema Mlecima, s druge strane, pokazuje ova tablica:

Tablica 5.
Split: izvoz prema zapadnoj i istočnoj obali Jadrana

Odredište	Izvozne dozvole	1475.	1476.	1481.	1482.	1483.	1484.
Zapadna obala Jadrana	Broj dozvola	35	33	23	62	60	12
	% od ukupnog broja	27,56	21,29	11,92	19,81	18,24	13,48
Odredište	Izvozne dozvole	1487.	1488.	1497.	1498.	1499.	
Zapadna obala Jadrana	Broj dozvola	3	22	30	33	48	
	% od ukupnog broja	12,00	33,85	24,00	17,84	21,92	
Odredište	Izvozne dozvole	1475.	1476.	1481.	1482.	1483.	1484.
Istočna obala Jadrana	Broj dozvola	29	27	44	77	103	49
	% od ukupnog broja	22,83	17,42	22,80	24,60	31,31	55,06
Odredište	Izvozne dozvole	1487.	1488.	1497.	1498.	1499.	
Istočna obala Jadrana	Broj dozvola	–	23	26	39	42	
	% od ukupnog broja	–	35,38	20,80	21,08	19,18	
Odredište	Izvozne dozvole	1475.	1476.	1481.	1482.	1483.	1484.
Venecija	Broj dozvola	60	93	125	171	161	22
	% od ukupnog broja	47,24	60,00	64,77	54,63	48,94	24,72
Odredište	Izvozne dozvole	1487.	1488.	1497.	1498.	1499.	
Venecija	Broj dozvola	22	18	67	103	124	
	% od ukupnog broja	88,00	27,69	53,60	55,68	56,62	

Podaci o pet godinâ, za koje su sačuvani cjeloviti popisi izvoznih dozvola, pokazuju da je izvoz prema zapadnoj obali Jadrana obuhvaćao između 17,84% (1498.) i 24,00% (1497.), te da je prema zapadnoj obali Jadrana u prosjeku bilo upućeno oko 20% ili 1/5 od ukupnoga broja kontralitera. Toj se kvantitativnoj razini najviše približavaju podaci iz popisa izvoznih dozvola za 1482. (19,81%), 1483. (18,24%) i 1499. godinu (21,92%). U istom razdoblju na izvoz iz splitske luke prema odredištima na istočnoj obali Jadrana otpadalo je nešto više kontralitera, od 19,18% (1499.) do 31,31% (1483.) od ukupnoga broja, ali se unatoč toj razlici ipak smije zaključiti da se broj izvoznih dozvola i za istočnojadranski smjer, napose potkraj XV. stoljeća, pretežno kretao na razini od 1/5 od ukupnoga broja (1497.: 20,80%; 1498.: 21,08%).

U posljednjoj četvrtini XV. stoljeća, dakle, zapadna i istočna obala Jadrana višemanje ravnomjerno sudjeluju u splitskom izvozu. Prema njima se u prosjeku usmjera-

va oko 40% izvoznih dozvola, što je važan podatak u cjelovitoj predodžbi o usmjerenjima splitske izvozne trgovine. Pri tome ne valja zanemariti činjenicu da je tržište u Mlecima u istom razdoblju sámo obuhvaćalo iznad 50% izvoznih dozvola, više nego sve luke na obje jadranske obale zajedno, ali kvantitativna razina od oko 40% kontralitera koje su se izdavale za trgovanje s dvjema jadranskim obalama pokazuje da su one imale iznimnu važnost u splitskom gospodarstvu i da je između 1475. i 1500. godine komuniciranje s jadranskim odredištima bilo gotovo ravnopravno trgovini s državnim središtem na lagunama. Ti komunikacijski omjeri, naravno, ne osporavaju činjenicu o središnjoj važnosti Mletaka u splitskoj izvoznoj trgovini, ali u isti mah upućuju na zaključak da se, spram mletačkoga državnoga sustava neusporedivo skromniji, splitski komunalni gospodarski sustav trajno oslanjao i na područja koja su bila smještena izvan politički i ekonomski moćnog tržišta na mletačkom Rialtu. Upravo kontinuitet pripadnosti ekonomskim komunikacijama između dviju jadranskih obala koje su spajale i njihova kopnena zaleđa jest znak prepoznatljivosti i zasebnosti splitskoga gospodarskog sustava na jadranskom prostoru na prijelazu iz kasnoga srednjeg u rani novi vijek.

Naravno, kako je u prvoj polovici XVI. stoljeća rasla važnost Apulije u splitskoj izvoznoj trgovini, a opadala važnost sjevernojadranskih sajmova u Senju, Bakru i Rijeci, tako se mijenjao i kvantitativni odnos između splitskog izvoza prema dvjema jadranskim obalama: rasla je uloga zapadne, a opadala važnost istočne obale Jadrana u splitskoj trgovini. Prema zapadnoj obali Jadrana se 1503. usmjerava 28,78%, 1504. 35,27%, a 1505. godine 29,51% izvoznih dozvola. U istom se razdoblju izvoz prema istočnojadranskim odredištima smanjuje: 1503. obuhvaća 15,83%, 1504. 18,67%, a 1505. godine 32,52% izvoznih dozvola.[53] Odnos između splitskog izvoza prema zapadnoj i istočnoj obali Jadrana još jače se mijenja potkraj 20-ih godina XVI. stoljeća. Prema zapadnoj obali Jadrana je 1529. godine bilo usmjereno 31,79%, a 1530. 31,53% svih izvoznih dozvola, dok je na trgovinu s istočnojadranskim odredištima 1529. godine otpadalo 19,65%, a 1530. samo 7,21% izvoznih dozvola.[54]

3) Vrste robe

U popisima dozvola za izvoz iz splitske luke spominju se između 1475. i 1499. godine deseci vrsta robe. One se mogu podijeliti u nekoliko glavnih skupina: 1. zemljišni proizvodi, 2. stočarsko-pčelarski proizvodi, 3. stoka, 4. proizvodi ribarstva i solana, 5. obrtnički proizvodi, 6. tekstilne sirovine i tekstilni proizvodi, 7. kovine i 8. ostalo, primjerice, mirodije. U svakoj od tih skupina spominju se različite vrste robe.

---

[53] Isto, sv. 48, 49. U povećanom udjelu izvoza prema istočnojadranskim odredištima u godini 1505. prije svega se zrcali jačanje splitske izvozne trgovine prema sjevernojadranskim sajmovima upravo u toj godini (21 dozvola ili 17,07% svih izvoznih dozvola), ali rast izvoza prema Senju, Bakru i Rijeci, iskazan u 1505. godini, nije bio trajan. Četvrt stoljeća kasnije, u sve težim političkim okolnostima, izvoz prema sjevernom Jadranu opada na svega 2,23% (1529. godine) i 2,65% (1530. godine) od ukupnog broja izvoznih dozvola (isto, sv. 74/7).

[54] Isto, sv. 74/7.

Među zemljišnim proizvodima u splitskim se kontraliterama spominju: vino, ocat, ulje, sušene smokve, suho grožđe, maraske, kapare, bajami, pšenica, proso, sočivo, brašno itd. U skupini robe stočarskoga i pčelarskoga podrijetla splitski popisi navode: kožu, sir, hladetinu, soljeno meso, med, vosak i lojanice. Od stoke iz Splita su se izvozili pretežno konji, u manjoj mjeri i magarci. Među proizvodima ribarstva i solana na prvom se mjestu isticala sol, a zatim soljena i sušena riba. Popis obrtničkih proizvoda u splitskom izvozu osobito je raznovrstan: brodska užad i brodski pokrivači, konac, vunena i lanena pređa, maramice, rese, šeširi, sapun, kožusi, stolnjaci, podstave, kape, sandale, cipele, pojasevi za mačeve, okovi i štitovi za mačeve, bakreni i željezni predmeti, kotlovi, tave, zvonca, predmeti od drva, vretena, drvena građa (daske), balvani, zemljano, limeno i bakreno posuđe, remeni, paklina itd. Među tekstilnim sirovinama i tekstilnim proizvodima splitske kontralitere spominju: fine vunene tkanine (pannus), grubo vuneno sukno ili rašu, platno, svilu, pamuk, vunu, lan, sklavine, ogrtače itd. Od kovinâ splitske lađe trguju bakrom, mjedi i olovom, a od mirodija spominje se papar.

U Prilogu 1. navedene su sve vrste i količine robe koje su, prema sveščiću kontralitera od 1481. do 1484. godine, najpotpunijemu od svih sačuvanih, izvezene iz splitske luke. U Prilogu 2., pak, sabrani su podaci iz popisâ kontralitera od 1475. do 1499. godine o izvozu devet najvažnijih proizvoda splitske trgovine: vina, smokava, raše, kože, sira, meda, voska, konja i tkanina. Kako odrediti važnost tako iskazanih podataka iz popisa splitskih kontralitera?

Prilog 1. kvantificira cjelokupnu količinu svih vrsta robe koje su od lipnja 1481. do lipnja 1484. godine izvezene iz splitske luke, pa se u njemu poimenično navode 102 vrste robe. Podaci iz tog sveščića kontralitera ne pokazuju samo kojim se vrstama robe trgovalo u splitskoj luci, nego u isti mah ocrtavaju i lepezu materijalnih dobara, za kojima je u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća postojala potražnja na jadranskom području. Vrste robe iz sveščića za 1481.-1484. godinu upućuju i na način života u gradskim i seoskim društvima na jadranskim obalama, na svakodnevne potrebe njihovih ljudi. Građa splitskih kontralitera, dakle, ne iskazuje samo čiste ekonomske kategorije, u rasponu od opsega proizvodnje, preko načina razmjene, do oblika potrošnje, nego svjedoči i o dostignutim razvojnim razinama jadranskih društava. Podaci u Prilogu 2. dopunjuju popis vrstâ robe u Prilogu 1. i pokazuju koji su proizvodi u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća prevladavali u splitskoj izvoznoj trgovini.

Popisi kontralitera, razumije se, točno navode samo odredišta prema kojima su pojedine vrste robe lađama bile upućene, ali, na žalost, veoma škrto, upravo iznimno, govore o podrijetlu robe. Zbog toga je prema sámim popisima izvoznih dozvola teško sasvim precizno utvrditi u kojem je omjeru u splitskoj izvoznoj trgovini sudjelovala domaća splitska proizvodnja, a koje su vrste i količine robe u splitsku luku pristizale iz drugih područja, bilo iz zaleđa, bilo iz različitih jadranskih luka. Ipak, rijetke napomene o podrijetlu nekih vrsta robe u kontraliterama, dopunjene podacima iz oskudno sačuvanih notarskih spisa, osvjetljavaju trgovačko komuniciranje Splita s drugim područjima na Jadranu.

Velike količine vina koje se, prema podacima u Prilogu 2., između 1475. i 1499. godine izvoze iz splitske luke po svoj su prilici uglavnom potjecale sa splitskoga komunalnog područja. Splitski distrikt nije obuhvaćao samo područje od Žrnovnice do Stupa pod Ostrogom, na granici s trogirskim distriktom, nego i otok Šoltu. Na tom je

prostoru bilo veoma razvijeno vinogradarstvo, pa se splitsko vino moglo uključivati u jadranske trgovačke veze, ali je dio vina unatoč tome potjecao iz okolnih područja, možda bismo smjeli pretpostaviti najviše s otoka Brača. Otok je, dakako, u XV. stoljeću izravno trgovao s Mlecima i u grad na lagunama izvozio svoje zemljišne i, još više, stočarske proizvode, ali je dio vlastite robe u jadransku trgovinu ipak uključivao i preko splitske luke, o čemu ima tragova i u sveščićima kontralitera. U rujnu 1482. Mlečanin Lukina izvozi iz Splita prema Veneciji jednu bačvu vina "de la Braza", što znači bračkoga vina.[55]

O bračkom sudioništvu u splitskoj trgovini drugim važnim izvoznim predmetom, suhim smokvama, nema tragova u popisima kontralitera, ali se ta mogućnost ne može posve isključiti. Splitski notarijat pokazuje da su se već od sredine XIV. stoljeća s otoka Brača u Split izvozili stočarski proizvodi, stoka, vuna i sir, dapače, da su se u XV. stoljeću razvijali i složeniji bračko-splitski poslovni odnosi, pa je to moglo utjecati i na razvoj splitske izvozne trgovine.[56] Vjerojatno je u velikim količinama sira koje su se izvozile iz splitske luke bilo i bračkoga sira, ali je po svoj prilici prevladavao sir iz stočarskoga zaleđa. Splitske kontralitere svjedoče da se sir, koji se iz Splita izvozio prema Veneciji i drugim jadranskim gradovima, u splitsku luku dopremao i s neretvanskoga područja. U svibnju 1484. Bernardin Venture izvozi u Zadar četiri milijara sira, a u kontraliteri se izričito ističe da "ipsum caseum conducit ex Narrenta". I u početku XVI. stoljeća u Split se sir dovozio s neretvanskoga područja. U svibnju 1511. Šibenčanin Jakov Šižgorić izvozi u Šibenik 244 komada sira, što ga je vlasnik "dovezao iz Neretve" (conduse da Narenta). U jednoj kontraliteri iz lipnja 1511. izvozi se iz Splita prema Mlecima 530 komada sira "de Craina", s područja između Cetine i Neretve.[57] Uvoz sira iz Neretve i Krajine bio je samo jedan od smjerova kojima je taj proizvod dopirao do splitske luke. Smije se pretpostaviti da se glavnina sira u Split dopremala iz neposrednog zaleđa vlaškim karavanama. Prema popisu kontralitera za 1476. godinu, iz Splita su od svibnja do kolovoza 1476. godine u Mletke izvezena 962 komada i 2 milijarija morlačkoga sira (casei morlachi). U splitskom notarijatu iz posljednje četvrtine XV. stoljeća, na žalost, za taj smjer trgovine sirom koji potvrđuju popisi izvoznih dozvola nema izričitih potvrda, kao što ima za zadarsko-vlašku trgovinu sirom, ali neke mletačke odredbe i u prvoj polovici XVI. stoljeća nastoje osigurati upravo slobodan dolazak morlačkih karavana u Split. To pokazuje da je vlaška trgovina stočarskim proizvodima, pa i sirom, morala biti razvijenija nego što bi se moglo zaključiti prema rijetkim oznakama o morlačkom podrijetlu sira u popisima kontralitera.[58]

Ulje nije ulazilo u red kvantitativno istaknutijih proizvoda splitske izvozne trgovine (usp. podatke iz kontralitera za 1481.-1484. godinu u Prilogu 1.), a ni ulje kojim se

---

[55] Isto, sv. 35, 248, 14.IX.1482.

[56] O bračko-splitskim gospodarskim odnosim u XIV. i XV. stoljeću usp. T. RAUKAR, Srednjovjekovni Brač na razmeđu društava, *Bračk zbornik* 15, Supetar 1987., 56, bilj.20.

[57] Isto, sv. 35, 274', 19.V.1484.; sv. 52/4, 169, 27.V.1511.; 169', 6.VI.1511.

[58] Izvoz morlačkoga sira 1476: isto, sv. 33, 13', 14, 16. Zadarski knezovi u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća donose odredbe o carinskim olakšicama za vlaške karavane koje u grad dovoze sir (DAZd, Spisi zadarskih notara, J. de Salodio, B. IV, F. III/1, 40). Splitski knez Baptista Molin u svibnju 1525. donosi odredbe koje su trebale spriječiti nanošenje štete Morlacima koji su ponovno počeli dolaziti u Split i trgovati (isto, SA, sv. 66/6, 91', 19.V.1525.). Usp. RAUKAR, Komunalna društva u Dalmaciji u XV. st., 83.

trgovalo u splitskoj luci čini se da uglavnom nije bilo odnjegovano na splitskom komunalnom teritoriju, pa je splitska luka bila samo tranzitnom postajom u trgovini uljem s drugim jadranskim područjima. U veljači 1497. izvozi se 56 bačava (buta) ulja u Mletke koje je na brod ukrcano "in Monopoli", u Apuliji, a u svibnju te godine 61 bačva ulja "onerati in Apulia".[59] I na početku XVI. stoljeća ulje se iz Apulije preko Splita izvozilo prema Veneciji. U travnju 1505. se tako prema Mlecima izvozi ukupno 77 bačava (capita circulata), 2 karatela i 2 barila ulja, u lipnju još 108 bačava i 2 barila ulja, "el qual fu condoto da Puia". U kolovozu 1505. u Mletke se prevozi još 57 bačava ulja, "el qual oio fu conducto de Puia a Spalato".[60]

U popisima kontralitera spominje se i žito, prije svega pšenica (frumentum), koje se iz Splita izvozilo prema drugim dalmatinskim gradovima i Mlecima (usp. Prilog 1.). Za to žito splitska je luka bila samo tranzitna postaja i ono se, prema kontraliterama, uvozilo iz južne Italije, s područja Napuljskoga kraljevstva (Apulija, Abruzzo, Molise), i s Levanta. U travnju 1483. izvozi se iz splitske luke 80 stara žita, podrijetlom iz Apulije, a u siječnju 1488. prema Mlecima žita, u količini 1217 "mjera iz Ravenne", koje je "extracto de Levante". U listopadu 1499. u Mletke se izvozi 31 plaustrum žita, za koje se izričito kaže da je ukrcano u Termoliju, u Molisama.[61] U izvozu žita iz splitske luke, dakako, nije moglo biti domaće pšenice ili prosa jer je proizvodnja žita na splitskom teritoriju u čitavom razdoblju srednjega vijeka bila skromne razine, pa je grad morao voditi veoma pažljivu žitnu politiku i brinuti se za uvoz potrebnih količina žita. Ono se dovozilo u Split iz jadranskih područja i iz zaleđa (srednjovjekovna Hrvatska, Osmansko Carstvo), a nakon godine 1500., u kriznim razdobljima mletačko-turskih ratova, i iz državnog središta u Mlecima.

I u trgovini drugim vrstama robe stočarskoga podrijetla, prije svega u izvozu raše, kože i konja, bar dijelom i u trgovini medom i voskom, splitska luka je također imala samo posredničku ulogu. Popisi kontralitera ne tumače odakle u Split pristižu, na primjer, velike količine kože, a samo pažljivo navode njihove vrste (goveđe, ovnujske, kozje, janjeće, lisičje, svinjske itd.).[62] Utemeljeno se smije pretpostaviti da je glavnina kože potjecala iz brdskog zaleđa Dinarida, pa je i u trgovini kožama splitska luka bila samo posredničko središte na potezu između balkanskoga zaleđa i jadranskih luka. I grubo vuneno sukno ili *raša*, te med i vosak, u glavnini su se u Split dovozili iz kontinentalnog zaleđa i dalje usmjeravali prema jadranskim odredištima, premda u popisima kontralitera o tome nema nikakvih podataka. Isto vrijedi i za izvoz konjâ, ali taj

[59] Isto, sv. 43/5, 61, 63.

[60] Isto, sv. 49, 171', 172, 173'.

[61] Isto, sv. 35, 259', 22.IV.1483.; sv. 38/1, 644, 22.I.1488.; sv. 43/5, 96, 31.X.1499.

[62] Prema popisima kontralitera, iz splitske luke je između 1475. i 1499. izvezeno 37.995 komada i 425 bala različitih vrsta kože. *Bala* nije bila jedinica mjere, nego oznaka ambalaže za prijevoz kože, pa podaci u kontraliterama različito određuju broj komada kože u jednoj *bali*, ovisno o vrsti. Kožâ krupne stoke bilo je manje u jednoj bali, pa se 1484. ističe da se izvozi 150 komada goveđih i ovnujskih koža "in ballis sex", što znači da je u jednoj *bali* bilo u prosjeku 25 komada kože (isto, sv. 35, 271'). Godine 1498., pak, za dvije bale kože se kaže da u njima ima 250 kordovana, pa je u jednoj *bali* bilo 125 komada kože (isto, sv. 43/5, 80'). Ako bismo prema tim podacima uzeli prosjek, oko 70 komada kože u jednoj bali, to bi značilo da je u 425 bala, koje su izvezene iz Splita, bilo 29.750 komada kože. Ukupno je, dakle, između 1475. i 1499. iz splitske luke izvezeno 67.745 komada kože.

oblik splitske trgovine podrobnije osvjetljavaju nešto kasnija vrela. U jednom splitskom notarskom sveščiću iz 1548.-1549. zabilježena su imena 82 trgovca iz turskog zaleđa koji su u Split dopremili 127 konja.[63] Podatak iz razdoblja prilagodbe Splita novim političkim odnosima u zaleđu i Osmanskom Carstvu iz sredine XVI. stoljeća smijemo, po svoj prilici, smatrati modelom koji je u trgovini stočarskom robom vrijedio i u predturskom razdoblju, pa i u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća, na koju se i odnose sačuvani sveščići kontralitera. Bitna pretpostavka gospodarskoga sustava kasnosrednjovjekovnog Splita bilo je upravo razvijeno komuniciranje sa zaleđem jer bi bez dovoza robe iz Hrvatske i Bosne, kasnije s područja Osmanskog Carstva, splitska izvozna trgovina bila skromnijega opsega.

Iz zaleđa se u Split nije dovozila samo roba stočarskoga podrijetla, nego i kovine, premda ni o tome nema traga u popisima kontralitera. Prema popisima iz 1481.-1484. godine iz splitske luke se izvoze stanovite količine bakra i olova (usp. Prilog 1.). Smijemo samo pretpostaviti da su bakar i olovo potjecali iz Bosne, uključene u okvir Osmanskoga Carstva.

Različitim vrstama tkanina se u popisima kontralitera gotovo nikada ne dodaje oznaka podrijetla, ali je unatoč tome utemeljeno pretpostaviti da su fine vunene tkanine (pannus) potjecale s jadranskoga područja, prije svega iz Italije, što potvrđuju i rijetke oznake u popisima izvoznih dozvola.[64] To je u skladu s podacima u dalmatinskom notarijatu koji već od druge polovice XIII. stoljeća svjedoči da se u dalmatinskim gradovima, pa i u Splitu, pretežno trgovalo talijanskim finim tkaninama.

Izvozni popisi navode i široku ljestvicu obrtničkih proizvoda. U popisima iz 1481.-1484. spominje se oko pedesetak vrsta robe, izrađene u obrtničkim radionicama (usp. Prilog 1.). Na žalost, kontralitere ne sadržavaju nikakvih oznaka ni o podrijetlu obrtničke robe, pa smijemo samo pretpostaviti da je, barem u glavnini, potjecala iz splitskih radionica. To bi značilo da je u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća dio proizvodnje splitskih obrtnika nedvojbeno bio namijenjen izvozu, ali se unatoč tome smije zaključiti da je rad obrtnikâ, navlastito onih koji su izrađivali temeljne predmete svakodnevne upotrebe, bio uglavnom usmjeren prema domaćem, splitskom tržištu. To se vidi iz podataka o izvozu postolarskih proizvoda. Prema popisima 1481.-1484. iz Splita je izvezeno 1755 pari sandala i pet omota sa sandalama koji se ne mogu kvantificirati (1 "cassa", 1 vreća, tri puta "ad refusum", u neodređenoj količini), ukupno dakle oko 2000 pari sandala, čemu valja dodati i jednu izvoznu dozvolu za neodređenu količinu cipela. Ne znamo, doduše, koliko je tada u Splitu bilo postolara, ali je poznat njihov broj sredinom XV. stoljeća, kada se u splitskom notarijatu spominje 41 postolar. Smijemo pretpostaviti da broj postolara nije bio bitno drugačiji ni u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća, pa je izvezena količina obuće (oko 2000 pari) mogla biti samo manjim dijelom njihovih proizvodnih mogućnosti. Splitski su postolari, dakle, nužno morali raditi za ograničeno splitsko tržište od najviše pet tisuća stanovnika u gradu i varošima. Možda su proizvodne prilike bile pogodnije u kožarskom obrtu. Sredinom XV. stoljeća u splitskim notarskim spisima se spominje 55 kožara različitih usmjerenja, pa njihov broj

---

[63] Isto, sv. 95. Usp. RAUKAR, Komunalna društva u Dalmaciji u XV. st., 76.

[64] U svibnju 1476. prema Levantu (partes orientales) se izvozi jedna peča tkanina iz Vicenze (panni vincentini) (isto, sv. 33, 13', 11.V.1476.).

nije mogao biti bitno manjim ni u prvoj polovici 80-ih godina, kada je prema popisima kontralitera 1481.-1484. iz splitske luke izvezeno više od 20.000 komada i 255 bala kože (usp. Prilog 1.). Tako opsežan izvoz kože nije samo značio jako sudioništvo stočarskoga zaleđa u splitskoj trgovini, nego i rad splitskih kožara koji su prireñivali kože za izvoz.[65]

4) Roba i odredišta

Splitske kontralitere u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća spominju oko pedesetak odredišta, prije svega lukâ od Jadranskog do Jonskog mora i Peloponeza, prema kojima su se različite vrste robe izvozile iz splitske luke. Među splitskim izvoznim odredištima istaknut je bio položaj Mletaka, kako brojem izvoznih dozvola, tako i opsežnim popisom vrstâ robe koje su se lañama dopremale u grad na lagunama, ali su u splitskoj izvoznoj trgovini bili važna i druga jadranska odredišta, prije svega Apulija s Kapitanatom, i sjevernojadranski sajmovi u Senju, Bakru i Rijeci (usp. Tablica 4.). U ta se odredišta iz splitske luke izvoze različite vrste robe, od zemljišnih i stočarskih, do obrtničkih proizvoda, ali popisi kontralitera ipak pokazuju da u svakom od tih izvoznih područja prevladavaju one vrste robe za kojima je na tim tržištima vladala veća potražnja.

U Prilogu 3. sabrane su sve količine robe, izvezene od siječnja do prosinca 1476. iz Splita prema trima glavnim izvoznim područjima, Mlecima, Apuliji i sjevernojadranskim sajmovima.[66] U prvi mah se čini da se prema svima njima iz splitske luke upućuju sve vrste robe, ali su ipak primjetne i važne razlike. Prije svega, mletačko tržište preuzima glavninu zemljišnih proizvoda (vino, suhe smokve) i u cjelini dio stočarskih proizvoda (sir). I neki drugi prehrambeni proizvodi izvoze se, prema popisima kontralitera za 1476. godinu, isključivo prema državnom središtu (ocat, brašno, žito, suho grožđe, hladetina, bademi, sočivo). U Mletke se izvozi i dio obrtničkih proizvoda (pamučne tkanine, vuna, vunena preña, konac, stolnjaci i dr.), te paklina, pa se smije zaključiti da mletačko tržište prihvaća najširi sastav splitske robe.

Neke vrste robe su se iz splitske luke usmjeravale prema drugim jadranskim odredištima, a ne prema središtu Republike. Iz Splita su se konji izvozili isključivo prema Apuliji, ukupno 361 grlo u 1476. godini, a na sajmove u Senju, Bakru i Rijeci fine vunene tkanine (pannus), 12 peča i 8 bala. Na te sajmove Splićani pretežno izvoze obrtničke proizvode, primjerice, konope, brodsku užad, brodske pokrivače, sklavine, ogrtače, kape, opanke, sandale, podstave od krzna, predmete od željeza, tave, zvončiće, mačeve i dr., premda se dio obrtničke robe izvozio i prema Mlecima.

Neki su se proizvodi, primjerice, raša i koža, ravnomjernije usmjeravali prema različitim jadranskim tržištima, ali su, ipak, i u njihovu izvozu prevladavali sajmovi na kvarnerskom području. Prema popisu kontralitera za 1476. godinu, na sajmove u Senju, Bakru i Rijeci izvezeno je najviše raše (46 rotula), ali se ona izvozila i prema

---

[65] Broj obrtnika u Splitu sredinom XV. st.: DAZd, SA, sv.23/3-16, 1443.-1449.; usp. RAUKAR, Komunalna društva u Dalmaciji u XV. st., 69.

[66] Isto, sv. 33, 10'-20'.

Veneciji (24 rotula) i Apuliji (23 rotula). Iste su godine prema drugim odredištima izvezene mnogo manje količine raše: u Marke 4 rotula, u Dubrovnik 6 rotula, a prema Levantu 2 rotula raše, ali i to pokazuje da je grubo vuneno sukno bilo traženom robom na širokom jadranskom području. Slično je 1476. godine bilo i s izvozom kože: na sjevernojadranske sajmove je izvezeno 1490 komada, u Mletke 909, a u Apuliju 380 komada kože.

Uzajamni odnos jadranskih tržišta u splitskoj trgovini može se još točnije ocrtati usporedbom izvoza najvažnijih vrsta robe u godinama, za koje su sačuvani cjeloviti popisi kontralitera od siječnja do prosinca (sveščići za 1482.-1483. i 1497.-1499.). Evo najprije podataka o izvozu vina i njegovim tržištima u tom razdoblju.

Tablica 6.[67]

Split: vino, izvozna odredišta 1482.-1483., 1497.-1499.

Izvozno odredište	1482.-1483.		1497.-1499.	
	Bačve	Barili	Bačve	Barili
Venecija i terraferma	1383	337	1423	346
Senj, Bakar, Rijeka	37	5	10	5
Dalmacija	72	8	39	6
Albanija	–	–	19	8
Ferrara	2	5	–	–
Neretva	2	3	–	–
Apulija	–	–	–	3
Hercegnovi	–	–	8	16
Nepoznato	–	–	–	74
Ukupno	1496 bačava	358 barila	1499 bačava	458 barila

Podaci u ovoj tablici pokazuju da se u navedenim razdobljima najveći dio vina iz splitske luke izvozio u Mletke: 1482.-1483. godine 92,45% vina u bačvama i 94,13% vina u barilima, 1497.-1499. godine 94,93% vina u bačvama i 75,55% vina u barilima. Uz Mletke u tom je razdoblju bio konstantan i izvoz vina prema sjevernojadranskim sajmovima u Senju, Bakru i Rijeci, te prema drugim dalmatinskim gradovima, ali su ti izvozni smjerovi količinski veoma zaostajali za mletačkim: na sajmove u Kvarneru je 1482.-1483. izvezeno samo 2,47% vina u bačvama i 1,40% vina u barilima, a 1497.-1499. još manje, 0,67% vina u bačvama i 1,09% vina u barilima. Izvoz u druge dalmatinske gradove bio je nešto opsežniji, ali je daleko zaostajao za izvozom u Mletke: 1482.-1483. godine u njih je iz Splita izvezeno 4,81% vina u bačvama i 2,23% vina u barilima, 1497.-1499. 2,60% vina u bačvama i 1,31% vina u barilima. Potkraj XV. stoljeća u popisima kontralitera spominju se nova odredišta izvozne trgovine vinom, kojih nije bilo

[67] U tablici su iskazane samo količine vina u onim mjerama, odnosno vrstama ambalaže, koje se najčešće navode u kontraliterama, pa su odabrane samo ubilježbe o vinu u bačvama (capita circulata) i barilima. Ti podaci najbolje ocrtavaju kvantitativne odnose između pojedinih odredišta u splitskoj izvoznoj trgovini vinom. Isto načelo je primijenjeno i u idućim tablicama za druge vrste robe.

na početku 80-ih godina, Albanija i Hercegnovi. U Albaniju je 1497-1499. godine izvezeno 1,27% vina u bačvama i 1,75% vina u barilima, dok je u Hercegnovi izvezeno 0,53% vina u bačvama i 3,49% vina u barilima. Izvoz vina je prema tim odredištima količinski skroman, ali je ipak zanimljiv jer upućuje na njegovo prostorno širenje.

Izvoz suhih smokava još izrazitije pokazuje dominaciju mletačkoga tržišta.

Tablica 7.

Split: suhe smokve, izvozna odredišta 1482.-1483., 1497.-1499.

Izvozno odredište	1482.-1483.			1497.-1499.		
	Barili	Mjehovi	Vreće	Barili	Mjehovi	Vreće
Venecija i terraferma	14.314	330	34	26.245	716	203
Senj, Bakar, Rijeka	18	2	–	87	5	71
"nundinae Blanchae"	–	–	–	–	–	5
Ferrara	253	27	–	–	–	–
Ravenna	37	–	–	301	51	5
Ancona	2	–	–	–	–	–
Apulija	–	–	–	8	9	7
Levant	–	–	–	14	–	–
Nepoznato	–	–	–	7	–	–
Ukupno	14.627	359	34	26.662	781	286

Iz Splita je u Mletke 1482.-1483. godine izvezeno 97,86% smokava u barilima i 91,92% u vrećama. Svi drugi izvozni smjerovi i količine upravo su zanemarivi. Izvoz u Ferraru bio je 1482.-1483. prigodan, jer su smokve bile namijenjene mletačkoj vojsci, pa jedino kontinuiranim smijemo smatrati izvoz smokava prema sjevernojadranskim sajmovima i, donekle, u Ravennu. Opsegom je izvoz sušenih smokava u ta odredišta bio posve skroman spram velikih količina koje su se izvozile u Mletke. Tako je, primjerice, 1497.-1499. godine u pet odredišta: kvarnerske sajmove, Ravennu, Levant, Apuliju i odredišta, imena kojih su nečitka u izvorniku, ukupno izvezeno 417 barila smokava ili svega 1,56% ukupno izvezenih barila sa smokvama.

Nasuprot prevlasti mletačkoga tržišta u izvozu zemljišnih proizvoda, izvoz raše bio je na početku 80-ih i potkraj 90-ih godina XV. stoljeća, kako su to već pokazali i podaci za godinu 1476. (usp. Prilog 3.), ravnomjernije usmjeren prema različitim jadranskim odredištima.

Sajmovi u Senju, Bakru i Rijeci, te Venecija i Apulija bili su i u ovom razdoblju, kao i 1476. godine, tri najvažnija odredišta u izvozu raše iz Splita, ali je u kvantitativnim omjerima između njih bilo i razlikâ. Na sajmove kvarnerskog područja je 1482.-1483. godine izvezeno najviše raše u rotulima (28,09%), dok je u Mletke izvezeno 14,04%, u Apuliju 14,53%, Marche 17,19%, te u druge dalmatinske gradove 12,83% od ukupne količine u rotulima. Raša u balama, pak, najviše se izvozila u Apuliju (85%), kao i 1497.-1499. godine, kada je prema Apuliji izvezeno 83,78% raše u balama. Omjeri u trgovini raše u rotulima su potkraj XV. stoljeća bili nešto drukčiji. Najviše raše u rotulima (34,80%) izvezeno je 1497.-1499. godine prema Apuliji i Kapitanatu, pa je južna

Tablica 8.
Split, raša, izvozna odredišta 1482.-1483., 1497.-1499.

Izvozno odredište	1482.-1483.		1497-1499.	
	Rotuli	Bale	Rotuli	Bale
Venecija	58	–	84	1
Piran	–	–	3	–
Senj, Bakar, Rijeka	116	2	87	1
"nundinae Blanchae"	–	–	8	–
Dalmacija	53	2	19	8
Dubrovnik	10	–	20	–
Albanija	–	–	27	–
Levant, Krf, Neapoli	16	2	11	1
Apulija i Kapitanat	60	34	150	97
Abruzzo i Molise	22	–	7	3
Marche	71	–	4	–
Rimini	1	–	–	–
Ravenna	–	–	1	–
Ferrara	2	–	–	–
Nepoznato	4	–	10	–
Ukupno	413 rotula	40 bala	431 rotul	111 bala

Italija postala glavnim tržištem za splitsku rašu. Porastao je i izvoz raše u Mletke (19,49%), a smanjio izvoz raše u rotulima u Senj, Bakar i Rijeku, od 28,09% (1482.-1483.) na 20,19% od ukupno izvezene raše. Najviše se smanjio izvoz raše u Marche, od 17,19% (1482.-1483.) na svega 0,93%.

Venecija, južna Italija i sjevernojadranski sajmovi bili su i u trgovini kožom glavna odredišta splitskog izvoza, ali je, nasuprot omjerima u izvozu raše, mletačko tržište preuzimalo najviše kože.

Tablica 9.
Split: koža, izvozna odredišta 1482.-1483., 1497.-1499.

Izvozno odredište	1482.-1483.		1497.-1499.	
	Komada	Bala	Komada	Bala
Venecija i terraferma	8843	137	1593	10
Senj, Bakar, Rijeka	1733	25	600	27
"nundinae Blanche"	–	–	36	4
Dalmacija	92	10	719	37
Dubrovnik	39	–	–	–
Levant	–	–	132	–
Apulija	2988	30,5	880	2
Abruzzo i Molise	402	–	258	15
Marche	82	–	700	–
Nepoznato	60	–	–	–
Ukupno	14.239 komada	202,5 bale	4918 komada	95 bala

Nadmoć Mletaka u splitskoj trgovini kožama bila je izrazitija u prvoj polovici 80-ih godina XV. stoljeća, kada je u državno središte izvezeno 62,10% komada kože i 67,65% kože u balama. I prema podacima u sveščiću kontralitera za 1497.-1499. godinu prema Veneciji je izvezeno najviše komada kože (32,39%), ali se važnost mletačkog tržišta u splitskoj trgovini kožom ipak umanjila. Razlog je prije svega bilo općenito smanjivanje opsega splitske trgovine kožama, pa je i u Mletke izvezeno manje kože nego u prvoj polovici 80-ih godina, 1593 komada ili 32,39% od ukupnoga broja kože u komadima i samo 10 bala. Pokraj toga, potkraj XV. stoljeća koža se iz Splita ravnomjernije izvozila prema većem broju manjih tržišta, pa je zbog toga i kvantitativna nadmoć Mletaka u trgovini kožom iz Splita bila manje izražena. Na takav zaključak upućuju podaci o izvozu kože u Senj, Bakar i Rijeku, te prema dalmatinskim gradovima i odredištima na istočnoj obali Jadrana.

Zbog opadanja splitske trgovine kožama smanjila se za gotovo dvije trećine i količina izvezene kože u komadima prema Senju, Bakru i Rijeci (1482.-1483.: 1733 komada i 25 bala; 1497.-1499.: 600 komada i 27 bala), ali su kvarnerski sajmovi ipak zadržali isti omjer u izvozu kože iz Splita kao i u 80-im godinama (1482.-1483.: 12,17%; 1497.-1499.: 12,20% od ukupnog broja u komadima). Jednako tako, smanjio se i opseg trgovine kožom s Apulijom, ali se sudioništvo apulijskih odredišta nije bitnije smanjilo. Dok je 1482.-1483. prema Apuliji iz splitske luke izvezeno 2988 komada kože ili 20,98% od ukupnog broja i 30,5 bala kože, 1497.-1499. je izvezeno 880 komada i svega 2 bale kože. Unatoč tome, iz Splita je u Apuliju tada izvezeno 17,89% od ukupne količine kože u komadima.

Dok podaci o izvozu kože 1497.-1499. godine prema Veneciji, Apuliji i kvarnerskim sajmovima svjedoče o opadanju njihove uloge u splitskoj trgovini, istodobno upućuju na rast važnosti drugih tržišta. Porastao je izvoz kože prema drugim dalmatinskim gradovima (719 komada ili 14,62% i 37 bala ili 38,95%) i Markama (700 komada ili 14,23%), te u Abruzzo. Doduše, izvoz kože u komadima prema tom dijelu zapadnojadranske obale, prije svega na sajam u Lancianu, bio je 1497.-1499. manji (258 komada), nego 1482.-1483. (402 komada), ali se potkraj XV. stoljeća koža izvozila i u balama (15), pa je ukupna količina izvezene kože u Abruzzo porasla (oko 1300 komada). Tako su se prema popisima kontralitera iz 1497.-1499. godine Mlecima izrazitije pridružila manja jadranska tržišta u splitskoj trgovini kožom (Dalmacija, Marche, Abruzzo) nego što je to bilo u prvoj polovici 80-ih godina.

I u splitskoj izvoznoj trgovini drugim stočarskim proizvodom, sirom, tržišni su odnosi bili slični, ali je nadmoć Mletaka bila jače izražena nego u izvozu kože iz splitske luke.

Izvoz sira u Mletke količinski je potkraj XV. stoljeća bio manji (2290 komada) nego u prvoj polovici 80-ih godina (5621 komad), ali u odnosu prema drugim odredištima sudioništvo Mletaka se čak povećalo: 1482.-1483. 43,75%, 1497.-1499. 49,79%. U općenito smanjenom opsegu izvoza sira iz Splita i izvoz prema nekim jadranskim odredištima bio je manji, primjerice, prema kvarnerskim sajmovima (1482.-1483.: 1532 komada ili 11,92%, 1497-1499.: 452 komada ili 9,83%), još više u Marche (1482.-1483: 4,77%, 1497.-1499: 0,43%), ali je porastao izvoz u druge dalmatinske gradove (1482.-1483: 3,04%, 1497.-1499: 20,57%). Izvoz sira u Abruzzo, na sajam u Lancianu, količinski je bio manji (1482.-1483: 1203 komada, 1497.-1499: 523 komada), ali ne i u postocima

Tablica 10.
Split: sir, izvozna odredišta 1482.-1483., 1497.-1499.

Izvozno odredište	1482.-1483.		1497.-1499.	
	Komada	Libara	Komada	Libara
Venecija i terraferma	5621	940	2290	500
Senj, Bakar, Rijeka	1532	–	452	–
Dalmacija	390	500	946	–
Abruzzo	1203	–	523	–
Marche	613	–	20	–
Apulija	128	–	206	–
Rimini	322	–	–	–
Ravenna	–	–	162	–
Ferrara	3039	–	–	–
Ukupno	12.848 komada	1440 libara	4599 komada	500 libara

od ukupno izvezene količine sira iz splitske luke (1482.-1483: 9,36%, 1497.-1499: 11,37%). Izvoz sira u Ferraru, izrazit 1482-1483. (3039 komada ili 23,65%), bio je privremen, za potrebe mletačke vojske, dok je trajala opsada Ferrare, pa se potkraj XV. stoljeća posve gubi.

Izrazitije su bile promjene u izvoznim smjerovima trgovine medom.

Tablica 11.
Split: med, izvozna odredišta 1482.-1483., 1497.-1499.

Izvozno odredište	1482.-1483.		1497.-1499.	
	Mjehovi	Karateli	Mjehovi	Karateli
Venecija	285	–	50	9
Apulija i Kapitanat	12	–	95	11
Marche	58	3	–	–
Abruzzo	50	–	–	–
Rimini	10	–	–	–
Ravenna	–	–	6	–
Senj, Bakar, Rijeka	–	–	5	–
"nundinae Blanchae"	–	–	1	–
Albanija	–	–	2	–
Ukupno	415 mjehova	3 karatela	159 mjehova	20 karatela

U prvoj polovici 80-ih godina XV. stoljeća Venecija je bila glavno tržište splitske trgovine medom (68,67% izvezenih mjehova), ali je potkraj stoljeća tu ulogu preuzela Apulija (57,86% mjehova meda), u koju je 1482.-1483. izvezeno samo 12 mjehova ili 2,89%. Venecija i luke u Apuliji i Kapitanatu preuzimale su tada velike količine splitskoga meda. Prema popisima kontralitera za 1497.-1499. godinu, u Mletke i Apuliju s Kapitanatom (Manfredonia) izvezena su ukupno 142 mijeha ili 89,31% meda. Nasu-

prot tome, 1497.-1499. godine je posve izostao izvoz meda u Abruzzo i Marche. U prvoj polovici 80-ih godina u Abruzzo je izvezeno 50 mjehova ili 12,05%, a u Marche 58 mjehova ili 13,96%, a u kontraliterama iz 1497.-1499. godine nema traga trgovini medom s tim dijelovima zapadne obale Jadrana.

U trgovini drugim pčelarskim proizvodom, voskom, bilo je manje promjena.

Tablica 12.

Split: vosak, izvozna odredišta 1482.-1483., 1497.-1499.

Izvozna odredišta	1482.-1483.			1497.-1499.		
	Komadi	Ligaciji	Smoci[68]	Komadi	Ligaciji	Smoci
Venecija	9	5	31	–	7	8
Senj, Bakar, Rijeka	2	4	6	–	8	5
Apulija	11	2	27	–	16	15
Marche	3	–	5	–	–	–
Dubrovnik	–	–	5	–	–	–
Dalmacija	–	–	–	–	1	–
Ukupno	25 komada	11 ligacija	74 smotka	–	32 ligacija	28 smotaka

U prvoj polovici 80-ih godina izvoz voska iz Splita u Apuliju i Mletke bio je približno jednak. U Veneciju je 1482.-1483. godine izvezeno 9 komada (36%) i 31 smotak (41,89%), u Apuliju 11 komada (44%) i 27 smotaka (36,49%) voska. Potkraj XV. stoljeća smanjena je količina izvezena voska u Mletke, a povećan izvoz voska u Apuliju. U Veneciju je 1497.-1499. godine izvezeno 7 ligacija (21,88%) i 8 smotaka (28,57%), a u Apuliju 16 ligacija (50%) i 15 smotaka (53,57%) voska. Apulija je tada postala glavnim tržištem za izvoz voska iz splitske luke, odnosno iz njezina zaleđa. Prema kontraliterama za 1497.-1499., nešto je bila veća i količina voska koju su lađe iz splitske luke prevezle do kvarnerskih sajmova: 8 ligacija (25%) i 5 smotaka (17,86%).

Kao i u sredini 70-ih godina, i prema popisima kontralitera za 1482.-1483. i 1497.-1499. konji su se izvozili prema zapadnoj obali Jadrana, u Apuliju s Kapitanatom, Abruzzo i Marche, a samo je u prvoj polovici 80-ih godina zabilježen izvoz tri konja u Mletke.

[68] Količina voska se u splitskim kontraliterama iskazuje u komadima (pecium), ligacijima, vrećama (saccus) i smocima (collus). Nijedan od tih izričaja nije točno utvrđena mjera za težinu, nego oznaka opreme ili ambalaže za vosak. U jednoj splitskoj potvrdi (quietatio) iz 1503. godine sređuju se obveze i "de libris 216 cere in uno collo ad pondus venetus" (DAZd, SA, sv. 46, 169, 27.XI.1503.). Ne kaže se je li riječ o maloj ili velikoj mletačkoj libri: ako se računalo s librom *di peso grosso*, onda 1 *collus* = 103,031 kg, ako se vosak računao prema libri *di peso sottile*, onda je *collus* imao težinu od 65,066 kg. U svakom slučaju smotak ili *collum* za vosak bio je jedinica opreme velike težine, između 65 i 100 kg. Smoci (collus) mogli su biti podijeljeni u manje jedinice ambalaže, u svežnjeve ili *ligacije*. U svibnju 1497. izdaje se jedna kontralitera za "collos .6. cere in ligatijs 4" (isto, sv. 43/5, 64). Usp. KOLANOVIĆ, Izvori za povijest trgovine, koji prevodi "collus" (collos) sa "smotak" (120).

Tablica 13.
Split: konji, izvozna odredišta 1482.-1483., 1497.-1499.

Izvozno odredište	1482.-1483.	1497.-1499.
Apulija s Kapitanatom	419 grla	183 grla
Abruzzo	17 grla	3 grla
Marche	9 grla	3 grla
Venecija	3 grla	–
Ukupno	442 grla	195 grla

U odnosu na sredinu 70-ih i prvu polovicu 80-ih godina, izvoz konja je potkraj XV. stoljeća bio brojem izvezenih grla manji. Godine 1476. izvezeno je 361 grlo, a 1482.-1483. 442 konja, dok je 1497.-1499. iz splitske luke izvezeno samo 195 grla. Unatoč smanjenom broju izvezenih grla, odredišta se u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća nisu promijenila. Godine 1476. svi konji su iz splitske luke izvezeni u Apuliju (usp. Prilog 3.), a 1482.-1483. u Apuliju je izvezeno 413 ili 93,44% grla. Prema popisu izvoznih dozvola za 1497.-1499. godinu, iz splitske luke su lađama u Apuliju (općenito) prevezena 183 konja ili 93,85%. Ako tom podatku dodamo i izvoz 3 konja u apulijsku luku Trani i tri konja u Manfredoniju u Kapitanatu, dobivamo da su od 195 izvezenih grla 189 ili 96,02% dospjeli u južnu Italiju. Istodobno su tri konja izvezena u Abruzzo, na sajam u Lancianu, a tri u Marche.

Trgovina konjima u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća, dakle, bila je primjer izrazita komuniciranja između dviju jadranskih obala. Konji su se dopremali iz kontinentalnog zaleđa (Hrvatska, Bosna) i preko splitske luke izvozili prema zapadnoj obali Jadrana. Promet nijednom drugom vrstom robe nije bio toliko neovisan o mletačkom tržištu na lagunama kao izvoz konja prema talijanskoj obali Jadrana.

Izvoz finih vunenih tkanina (pannus) iz splitske luke bio je ravnomjernije usmjeren prema širokom prostoru od Jadrana do Levanta, bez izrazite nadmoći bilo kojeg odredišta. U prvoj polovici 80-ih godina nešto se više ističe izvoz tkanina prema Neretvi i Krajini (7 peča ili 100%, uz 3 bale ili 18,75% i 2 kapicija ili 100%), potkraj XV. stoljeća, pak, Apulija, prema kojoj je izvezeno 11 kapicija (39,29%) i 1 bala tkanina, te Levant s izvozom 10 kapicija (35,71%), od kojih su 6 kapicija izvezeni u Neapoli na Peloponezu, 5 bala (41,67%) i 3 peče (100%). Njima se pridružuju Albanija, s 5 kapicija i 1 balom, te Dalmacija s 3 bale.

Nasuprot tome, izvoz tkanina prema Neretvi, izrazit 1482.-1483., sasvim se smanjuje, kao i izvoz na sjevernojadranske sajmove. Prema najstarijem sačuvanom sveščiću kontralitera (1475.-1476.), izvezeno je iz Splita na sajmove u travnju i srpnju 1476. u Senju, Bakru i Rijeci 12 peča i 8 bala tkanine (usp. Prilog 3.). U popisima kontralitera za 1482-1483. uopće se ne spominju kvarnerski sajmovi kao odredište splitske trgovine tkaninama, a prema popisu iz 1497.-1499. iz Splita je u Senj izvezena samo 1 bala fine vunene tkanine. Pregledno je izvoz tkanina u iskazan u idućoj tablici.

Tablica 14.

Split: fine vunene tkanine, izvozna odredišta 1482.-1483., 1497.-1499.

Izvozna odredišta	1482.-1483.			1497.-1499.		
	Peče	Bale	Kapiciji	Peče	Bale	Kapiciji
Senj	–	–	–	–	1	–
Dalmacija	–	5	–	–	3	–
Neretva i Krajina	7	3	2	–	–	1
Dubrovnik	–	–	–	–	1	1
Hercegnovi	–	4	–	–	–	–
Albanija	–	–	–	–	1	5
Levant	–	–	–	3	5	4
Neapoli	–	–	–	–	–	6
Apulija	–	4	–	–	1	11
Ukupno	7 peča	16 bala	2 kapicija	3 peče	12 bala	28 kapicija

5) Uvoz u Split: sjevernojadranski sajmovi

Uvoz u Split, već je istaknuto, nije bio uključen u sustav kontralitera, ni onaj iz kontinentalnog zaleđa, ni s druge obale Jadrana ili Mletaka. Jedinom iznimkom bili su sajmovi na kvarnerskom području, u Senju, Bakru i Rijeci. Komuniciranje između gradova mletačkoga *Stato da Mar* u Dalmaciji i sajmišnih gradova na području hrvatskoga kraljevstva (Senj, Bakar), odnosno pod vlašću Habsburgovaca (Rijeka), bilo je podvrgnuto nadzoru *Signorije* i usmjeravano državnim odlukama koje je izdavao dužd. Dok su kontralitere za izvoz robe prvenstveno imale fiskalne ciljeve, dozvole za uvoz sa sjevernojadranskih sajmova u Split imale su i zadaću ograničavanja količina i vrsta robe, pa su po tome izražavale ekonomsku politiku Mletačke Republike. Splitski sveščići kontralitera zato sadržavaju točne podatke o trgovačkom prometu Senja, Bakra i Rijeke sa Splitom, tj. o robi koja se izvozila iz Splita i o robi koju su brodovi s kvarnerskog područja dopremali u splitsku luku. Vlasnik robe nije samo morao zatražiti od splitskoga kneza dozvolu za izvoz na sjevernojadranske sajmove, nego i dozvolu za uvoz robe iz Senja, Bakra i Rijeke u Split.

Takva je uvozna dozvola u 70-im i 80-im godinama najčešće određivala novčanu vrijednost robe koju je trgovac namjeravao dovesti brodom u splitsku luku, pa je na taj način usmjeravan i ograničavan trgovački promet između kvarnerskih sajmova i Splita. Iznimno su u takvim uvoznim dozvolama navedene i vrste robe. U srpnju 1475. Milobrat Alegreti iz Splita izvozi na sajam u Rijeci 500 janjećih koža, a na povratku dobiva pravo da u Split uveze obrađeno i neobrađeno drvo i željezo (lignamina laborata et non laborata, feramina laborata et non laborata).[69] Godinu dana kasnije, u srpnju 1476., Ante Capogrosso izvozi različite vrste robe na sajam sv. Margarete u Bakru i

[69] DAZd, SA, sv. 33, 2', 3.VII.1475.

Rijeci i dobiva dozvolu uvoza u Split robe različita sastava, od tkanina i kože, do drvenih i željeznih predmeta.[70] Ipak, u uvoznim dozvolama najčešće je navedena dopuštena novčana vrijednost uvezene robe što je pregledno iskazano u idućoj tablici. Razlika u broju uvoznih dozvola za pojedine godine koji je naveden u tablici prema ukupnome broju dozvola za uvoz u Split (usp. Tablica 1.) prije svega proizlazi iz manjega broja dozvola, u kojima nisu navedeni novčani iznosi.

Tablica 15.

Split: uvoz iz Senja, Bakra i Rijeke, 1475.-1488.

Godina i mjesec	Broj dozvola s novčanim iznosima	Raspon novčanih iznosa (u dukatima)	Prosječni iznos (u dukatima)	Ukupna vrijednost uvoza u dukatima
1475. (VI-VIII)	6	100-350	170	1.020
1476. (IV,VI-VIII)	16	30-250	138,75	2.220
1481. (VI-IX)	12	30-300	141,67	1.700
1482. (IV,VI-VII,IX)	29	15-400	176,38	5.115
1483. (IV-IX)	30	10-400	160	4.800
1484. (IV-V)	16	80-500	184,38	2.950
1488. (IV)	15	25-300	189,33	2.840
Ukupna vrijednost uvezene robe iz Senja, Bakra i Rijeke 1475.-1488.				20.645 dukata

I dopušteni novčani iznosi u dozvolama za uvoz sa sjevernojadranskih sajmova pokazuju da je splitska izvozno-uvozna trgovina bila na vrhuncu u prvoj polovici 80-ih godina XV. stoljeća. Ne poznajemo, na žalost, točnije opseg splitske trgovine u drugoj polovici 80-ih godina jer je sačuvani sveščić kontralitera za 1487.-1488. godinu fragmentaran. Ipak, i takvi podaci, pa i oni o trgovanju Splićana sa sjevernojadranskim sajmovima, upućuju na zaključak o kontinutetu splitske trgovine. Sveščić za 1487. godinu odnosi se samo na studeni i prosinac, pa u njemu nije moglo biti dozvola za trgovanje s kvarnerskim sajmovima, ali je sveščić za 1488. godinu već potpuniji. On sadržava samo dozvole za uvoz sa sajma sv. Jurja u Senju u travnju. Broj od 15 uvoznih dozvola samo za travanjski sajam upućuje na pretpostavku da je ukupni broj dozvola u toj godini, dakle, i za srpanjske sajmove u Bakru i Rijeci, po svoj prilici bio na razini broja dozvola u 1482. (29) i 1483. (30), u godinama za koje su sačuvani cjeloviti podaci. Takvu pretpostavku osnažuju i prosječni novčani iznosi u uvoznim dozvolama. Najviši prosječni iznos zabilježen je upravo u nepotpunom sveščiću za 1488. godinu (189,33 dukata), što je na razini prosječnih iznosa za 1482. (176,38 dukata) i 1484. godinu (184,38 dukata). Vrijedni su pozornosti i ukupni novčani iznosi uvoznih dozvola u pojedinim godinama. Najviši su bili u 1482. (5115 dukata) i 1483. godini (4800 dukata). Ukupno je u svim sačuvanim sveščićima kontralitera, u kojima su navedene gornje

[70] "Item, in eius reditu conducendi Spaletum lignamina, curamina et ferramina laborata et non, linum, telas, canipacia, plumas, pannos diuersorum colorum et merces ad refusum; semel tantum" (isto, 15', 3.VII.1476.).

granice vrijednosti uvezene robe, za razdoblje od 24 mjeseca između 1475. i 1488. godine dopušten uvoz robe u splitsku luku sa sjevernojadranskih sajmova u iznosu od 20.645 dukata. Tolika je bila vrijednost robe koju su splitski trgovci u tom razdoblju uvezli sa sajmova u Senju, Bakru i Rijeci.

Na žalost, splitski popisi kontralitera prekidaju se u svibnju 1488. i nastavljaju tek u siječnju 1497. godine. Za desetljeće između 1488. i 1497. popisi se nisu sačuvali, pa ne možemo točnije pratiti ni postupak pri uvozu robe sa sajmova na Kvarneru u Split. Kad popisi kontralitera 1497. godine ponovno govore o uvozu robe iz Senja, Bakra i Rijeke, ne može se utvrditi način uvoza. Jer, prvi upis jedne dozvole za uvoz robe iz Senja u Split iz travnja 1497. je oštećen i dijelom nečitak, pa se može pročitati samo to da se uvoz dopušta "vigore gracie", ali se točnije ne kaže na kakvu se povlasticu dopuštenje oslanja. Tri iduće dozvole za uvoz iz Senja, iz travnja 1497., pozivaju se na prvi upis u sveščiću za 1497. godinu i dodaju klauzulu "ut ultra", dakle, "kao iznad", u ranijoj uvoznoj dozvoli za Senj, pa uvjeti uvoza ostaju nepoznati.[71] Nešto kasnije, pak, u rujnu 1497., kada Rade Hrastovina uvozi robu sa sajma sv. Mihovila u Bakru, Rijeci, Krku i Osoru, ponovno se u dozvoli općenito ističe da može uvesti sve vrste robe "vigore gracie", kao i u prvoj dozvoli za uvoz iz Senja u tom sveščiću iz travnja 1497. godine.[72] U dozvoli, pak, iz travnja 1498. godine jednostavno se kaže da se dopušta uvoz "iuxta solitum", prema običaju, a novčani iznosi se više ni u jednoj uvoznoj dozvoli ne navode.[73]

C) TRGOVAC I SPLITSKO DRUŠTVO

1) Tko izvozi iz splitske luke?

Ime vlasnika i izvoznika robe treći je ključni podatak u popisima kontralitera. Da bi mogao izvesti robu, vlasnik je morao platiti izvoznu carinu, pa je bio čvrsto ugrađen u mletački porezni sustav na istočnojadranskom dijelu *Stato da Mar*. Zato popisi kontralitera s primjetnom pažnjom navode vlasnike robe, a njihovim imenima dodaju oznake društvene pripadnosti. Izvoznici se, prije svega, razlikuju gradskim, katkad regionalnim podrijetlom, pa su u popisima, primjerice, navedeni Marinus de Catharo, Jacobus de Ravenna, Allegretus de Sibinico, Johannes de Spalato itd. Popisi zato omogućavaju razdiobu izvoznikâ robe iz splitske luke u dvije glavne skupine, u domaće i strance, u Splićane i pripadnike drugih društvenih zajednica, u skladu s pravnim ustrojstvom srednjovjekovnih društava.[74] Nekim skupinama vlasnikâ popisi kontralitera dodaju i oznake koje upućuju na njihovu društvenu pripadnost. Pripadnici gradske elite, plemići

---

[71] Isto, sv. 43/5, 62, 13.IV.1497.

[72] "Item, concessit licentiam conducendi ut ultra de nundinis sancti Michaelis ad hanc urbem omnes res et mercantias quos (!) conduci possunt vigore gracie" (isto, 65', 27.IX.1497.).

[73] Isto, 71.

[74] Prema splitskom statutarnom pravu *forensis* ili *stranac* je svatko tko je rođen izvan splitskog komunalnog područja, a nije u posebnom postupku što ga je određivao splitski statut uvršten u red splitskih građana (cives). Usp. T. RAUKAR, Cives, habitatores, forenses u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima, *HZ* XXIX-XXX, 1976.-1977., 139-149.

(nobiles cives) i građani (cives), ugledni pripadnici neplemićkog stanovništva, u popisima gotovo redovito, uz stanovite iznimke, ispred imena nose oznaku "ser" (gospodin), pa se po tome razlikuju od glavnine pučana ili, prema pravnom položaju, stanovnika (habitator) grada. Oni su u popisima navedeni samo osobnim i očevim imenom, a unutar toga sloja točnije su označeni samo obrtnici, uz čije ime je uvijek dodan naziv "magister" (majstor) i, nešto manje redovito, oznaka struke.[75]

Podaci o pripadnosti vlasnika robe u splitskim kontraliterama sabrani su u idućoj tablici.

Tablica 16.

Split: izvoznici i njihova pripadnost, 1475.-1499.

Godina i mjeseci	Broj izvoznika i % od ukupnog broja			
	Splićani	Stranci	Neodređeni[76]	Ukupno[77]
1475. (VI-XII)	68 (65,38)	32 (30,77)	4 (3,85)	104 (100)
1476. (I-X)	83 (64,34)	38 (29,46)	8 (6,2)	129 (100)
1481. (VI-XII)	101 (63,92)	48 (30,38)	9 (5,7)	158 (100)
1482. (I-XII)	142 (62,56)	78 (34,36)	7 (3,08)	227 (100)
1483. (I-XII)	179 (69,92)	63 (24,61)	14 (5,47)	256 (100)
1484. (I-VI)	38 (50,67)	33 (44)	4 (5,33)	75 (100)
1487. (XI-XII)	17 (70,83)	2 (8,33)	5 (20,84)	24 (100)
1488. (I-V)	37 (63,52)	15 (27,78)	2 (3,7)	54 (100)
1497. (I-XII)	55 (55,56)	27 (27,27)	17 (17,17)	99 (100)
1498. (I-XII)	79 (51,63)	56 (36,6)	18 (11,76)	153 (100)
1499. (I-XII)	87 (54,04)	56 (34,78)	18 (11,18)	161 (100)

[75] U popisima ipak ima nedorečenosti i nejasnoća koje otežavaju razlikovanje vlasnikâ robe prema prostornoj i društvenoj pripadnosti. Oznaka, primjerice, Petrus de Ragusio (SA, sv. 35, 246, 30.VI.1482.) nije dovoljna da bismo mogli pouzdano zaključiti je li Petar samo podrijetlom Dubrovčanin i stanovnik (habitator) Splita ili je, pak, uistinu nastanjen u Dubrovniku, a u Splitu samo trguje. Katkad uz ime izvoznika nije dodana nikakva oznaka, pa je teško odrediti pripadnost vlasnika robe, primjerice, Franciscus Petri Juliani (isto, 239, 20.XI.1481.). U analizi vlasnika robe Petar je zato svrstan u Dubrovčane, a Franjo Petra Julijanova u skupinu izvoznika s nedovoljno određenom pripadnošću. U nekim slučajevima samo notarski spisi omogućavaju točno utvrđivanje društvenoga podrijetla. Tako se u popisima za 1481. godinu pojavljuje Aluysius de Bisanti de Trani (isto, 235, 12.VIII.1481.), za kojega se nešto kasnije kaže da je "habitator Spalati", dakle Apulijac iz Tranija, nastanjen u Splitu, dapače, uz njegovo je ime dodana i titula "ser" (isto, 249, 29.IX.1482.). Ali, tek iz notarijata doznajemo da je desetak godina kasnije primljen u red splitskih građana, pa je 1491. godine Alviz de Bisanti "civis et habitator Spalati" (SA, sv. 40, 43'). Teškoće, napokon, zadaje i nedosljednost u bilježenju iste osobe. U popisima za 1482. godinu zabilježeni su redom: Fabricius Hellie, Fabricius de Barleta i Fabricius Hellie Maffey (isto, sv. 35, 241', 243, 244) i tek iz notarijata doznajemo da je to ista osoba, odnosno da je Fabricije jedan od dvojice sinova Ilije Maffey iz Barlette koji su "habitatores ad presens in Spalato", dakle, stanovnici Splita (isto, sv. 35, 130', 14,V.1482.).

[76] Visok postotak izvoznika s neodređenim podrijetlom i društvenom pripadnošću u sveščiću kontralitera za 1497.-1499. godinu, između 11 i 17%, posljedica je oštećenosti i loše čitljivosti izvornika.

[77] Ukupni broj izvoznika manji je od broja izvoznih dozvola u pojedinim godinama, dijelom zbog toga što u popisima ima oštećenih i teško čitljivih upisa o kontraliterama, ali najviše zato što pojedini trgovci nekoliko, pa i više puta u istoj godini izvoze iz Splita.

Ti podaci pokazuju da su u izvozu iz splitske luke prevladavali domaći ljudi, Splićani. Ako zanemarimo godine s nepotpunim podacima, prije svega 1487., za koju su sačuvani popisi samo za studeni i prosinac, utvrđujemo da je u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća domaćim izvoznicima pripalo između polovice i dvije trećine kontralitera. Kvantitativni raspon kontralitera splitskih trgovaca kretao se između 50,67% (1484.) i 69,92% (1483.). Gotovo je jednak raspon u pet godina za koje su sačuvani cjeloviti podaci: od 51,63% (1498.) do 69,92% (1483.). Strancima je pripalo između trećine i četvrtine izvoznih dozvola iz splitske luke. Raspon je iznosio između 24,61% (1483.) i 36,6% (1498.).

Podrobnije razmatranje dviju temeljnih skupina trgovaca koji izvoze iz splitske luke (Splićani i stranci) upotpunjuje predodžbu o splitskom gospodarskom i društvenom sustavu u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća. Analiza domaćih vlasnika robe ocrtava ulogu izvozne trgovine u svakodnevnom životu splitskoga stanovništva, razlaganje, pak, o skupini "stranci" određuje položaj splitske ekonomije u jadranskim gospodarskim sustavima. Iduća tablica pokazuje sastav stranaca koji između 1475. i 1499. godine izvoze robu iz splitske luke.

Tablica 17.
Split: stranci u izvoznoj trgovini, 1475.-1499.

Godina	Broj stranaca u popisima kontralitera i % od ukupnog broja						
	Dalmacija	Poljica, Krajina	Italija	Mleci	Albanija	Levant	Ostalo
1475.	8 (7,69)	2 (1,92)	12 (11,54)	8 (7,69)	–	–	2 (1,92)
1476.	8 (6,2)	–	18 (13,95)	11 (8,53)	–	1 (0,78)	–
1481.	15 (9,49)	7 (4,43)	10 (6,33)	11 (6,96)	–	2 (1,27)	3 (1,9)
1482.	22 (9,69)	18 (7,93)	27 (11,89)	5 (2,2)	1 (0,44)	3 (1,32)	2 (0,88)
1483.	16 (6,25)	19 (7,42)	14 (5,47)	9 (3,52)	1 (0,39)	4 (1,56)	–
1484.	23 (30,67)	3 (4)	1 (1,33)	2 (2,66)	1 (1,33)	3 (4)	–
1487.	–	–	–	2 (8)	–	–	–
1488.	3 (5,56)	–	10 (18,52)	2 (3,7)	–	–	–
1497.	7 (7,07)	–	11 (11,11)	5 (5,05)	–	2 (2,02)	2 (2,02)
1498.	12 (7,84)	1 (0,65)	18 (11,76)	10 (6,54)	6 (3,92)	8 (5,23)	1 (0,65)
1499.	16 (9,94)	2 (1,24)	20 (12,42)	8 (4,97)	2 (1,24)	6 (3,73)	2 (1,24)

Primjetno je, prije svega, da u gornjoj tablici nema posebne rubrike o trgovcima iz kontinentalnog zaleđa (Hrvatska, Osmansko Carstvo). Rijetki pojedinci iz zaleđa koji u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća izvoze robu iz Splita svrstani su u posljednju rubriku (Ostalo). Razumije se, roba iz zaleđa, prije svega različiti stočarski i pčelarski proizvodi (stoka, koža, raša, sir, med, vosak) bila je i tada, kao i u prethodnim razdobljima, veoma važna u splitskom izvozu prema jadranskim lukama, o čemu je ranije bilo riječi, ali je unatoč tome stanovništvo kontinentalnog zaleđa u skromnoj mjeri izravno sudjelovalo u izvozu iz splitske luke. Na žalost, splitski notarski spisi iz druge polovice XV. stoljeća do nas su doprli samo u ostacima, pa ni zaključivanje o trgovačkim odnosima između Splita i kontinentalnih prostora u tom razdoblju ne može biti posve pouzda-

no, ali su i u oskudno sačuvanim notarskim bilješkama primjetne razlike spram, primjerice, sredine XV. stoljeća kada su ekonomske komunikacije između Splita i srednjovjekovne Bosne bile veoma žive. Građa notarijata pokazuje da je Split između 1445. i 1455. godine bio jednim od uporišta u trgovanju sa središnjom i zapadnom Bosnom. Iz tog je razdoblja sačuvano nekoliko desetaka zadužnica i ugovora o trgovačkim društvima, u kojima su sudionici i splitski trgovci i oni iz Jajca, Vesele Straže, Prozora i Kreševa, a predmetom trgovanja najčešće otmjene talijanske tkanine.[78]

U ostacima splitskog notarijata u posljednjoj četvrtini XV. i na početku XVI. stoljeća, u temeljito promijenjenim političkim prilikama turskih prodora i osvajanja, jedva se naslućuju tragovi ranijeg zamaha poslovnosti u odnosima između Splita i zaleđa. Posljednje sačuvane zadužnice o trgovanju s Bosnom potječu iz sredine 70-ih godina XV. stoljeća.[79] Prvi idući podatak u fragmentima splitskog notarijata o poslovnim ljudima iz zaleđa mlađi je četiri desetljeća i nagovještava gospodarsku prilagodbu Splita s područjem Osmanskog Carstva.[80]

Podaci o izvoznicima iz splitske luke, podrijetlom iz zaleđa, u popisima kontralitera uglavnom se poklapaju s predodžbom kakva se ocrtava u notarijatu. Nikola Brajković iz Mostara (de Mostar) izvozi 1482. godine 1350 janjećih koža na sajam sv. Margarete u Bakru i Rijeci, a 1498. Turčin Nebrah (Nebrach Turco) prema Neretvi 1 kapicij tkanine.[81] To su jedina dva podatka o izvoznicima, podrijetlom s područja nekadašnje srednjovjekovne Bosne i Huma. Istodobno se neki, kao Živko iz Jajca, nastanjuju u Splitu i sudjeluju u splitskoj izvoznoj trgovini.[82] Ni podaci o izvoznicima s područja hrvatskoga kraljevstva nisu osobito brojni, pa i to potvrđuje zaključak o skromnoj ulozi kontinentalnog zaleđa u splitskoj trgovini potkraj XV. stoljeća.[83]

Takvu predodžbu donekle dopunjuju podaci o osobama iz Poljica, Omiša i Krajine koje u prvoj polovici 80-ih godina izvoze sol iz Splita prema području između Cetine i Neretve. Kako pokazuje Tablica 17., izvoz soli prema tom području bio je najintenziv-

---

[78] O trgovanju Splita s bosanskim zaleđem u sredini XV. stoljeća usp. RAUKAR, Venecija i ekonomski razvoj Dalmacije, 209, bilj. 40; o poslovnim vezama splitskog trgovca Ivana de Augubio sa srednjovjekovnom Bosnom: RAUKAR, Ser Baptista de Augubio, 111.

[79] To su dvije zadužnice iz 1474. godine: Radonja Ptičić iz Bosne (de Bossina) potvrđuje da duguje Ivanu de Augubio iz Splita 15 dukata i 11 solda u ime ostatka duga od 30 dukata i 11 solda "pro pipere et pannis, habitis per antea a dicto ser Baptista" (SA, sv. 32/1, 29, 14.VII.1474.), dok Vučeta Dobrilović iz Jajca potvrđuje da duguje 70 dukata Deodatu Ilijinu iz Splita "et hoc pro mercancijs et rebus apotece in panis, seta et rasijs, sibi venditis" (isto, 46, 15.X.1474.).

[80] Godine 1516. ser Ivan Marija Valentianus, bombarderius, stanovnik Splita, i Murat Doganović, stanovnik Blagaja (habitator Blagaio) na srednjoj Neretvi, uređuju poslovne odnose uzajamnom potvrdom (quietatio) i to "in duobus viagiis, per eos factis e Spaleto Nerentas et Blagaiem, tam in eundo, quam in redeundo" (isto, sv. 56/4, 168', 26.I.1516.).

[81] Isto, sv. 35, 247, 7.VII.1482; sv. 43/5, 71', 5.V.1498.

[82] U sveščiću kontralitera za 1481.-1484. godinu Živko (de Jaiza ili Bossignensis) spominje se četiri puta: 1481. godine izvozi u Ankonitansku Marku 24 rotula raše, 8 libara voska i 5 sklavina, 1482. godine u Anconu 6 bačava meda, 3 peče voska i 19 rotula raše, 1483. godine 17 rotula raše i 2 mijeha meda, kada se u popisu ističe da je "habitator Spalati", te nešto kasnije iste godine 1 balu i 25 rotula raše, 2 barila hladetine, 7 pari jelenjih rogova i 5 sklavina (isto, sv. 35, 234', 248, 266', 271').

[83] Godine 1475. banovac Juraj Nikoličić izvozi 1100 kablova soli, 1481. Vidoje iz Klisa u Mletke smokve i vino, a Radoslav Morlak 16 kablova soli prema Krajini, i napokon, 1482. Mihovil iz Krbave u Marke soljene srdele i skuše (isto, sv. 33, 2'; sv. 35, 238', 239, 246).

niji 1482. i 1483. godine. Izvozom soli pretežno se bave Poljičani koji često pripadaju vlasteoskom sloju poljičkog društva.[84] Tako velike količine soli, po svoj prilici, nisu bile namijenjene samo Poljicima i Krajini između Cetine i Neretve, koji su od sredine XV. stoljeća priznavali mletačku vlast, nego i stočarskom zaleđu. Ono se na taj način jače uključuje u splitsku izvoznu trgovinu, ali valja napomenuti da se ta korektura zaključku o perifernoj ulozi kontinentalnog zaleđa odnosi samo na te dvije godine, nakon kojih se izvoz soli iz Splita prema području između Cetine i Neretve najprije znatno smanjuje, a zatim i prekida, da bi se potkraj XV. stoljeća zadržao na zanemarivo niskoj razini.

Nasuprot tome, uloga drugih dalmatinskih gradova u splitskoj izvoznoj trgovini bila je konstantna. Zanemarujući godine s nepotpunim popisima kontralitera (1484., 1487., 1488.), pokazuje se da se sudioništvo poslovnih ljudi iz Dalmacije u izvozu iz splitske luke kretalo u rasponu od oko 6% (1483.: 6,25%) do oko 10% (1482.: 9,69%, 1499.: 9,94%). Izvoznici iz splitske luke u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća potječu iz svih dalmatinskih gradova, od Osora, Krka i Raba, do Dubrovnika i Kotora. Među njima je bilo i izvoznika iz manjih središta koji se svega jednom pojavljuju u splitskim kontraliterama, primjerice Andrija, opat samostana sv. Andrije na otoku Svecu, ali su od svih bili najaktivniji trgovci iz Zadra, Dubrovnika i Kotora.[85]

U popisima kontralitera 1475.-1484. godine osam je zadarskih trgovaca dobilo 12 izvoznih dozvola, 19 Dubrovčana isto toliko dozvola (1475.-1484.), dok je 18 trgovaca iz Kotora dobilo 36 izvoznih dozvola (1475.-1499.).

Zadarski trgovci se razlikuju od izvoznika iz Dubrovnika i Kotora pripadnošću komunalnoj eliti, plemstvu i građanstvu. U ulozi izvoznika iz splitske luke pojavljuju se čak tri pripadnika plemićke obitelji Nassi (Šimun, Dominik i Zoil), od kojih se najčešće, pet puta, spominje Šimun de Nassis. Julijan, Petar i Ante Venturin, Johannes Pasini, te Dominik Cocari, pripadnici su zadarskoga građanstva. Svi Zadrani izvoze robu u Zadar, šestorica su od njih i vlasnici broda (barcha). Najviše trguju rašom (ukupno 50 rotula), od čega oko polovice (24 rotula) izvozi Šimun de Nassis, ali i drugim vrstama robe.[86] Podaci iz splitskih kontralitera dopunjuju predodžbu o gospodarskoj djelatnosti zadarske komunalne elite kakva se u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća ocrtava u građi zadarskog notarijata.[87]

Dubrovčani se u splitskim kontraliterama najčešće navode samo imenom, rjeđe i očevim imenom, te oznakom gradskoga podrijetla (Gregorius de Ragusio, Marcus de

---

[84] U 1482. godini Poljičani i Krajinjani ukupno su izvezli prema Omišu, Poljicima i Krajini 703,5 kabla soli i dobili 17 kontralitera u splitskoj luci; 1483. godine izvezli su 764,5 kabla soli, uz 21 kontraliteru. Sol je potjecala iz solana pokraj rijeke Žrnovnice, koje su pretežno pripadale mletačkoj komori, neke i samim Poljičanima. Među izvoznicima spominju se Poljičani: Stjepan Grgurić, Radac Tvrtković, Nenad Grgurić, Filip Ugrinović, Matija Novačić, Mihovil Novačić, Stjepan Martinović, Hrelja Pavlović i dr., koji u popisima kontralitera nose naslov kneza (comes). O proizvodnji soli u solanama Žrnovnice potkraj XV. i na početku XVI. stoljeća usp. RAUKAR, Venezia, il sale e la struttura economica e sociale della Dalmazia, 151.

[85] Andrija opat samostana sv. Andrije na otoku Svecu (de Pellago) izvozi u rujnu 1483. godine u Mletke 49 barila smokava i 1 baril vina (SA, sv. 35, 266).

[86] Petar Venturin, na primjer, u svibnju 1484. izvozi iz Splita 6 milijarija sira koji potječe iz Neretve (ex Narenta), 2 milijarija vune i 60 komada kože (isto, 275).

[87] Usp. RAUKAR, Zadar u XV. stoljeću, passim.

Ragusio, Petrus de Ragusio itd.), pa je teško odrediti njihovu društvenu pripadnost, točnije njihov smještaj unutar sloja dubrovačkih pučana. Samo jednome od njih uz ime je dodan i naziv "ser", pa vjerojatno pripada dubrovačkom građanstvu (ser Blasius Ruschi de Calamotta de Ragusio). Popis proizvoda što ih Dubrovčani izvoze iz Splita veoma je širok, od zemljišnih do stočarskih proizvoda i stoke (konji), a samo se u jednom izvozu mogu naslutiti usmjerenja dubrovačke trgovine prema kontinentalnom zaleđu i njegovim rudnim bogatstvima.[88] Osmorica Dubrovčana izvoze robu iz splitske luke na vlastitim brodovima (barcha, navilium, grippus), a izvoz se najviše usmjerava prema Apuliji (6 puta) i Dalmaciji (5), te Dubrovniku (5), najmanje prema Mlecima (samo dva puta).

Kotorani su u splitskom izvozu bili još poduzetnijima od Dubrovčana. Samo se Kotorani spominju u svim sačuvanim popisima kontralitera od 1475. do 1499. godine. U njih je ukupno ubilježeno 18 trgovaca iz Kotora koji su dobili 36 izvoznih dozvola. I Kotorani su, kao i Dubrovčani, najčešće navedeni samo imenom i oznakom podrijetla, ali trojica od njih nose i naziv "ser", pa po svoj prilici pripadaju kotorskom građanstvu, dok dvojica pripadaju gradskom patricijatu.[89] Neki od njih se u gotovo pravilnim razmacima pojavljuju u splitskoj luci, primjerice Raduš (Radus de Catharo), koji u posljednoj četvrtini XV. stoljeća devet puta izvozi iz Splita, bilo na svojemu brodu (navigium), bilo na brodovima drugih pomoraca. Trguje gotovo svim proizvodima koji su se u tom razdoblju izvozili iz Splita.[90] Od osamnaestorice kotorskih trgovaca, jedanaestorica posjeduju vlastiti brod, a najčešće se usmjeravaju prema Mlecima (9 puta), Apuliji (8), Abruzzu i Markama, te Albaniji (po 4 puta).

Trgovci iz gradova na zapadnoj obali Jadrana više su zastupljeni u splitskom izvozu 1475.-1499. godine od poslovnih ljudi iz dalmatinskih gradova. Ne uzimajući u obzir ni ovdje godine s nepotpunim podacima, pokazuje se da njihovu sudioništvu u splitskoj izvoznoj trgovini pripada između 5% (1483: 5,47%) i 14% (1476: 13,95%) izvoznih dozvola (v. Tablica 17.). Talijanski trgovci u splitsku luku dolaze iz različitih gradskih središta na zapadnojadranskoj obali, od Ravenne do Otranta, ali i iz gradova u unutrašnjosti Apeninskog poluotoka (Cremona, Padova, Urbino). Primjetno je, ipak, da među njima prevladavaju došljaci s juga Italije, iz Apulije i Kapitanata (San Severo, Vieste, Manfredonia Trani, Barletta, Bitonto, Molfetta, Bisceglie, Bari). Podrijetlo i brojnost trgovaca sa zapadne obale Jadrana pregledno su iskazani u idućoj tablici.

Usporedimo li podatke u ovoj tablici s podacima o broju trgovaca iz Italije općenito (Tablica 17.), dobivamo da su među njima prevladavali trgovci iz Apulije i Kapitanata.

---

[88] Raduš iz Konavala (Radus de Kanali) izvozi u lipnju 1482. prema Mlecima 137 bala kože, 3 komada voska i 1 mijeh pakline, ali i 12 milijarija olova, te 4 milijarija bakra (isto, 245).

[89] To su ser Marko (sv. 33, 20'), ser Petar (sv. 43/5, 63) i ser Uglješa (isto, 69'), iz redova kotorskoga građanstva, te Dimitrije Bisanti (sv. 35, 274') i Silvestar Bisanti (sv. 38/1, 645'), pripadnici patricijata.

[90] U rujnu 1481. Raduš na vlastitom brodu izvozi u Barlettu 11 mjehova meda, 3 rotula i 1 peču raše, 1 balu tkanina (canevatium), 2 komada voska i 2 mijeha hladetine, a u veljači 1483. u Apuliju 3 bale raše, 52 komada kože, 7 barila hladetine, 1 mijeh meda, 8 libara voska i 4 omota šešira (sv. 35, 235', 256).

Tablica 18.

Split: broj trgovaca sa zapadne obale Jadrana, 1475.-1499.

Podrijetlo trgovaca	Godina										
	1475.	1476.	1481.	1482.	1483.	1484.	1487.	1488.	1497.	1498.	1499.
Apulija i Kapitanat	10	12	5	9	8	–	–	9	6	12	9
Marche	–	2	1	9	2	–	–	–	2	–	–
Abruzzo i Molise	1	–	–	1	–	–	–	1	1	2	1

Godine 1475. s tog je područja potjecalo 10 izvoznika od ukupnog broja talijanskih trgovaca u splitskoj luci (12), 1476. godine 12 od ukupno 18 došljaka iz Italije, 1481. godine 5 od ukupno 10, 1482. godine 9 od ukupno 27 poslovnih ljudi iz Italije, 1483. godine 8 trgovaca iz Apulije s Kapitanatom od ukupno 14, 1488. godine 9 od ukupno 10 talijanskih trgovaca u splitskoj luci. Na kraju XV. stoljeća u splitskim kontraliterama pojavljuju se i trgovci sa samog juga Apeninskog poluotoka, iz Otranta, i ako ih dodamo onima iz apulijskih gradova i Kapitanata, utvrđujemo da 1497. godine s tog područja potječe 7 od ukupno 11, 1498. godine 14 od ukupno 18 poslovnih ljudi iz Italije. I napokon, u popisima iz 1499. godine više se ne spominju trgovci iz Otranta, a iz Apulije potječe 9 od ukupno 20 zabilježenih poslovnih ljudi iz Italije.

Trgovci iz Apulije gotovo redovito izvoze robu iz Splita prema južnoj Italiji i apulijskim lukama. Tako su, na primjer, 1475. godine apulijski trgovci dobili 11 izvoznih dozvola i u svima njima odredištem je bila ili Apulija općenito ili neka od luka u Apuliji i Kapitanatu. Godine 1476. dobili su 14 dozvola, a robu su izvezli prema Apuliji i Kapitanatu. Posve iznimno apulijski trgovci povezuju splitsku luku s nekim drugim odredištem na Jadranu.[91] Oni prema južnoj Italiji izvoze različite vrste robe, prije svega konje i rašu (1475. su izvezli 59, a 1476. godine 136 konja), ali i drugo, od meda i voska, do soljene ribe i obrtničkih proizvoda.[92]

Katkad su se iz Splita prema Apuliji izvozile i rude iz zaleđa. Heraklo Capuanus iz Manfredonie zakupljuje u ožujku 1483. jedan hvarski brod (navigium) i na njemu prevozi u Apuliju sedam komada olova.[93] Posve je izniman primjer svećenika Jakova iz

[91] U srpnju 1481. ser Lisius iz Barija prevozi u Mletke 400 komada sira iz Neretve (sv. 35, 233').

[92] Franjo iz Bitonta izvozi 1476. u Apuliju (ad partes Appulee) na vlastitom brodu 7 rotula raše, 15 mjehova meda, 700 komada soljene ribe, 2 barila srdela, 1 konja i 1 komad voska (sv. 33, 6). Nasuprot tome, Tadej Ambrozijev izvozi iste godine u Bari predmete od bakra u ukupnoj težini od 798 libara i 1 kapicij raše (isto, 16').

[93] Isto, sv. 35, 257'.

San Severa koji dobiva izvoznu dozvolu za Dumnanu iz Splita koja će mu biti sluškinjom u San Severu.[94] U nešto više od dvije tisuće splitskih kontralitera iz posljednje četvrtine XV. stoljeća to je jedini primjer izvozne dozvole za sluškinju!

Razvijene komunikacije između Splita i luka u južnoj Italiji nisu održavali samo trgovci koji su iz Apulije dolazili u splitsku luku i napuštali je pošto bi na brodove ukrcali odabrani teret. Važnost splitskog tržišta iskazivala se i u nastanjivanju Apulijaca u Splitu. Evo nekoliko primjera. Alviz de Bisanti iz Tranija, stanovnik Splita, povezuje novo boravište i stari zavičaj, trgujući različitim vrstama robe.[95] I jedan drugi Apulijac, također stanovnik Splita, Fabricije Ilije Maffey, podrijetlom iz Barlette, u istom razdoblju živo trguje između Splita i apulijskih luka. Tako u svibnju 1482. istodobno na dva broda utovaruje ukupno 41 konja i prevozi ih u Barlettu.[96]

Brojnost apulijskih trgovaca i intenzitet njihove djelatnosti u Splitu u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća u skladu je s ulogom Apulije i Kapitanata u ljestvici odredišta splitske izvozne trgovine, prema kojima je tada bilo usmjereno između 10 i 20% splitskog izvoza (v. Tablica 4.). Znatne količine robe koje su se u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća iz Splita izvozile prema apulijskim lukama poticale su i apulijske trgovce na komuniciranje sa Splitom. To je važna pojava u razmatranju o jadranskim gospodarskim sustavima u kasnom srednjem vijeku i o mjestu splitske ekonomije u njima. Apulija je, dakako, bila ekonomski jača od Splita i kontinentalnog zaleđa koje se oslanjalo na izvoz iz splitske luke jer je imala dva važna proizvoda, žito i sol, ali ipak ni ona nije pripadala najrazvijenijim gospodarskim sustavima jadranskoga, još manje mediteranskog prostora, kakvima su bili mletački i dubrovački. I apulijske luke i Split pripadaju mikrogospodarskim sustavima jadranskog područja koji postoje pokraj magistralnih smjerova Levant-Venecija-Zapad ili Balkan-Dubrovnik-Ancona-Zapad. Jadranske ekonomije manjih gradskih središta, poput onih u Dalmaciji i Apuliji, prije svega ovise o razvijenosti komunikacijâ između dviju jadranskih obala, pa se apulijske luke i Split nužno gospodarski dopunjuju.

Jednaka se uzajamnost ocrtava i u gospodarskim odnosima između Splita i lukâ na središnjem dijelu zapadne obale Jadrana (Abruzzo, Marche) koje kao odredišta splitske izvozne trgovine kvantitativno zaostaju za južnotalijanskim lukama (v. Tablica 3.). Kako se vidi iz Tablice 18., splitske kontralitere u nekim razdobljima uopće ne spominju trgovce iz Ankonitanske Marke (1475., 1484.-1488., 1488.-1499. godine) ili je njihov broj sasvim skroman (1476: 2 trgovca iz Ferma; 1481: 1 iz Marke; 1483: po jedan trgovac iz Ancone i Pesara). Iznimno je broj trgovaca iz Ankonitanske Marke u Splitu bio nešto veći, na primjer 1482. kada popisi kontralitera bilježe četiri trgovca iz Ferma, tri iz Ancone i dva općenito iz te pokrajine, ukupno devet.[97] I skroman broj trgovaca iz Maraka u Splitu posve je u skladu s odredištima splitskoga izvoza, među kojima su luke u Ankonitanskoj Marki imale sporednu važnost. Ta je pojava još izrazitija na

[94] "Dominus presbiter Jacobus de Sancto Severo conducit ad Sanctum Severum cum navilio Joannis Helie Raghusei Dumnanam de Spalato ad serviendum sibi" (na i. mj., 8.IV.1483.).

[95] Alviz de Bisanti izvozi, primjerice, u rujnu 1481. iz Splita u Apuliju 1 konja, 409 volovskih koža, 9 bala raše, 3 komada voska, 11 sklavina i 2 barila svijeća, što dobro ocrtava robni asortiman splitsko-apulijske trgovine (sv. 35, 235').

[96] Isto, 244-244', 11. i 15.V.1482.

[97] Isto, 244', 245-245', 251-253.

primjeru trgovaca iz Abruzza i Molisea, s područja Napuljskoga kraljevstva, pa se oni još manje spominju u splitskim kontraliterama 1475-1499. godine (v. Tablica 18.). Najčešće su to poslovni ljudi iz Termolija (1475: 1; 1498: 2; 1499: 1), a jednom se u splitskom izvozu spominje i trgovac iz Vasta.[98]

Ako bismo, dakle, broj trgovaca sa zapadne obale Jadrana, koji posluju u Splitu, smatrali više-manje usklađenim s važnošću njihovih gradova i regija u splitskoj izvoznoj trgovini, pa su, primjerice, zbog toga apulijski izvoznici iz splitske luke brojniji od onih iz Abruzza ili Ankonitanske Marke, onda splitske kontralitere pokazuju da se takva ekonomska uzajamnost uopće ne odnosi na mletačke trgovce. Premda je mletačko tržište sudjelovalo u prosjeku s oko 50% izvoznih dozvola u splitskom izvozu (v. Tablica 4.), broj je poslovnih ljudi iz Mletaka u Splitu bio neprispodobivo manji. Prema Tablici 17., on se gibao u rasponu od oko 2 (1482: 2,2%) do oko 8% (1476: 8,53%), ali ta gornja granica u broju mletačkih trgovaca u splitskoj luci ne iskazuje posve vjerodostojno ulogu poslovnih ljudi s mletačkoga područja. Jer, u godinama za koje su sačuvani cjeloviti podaci zastupljenost mletačkih trgovaca u splitskom izvozu ne prelazi znatnije omjer od 6% od ukupnoga broja svih trgovaca (1498: 6,54%). Dapače, u godinama uspona splitske trgovine (1482., 1483.) udio mletačkih trgovaca još je manji i spušta se na razinu od 2-3% od ukupnoga broja (v. Tablica 17.). Pri tome valja istaknuti da su od ukupnog broja mletačkih trgovaca koji se spominju u splitskim kontraliterama 1475.-1499. godine (73), većinu činili oni iz grada Venecije, ali da je i zastupljenost trgovaca iz drugih dijelova mletačkog područja, bilo sa same mletačke lagune ili s njezine terraferme, također bila znatna. Iz grada Venecije popisi izvoznih dozvola bilježe 44 trgovca (60,27%), dok ih je iz drugih mletačkih gradova (Portogruaro, Grado, Chioggia, Burano, Treviso) zabilježeno 29 (39,73%).[99]

Podaci o poslovnim ljudima s mletačkog područja u splitskoj izvoznoj trgovini točnije objašnjavaju i položaj Splita u mletačkom državnom sustavu.

Suprotnost između dviju pojava: a) iznimno važna uloga mletačkog tržišta u splitskoj izvoznoj trgovini, s jedne, i b) malobrojnost i poslovna nezainteresiranost mletačkih trgovaca za trgovanje u splitskoj luci, s druge strane, možda najjasnije ocrtava položaj splitske ekonomije u jadranskim gospodarskim sustavima i, napose, u ekonomskoj organizaciji Mletačke Republike. Splitski su izvoznici, doduše, lako nalazili plodno tržište u golemom potrošnom središtu grada na mletačkim lagunama, pa se zbog toga više od polovice splitskog izvoza i usmjerava prema Veneciji, ali splitski popisi izvoznih dozvola pokazuju da je sámom mletačkom trgovcu Split jedva mogao biti ekonomski poticajan prostor djelovanja.

Da bismo upotpunili tako ocrtanu predodžbu o izvoznicima iz splitske luke 1475.-1499. godine i da bismo mogli još točnije odrediti prostor djelovanja splitske ekonomije, valja spomenuti i trgovce iz Albanije i Levanta. U splitskim popisima izvoznih dozvo-

---

[98] Termoli: sv. 33, 1, 7.VI.1475.; 43/5, 81', 84; Vasto: sv. 43/5, 63'.

[99] Splitske kontralitere upućuju i na djelatnost naših ljudi, nastanjenih na mletačkoj terrafermi i lagunama. Iz Splita 1483. godine izvoze Jeronim Viduše (Jeronimus Vidussij) iz Portogruara i Veseljko iz Trogira, stanovnik Grada (Allegretus de Tragurio, habitator Gradi) (isto, sv. 35, 263, 268'). Obojica su došljaci iz Dalmacije, nastanjeni u Portogruaru i Gradu.

la pojavljuje se ukupno 11 trgovaca iz Albanije i 28 poslovnih ljudi s Levanta.[100] Iz albanskog Skadra su trojica trgovaca: Lazar iz Skadra 1482. godine izvozi u Rimini sir, med i odjevne predmete, Antonius Famaliotus (de Scutaro) 1484. rašu u Albaniju (ad partes Albanie), a ser Petrus na vlastitu brodu (grip) tkanine i rašu, također u Albaniju. I napokon, Nikola iz Drača (de Durachio) izvozi, također na vlastitom gripu, rašu u albanski Drač.[101]

Nasuprot skromnom sudioništvu trgovaca iz Albanije, poslovni ljudi s Levanta bili su brojniji u trgovanju u splitskoj luci, premda su i oni kvantitativno zaostajali za trgovcima koji su u Split dolazili s obje jadranske obale. Oni potječu s prostora koji je u popisima kontralitera označen kao Levant (partes Orientis), tj. od otoka Krfa do grada Neapoli na Peloponezu. Iz Neapolija se spominje 7 trgovaca, s otoka Krfa 6, Lepanta 4, Corona 3, Modona 2, te s otokâ Nixie i Cephalonije po jedan trgovac, dok četvorici podrijetlo nije točnije navedeno. Trgovci s Levanta pretežno izvoze prema Levantu (18 od 28 izdatih dozvola), ali i prema Veneciji (4 dozvole), Apuliji (3), Dalmaciji i Istri (1), Albaniji (1), te jednom prema Ferrari za potrebe mletačke vojske.

Levantinci su bili najaktivniji u splitskom izvozu na samom kraju XV. stoljeća, 1498. i 1499. godine (v. Tablica 17.). U Splitu tada trguju i trgovci iz Modona i Corona, strateški važnih mletačkih uporišta na jugu Peloponeza. Trgovci iz Modona (ser Teofil i ser Franciscus de Modono) izvoze robu iz Splita u srpnju 1498., dok dvojica trgovaca iz Corona (Dimitrius i Nicolaus de Corono) borave u Splitu na početku siječnja i potkraj ožujka 1499., dakle uoči pada Modona i Corona pod vlast Osmanlija ljeti 1499., na početku mletačko-turskog rata 1499.-1502. godine.[102]

Vrsta robe što je trgovci s Levanta izvoze iz splitske luke pažljivo je usklađena s odredištima i njihovom potražnjom. U Mletke izvoze zemljišne, stočarske i pčelarske proizvode, dakle, one vrste robe koje su i drugi izvoznici iz splitske luke najčešće prodavali na mletačkom tržištu, dok u Apuliju izvoze konje, kožu i soljenu ribu.[103] Ali, kada se iz splitske luke usmjeravaju prema Levantu, onda u njihovim brodskim teretima prevladavaju tkanine različitih vrsta. Prema devet kontralitera, u kojima je sačuvan opis izvezene robe, a kao odredište naveden Levant, trgovci s Levanta su izvezli 4 peče, 4 bale, 1 ligacij i 1 kapicij finih vunenih tkanina, 1 peču lanene tkanine, te 8 rotula i 1 balu raše. Na Krf su izvezli 3 peče tkanine, 17 rotula, 8 kapicija i 2 bale raše, a u Neapoli 6 kapicija tkanine i 6 rotula raše.[104]

---

[100] U rubriku "Albanija" u Tablici 17. uvršteno je i pet trgovaca iz nekadašnjeg Zetskog primorja koje u drugoj polovici XV. stoljeća pripada pojmu Mletačke Albanije. To su Petar iz Ulcinja (1483.), ser Alesius iz Ulcinja (1498.), Andrija iz Ulcinja (1499.), ser Natalis iz Bara (de Antibaro) (1498.) i Damjan iz Bara (1498.) (isto, sv. 35, 255'; sv. 43/5, 70, 71', 80', 88').

[101] Isto, sv. 35, 247, 275; sv. 43/5, 71', 85'.

[102] Isto, sv. 43/5, 73', 74', 83', 84'; o mletačko-turskom ratu 1499.-1502. godine i zauzimanju Corona i Modona: LANE, Venice, 242.

[103] Venecija: Jacobus de Neapoli izvozi u studenome 1481. 4 barila i 1 mijeh smokava, 3 komada sira i 1 rotul raše (sv. 35. 238'); Apulija: Cesar de Neapoli izvozi u srpnju 1481. u Barlettu i San Severo 1 konja, 8 sklavina, kožu i drugu robu; Laurencius Manoli Grecus u kolovozu 1499. kožu, a ser Petrus Zurlo de Neapoli u rujnu 1499. 14 konja i 2 barileta soljene ribe (sv. 35, 234; 43/5, 88', 90').

[104] Levant: sv. 33, 13'; 43/5, 72-72', 73', 74', 82', 83' (1476., 1498.-1499.); Krf: sv. 35, 244, 257, 265', 272, 274, 275' (1482.-1484.); Neapoli: sv. 35, 246; sv. 43/5, 72 (1482., 1498.). O trgovačkim odnosima između Levanta i Dubrovnika usp. B. KREKIĆ, Dubrovnik i Levant (1280. - 1460.), Posebna izdanja SAN, Knjiga CCLVI, Beograd 1956.

Struktura pripadnosti trgovaca koji izvoze robu iz splitske luke, dakle, potvrđuje zaključak, donesen na temelju analize odredištâ, da je jadranski prostor bio osnovicom splitske izvozne trgovine u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća. Premda se u poslovanje u splitskoj luci uključuju i trgovci iz udaljenijih krajeva, primjerice s Levanta (Modon, Coron, Neapoli), jednom i došljak iz Njemačke, ipak izvoznici iz Splita u golemoj većini potječu s jadranskog prostora.[105]

Stranci u splitskoj trgovini, sabrani u Tablici 17., pripadali su jadranskom prostoru što su ga sastavljale obje jadranske obale i njihova kontinentalna zaleđa. Oni su u Split dolazili sa širokog područja od Albanije, Dalmacije, Dubrovnika i Istre, preko Mletaka i gradova na zapadnoj obali Jadrana, do Apulije s Kapitanatom i Otranta, te iz njihovih zaleđa, od Apeninskog poluotoka, do Hrvatske i Bosne.[106] Svega 29 izvoznika iz splitske luke potjecalo je iz područjâ koja nisu pripadala jadranskom prostoru (Levant).

2) Brodovi i vlasnici

Sudionici trgovačkog prometa u splitskoj luci nisu bili samo izvoznici robe, nego i brodovi i njihovi vlasnici. Popisi izvoznih dozvola navode ime vlasnika i vrstu broda, pri čemu je ključni podatak sâm brodovlasnik. On je kriterij i za utvrđivanje broja brodova u splitskoj luci u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća. Broj brodovlasnika znači i broj brodova koji u pojedinim godinama uplovljavaju u splitsku luku, pri čemu je svaki brodovlasnik ubilježen samo jednom, premda je njegov brod u istom razdoblju mogao i više puta uploviti u splitsku luku. U tablici 19. pregledno su sabrani podaci o vlasnicima brodova u splitskoj luci u pojedinim godinama.

Među vlasnicima brodova koji su u tom razdoblju ukrcavali robu u splitskoj luci prevladavali su Splićani. Između 1475. i 1484. godine Splićani su bili vlasnici oko polovice svih brodova u splitskoj luci. U prvoj polovici 80-ih godina splitska izvozna trgovina bila je u usponu, pa je tada zabilježeno najviše izvoznih dozvola (1482:313; 1483: 330; usp. Tablica 1.). Rast lučkog prometa poticao je djelatnost splitskih brodova, pa je u tom razdoblju u popisima zabilježeno najviše domaćih brodovlasnika (1482: 55; 1483.: 93). Njihovo se sudioništvo tada gibalo u rasponu od 48,33% (1481.) do 60,78% (1483.). Zanemarujući i ovdje godine s izrazito nepotpunim podacima (1487., 1488.), pokazuje se da sudioništvo domaćih brodovlasnika u splitskoj izvoznoj trgovini slabi na samom kraju XV. stoljeća, pa ono opada na jednu trećinu (1498: 36,67%), odnosno jednu četvrtinu (1499: 25,96%) u ukupnom zbroju svih brodovlasnika. Teško je pouzdano protumačiti razloge toj pojavi, osim što se vidi da u te dvije godine raste broj talijanskih brodovlasnika i njihovih brodova u splitskoj luci (1498: 10%; 1499.: 11,54%), te napose brodova iz Albanije (1498: 3,33%; 1499: 4,81%) i Levanta (1498: 4,44%; 1499: 4,81%).

Brodovi iz drugih dalmatinskih gradova, kako iz onih pod mletačkom vlašću, tako iz Dubrovnika, redovito su u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća pristajali u splitskoj luci. Između 1475. i 1484. godine brodovlasnici iz dalmatinskih gradova ravnomjerno su sudjelovali u splitskoj izvoznoj trgovini. U tom se razdoblju u popisima godišnje spo-

[105] Ambrosius de Alemania izvozi u listopadu 1475. u Mletke 26 barila smokava (sv. 33, 7).

[106] Trgovci iz Istre pet puta se spominju u splitskim kontraliterama: tri iz Kopra (Justinopolis) (1497., 1499.), po jedan iz Rovinja (1481.) i Pule (1499.) (sv. 35, 233'; sv. 43/5, 64', 66, 88, 90).

Tablica 19.
Split: broj brodovlasnika i % od ukupnog broja, 1475.-1499.[107]

Podrijetlo vlasnika broda	Godina					
	1475.	1476.	1481.	1482.	1483.	1484.
Split	33 (48,53)	44 (53,01)	29 (48,33)	55 (50)	93 (60,78)	26 (46,43)
Dalmacija	15 (22,06)	15 (18,07)	15 (25)	29 (26,36)	25 (16,34)	21 (37,5)
Istra	–	2 (2,41)	1 (1,67)	–	–	–
Hrvatska	–	1 (1,2)	–	–	1 (0,65)	–
Krajina, Neretva	–	–	–	2 (1,82)	3 (19,61)	1 (1,79)
Albanija	–	–	–	–	1 (0,65)	–
Levant	–	–	–	–	1 (0,65)	2 (3,57)
Italija	11 (16,18)	8 (9,64)	–	6 (5,45)	2 (1,31)	1 (1,79)
Mleci	3 (4,41)	5 (6,02)	8 (13,33)	6 (5,45)	11 (7,19)	–
Neodređeno	6 (8,82)	8 (9,64)	7 (11,67)	12 (10,9)	16 (10,46)	5 (8,93)
Ukupni broj brodovlasnika	68	83	60	110	153	56

	1487.	1488.	1497.	1498.	1499.
Split	9 (69,23)	26 (65)	29 (54,72)	33 (36,67)	27 (25,96)
Dalmacija	1 (7,69)	5 (12,5)	7 (13,21)	17 (18,89)	25 (24,04)
Istra	–	–	1 (1,88)	–	5 (4,81)
Hrvatska	–	–	–	–	–
Krajina, Neretva	–	–	–	–	–
Albanija	–	–	–	3 (3,33)	5 (4,81)
Levant	–	–	1 (1,88)	4 (4,44)	5 (4,81)
Italija	1 (7,69)	4 (10)	2 (3,77)	9 (10)	12 (11,54)
Mleci	–	1 (2,5)	3 (5,66)	8 (8,88)	3 (2,88)
Neodređeno	2 (15,38)	4 (10)	10 (18,87)	16 (17,78)	22 (21,15)
Ukupni broj brodovlasnika	13	40	53	90	104

minje između 15 i 30 brodovlasnika iz drugih dalmatinskih gradova. U ukupnom zbroju svih brodovlasnika oni sudjeluju u rasponu od 16,34% (1483.) do 37,5% (1484.). Najviše ih je bilo iz Dubrovnika, Kotora i Zadra, te, u nekim razdobljima, iz Brača i Hvara, kako to pokazuje ova tablica:

[107] Broj brodovlasnika znatno je manji od broja izvoznika u pojedinim godinama (usp. Tablica 16.) zbog nekoliko razloga: u većini primjera brod je ukrcavao robu više vlasnika, a katkad je u upisu izostavljeno ime brodovlasnika, pa i vrsta broda. Primjetno je da je u popisima kontralitera s više pozornosti bilježeno ime vlasnika robe, poreznog obveznika prema mletačkoj komori, nego vlasnika broda. U rubriku "Neodređeno" uvršteni su nepotpuni podaci o brodovlasniku ili upisi koji se zbog oštećenosti nisu mogli pročitati.

Tablica 20.
Split: broj brodovlasnika iz dalmatinskih gradova

	1475.	1476.	1481.	1482.	1483.	1484.	1497.	1498.	1499.
Dubrovnik	5	5	4	14	5	8	1	–	1
Kotor	1	1	4	1	6	4	3	4	2
Zadar	1	1	3	4	2	4	–	2	6
Šibenik	2	4	–	–	1	–	–	1	2
Trogir	3	–	2	2	1	–	1	2	–
Hvar	2	1	1	–	5	1	–	5	6
Brač	1	2	1	3	3	1	1	1	2

Splitske kontralitere, prema tome, u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća 43 puta spominju vlasnike brodova iz Dubrovnika, 26 iz Kotora i 23 iz Zadra. U skupini vlasnika brodova iz Dalmacije Dubrovčani čine jednu trećinu 1475., 1476. i 1481. godine, a 1482. gotovo polovicu svih dalmatinskih brodovlasnika (14 od 29). Na samom kraju XV. stoljeća porasla je uloga hvarskih brodovlasnika (1498: 5; 1499: 6), pa su im tada bili ravnopravni u poslovanju u splitskoj luci samo Kotorani (1498: 4) i Zadrani (1499: 6).

Kao i u skupini izvoznika iz Splita, zadarski brodovlasnici se razlikuju od vlasnika brodova iz drugih dalmatinskih gradova pripadnošću komunalnoj eliti. Od 24 Zadrana koji izvoze robu iz splitske luke trećina (8) je pripadalo zadarskom plemstvu i građanskom sloju pučana. Nešto je skromnije sudioništvo zadarske komunalne elite u skupini vlasnika brodova u splitskoj luci, ali ipak primjetno: od 23 zadarska brodovlasnika četvrtina (6) je pripadalo plemstvu i građanstvu, oko tri četvrtine (17) zadarskim pučanima.[108] Nasuprot Zadranima, brodovlasnici iz drugih dalmatinskih gradova najčešće ne pripadaju komunalnoj eliti, nego pučanima.

Tablica 21.
Split: brodovlasnici iz južne Italije, 1475.-1499.

	1475.	1476.	1482.	1483.	1488.	1497.	1498.	1499.
Bari							1	
Barletta	1						1	2
Bisceglie			1					
Bitonto	1							
Manfredonia	1							1
Molfetta								2
Monopoli		1					1	
Otranto						1		
Rodi								1
San Severo							2	
Trani	2		2	1	4		1	1
Vieste	1	1						
Apulija općenito		4						2

[108] Plemići: Zoil de Nassis (1482) Šimun de Nassis (1484.) (sv. 35, 253', 271); građani: Dominik Cocari (1482.), Johannes Pasini (1483.), Bernardin Venture i Petar Venturin (1484.) (isto, 252, 264', 274', 275). Svi su vlasnici brodova (barca, grip), na kojima iz splitske luke izvoze vlastitu robu.

Među skupinom vlasnika brodova iz Italije prevladavaju oni s juga Apeninskog poluotoka. Splitski popisi bilježe 36 brodovlasnika iz Apulije, Kapitanata i Otranta, kako se vidi iz tablice 21.

Najviše je apulijskih brodovlasnika u splitskim kontraliterama potjecalo iz Tranija (11), Barlette (4), te Manfredonije, Molfette, Monopolija i San Severa po dvojica. Godine 1475. od 11 brodovlasnika iz Italije šestorica su dolazila iz Apulije s Kapitanatom, 1476. godine od 8 talijanskih vlasnika brodova šestorica su bili Apulijci. Sličan je bio omjer i na samom kraju XV. stoljeća: 1498. godine od 9 vlasnika brodova iz Italije sedmorica su u Split doplovili iz apulijskih luka, 1499. godine na Apuliju s Kapitanatom je otpadalo 9 od 12 brodovlasnika iz Italije.

Brojnost apulijskih brodovlasnika u Splitu u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća u skladu je s brojem izvoznika robe iz Apulije (usp. Tablica 18.). Razvijeni gospodarski odnosi između Splita i juga Apeninskog poluotoka, te važna uloga apulijskih luka u splitskom izvozu (usp. Tablica 4.) privlačili su poslovne ljude iz Apulije, pa je i broj apulijskih brodova u splitskoj luci bio znatan.

Nasuprot tome, sudioništvo je brodova iz drugih gradova na zapadnoj obali Jadrana bilo skromnije. Iz Abruzza i Molisea u splitskim popisima su zabilježena samo dvojica brodovlasnika iz Termolija, a iz Ankonitanske Marche osmorica brodovlasnika: iz Ferma (3), Pesara (3) i Ancone (2), što je također u skladu s ekonomskom ulogom tog dijela zapadne obale Jadrana u splitskom izvozu.

Posve je suprotnih obilježja bila uloga Mletaka u splitskom izvozu. Dok je središte Mletačke Republike privlačilo oko polovice ukupnog izvoza iz Splita (usp. Tablica 4), zanimanje mletačkih trgovaca i brodovlasnika za poslovanje u splitskoj luci bilo je mnogo skromnije. Broj trgovaca iz Mletaka u splitskoj luci kretao se u rasponu od oko 2% do oko 8% od ukupnog broja (usp. Tablica 17.), što više-manje vrijedi i za broj mletačkih vlasnika brodova u splitskoj izvoznoj trgovini (usp. Tablica 19.). I sudioništvo mletačkih brodovlasnika u poslovanju u splitskoj luci potvrđuje perifernost splitske ekonomije u gospodarskom sustavu Mletačke Republike.[109]

S izvanjadranskih područja u splitskim popisima zabilježeni su samo vlasnici brodova s Levanta, ukupno trinaestorica. Podrijetlom su bili iz Krfa (3), Neapolija (2), Modona (2), Lepanta (1), Corona (1), te s Levanta općenito (4).[110] Djelatnost vlasnika brodova s Levanta u splitskoj luci nedvojbeno je važna u tumačenju prostornih dosega splitske izvozne trgovine u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća, ali valja ipak reći da su trinaestorica vlasnika brodova od Krfa do Neapolija činila tek neznatnu skupinu među brodovlasnicima koji su između 1475. i 1499. godine sa svojim brodovima uplovljavali u splitsku luku. Golema većina brodovlasnika potjecala je s jadranskog prostora, što također, kao i podaci o izvoznicima robe iz splitske luke, upućuje na zaključak o jadranskim okvirima splitske trgovine. I činjenica o razvijenosti splitsko-apulijskih go-

[109] Na tu je pojavu upozorio već G. Novak. Nije, doduše, bio točan njegov zaključak da je u popisu kontralitera za 1475.-1476. zabilježena samo jedna lađa iz Venecije jer ih je bilo više, ali je ipak s pravom zaključio da se mletačkim lađama, dakle trgovcima, "nije isplaćivala trgovina maloga stila, nego veliki putovi u Levant i na Zapad" (Split u Marulićevo doba, 94). Tu misao potvrđuju i drugi popisi splitskih kontralitera, od 1481. do 1499. godine.

[110] SA, sv. 35, 267 (Neapoli), 274 (Krf), 275; (Krf); sv. 43/5, 62 (Levant), 70 (Levant), 72' (Neapoli), 73' (Modon), 74' (Modon), 82' (Lepanto), 85' (Krf), 88 (Levant), 88' (Levant), 93' (Coron).

spodarskih veza jednako je tako važna u utvrđivanju položaja splitske ekonomije, prije svega izvozne trgovine, u jadranskim gospodarskim komunikacijama, ali popisi kontralitera unatoč tome pokazuju da se ta ekonomija oslanjala na ljudske snage s istočne obale Jadrana, od Istre do Albanije, bilo da je riječ o izvoznicima robe, bilo o vlasnicima brodova.

I napokon, valja se osvrnuti na pitanje: izvoze li vlasnici brodova tuđu ili vlastitu robu, odnosno: jesu li oni istodobno i trgovci ili samo svoj brodski prostor daju u zakup (naulum) drugom izvozniku robe iz splitske luke? Podaci kontralitera, sabrani u idućoj tablici, pružaju pouzdan odgovor na to pitanje.

Tablica 22.
Split: brodovlasnici/izvoznici, 1475.-1499.

	Broj brodovlasnika/izvoznika										
	1475.	1476.	1481.	1482.	1483.	1484.	1437.	1488.	1497.	1498.	1499.
Splićani	17	15	11	15	42	14	4	10	9	12	14
Stranci	13	9	11	15	22	17	2	3	9	21	21
Ukupno brodovlasnika/izvoznika iz splitske luke: 306											

U splitskim kontraliterama je, prema tome, zabilježeno 306 brodovlasnika koji su istodobno bili i trgovcima i koji su u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća iz splitske luke izvozili vlastitu robu. Usporedba tih podataka s ukupnim brojem brodovlasnika 1475.-1499. godine (Tablica 19.) pokazuje da su brodovlasnici u 42,38% poslovnih postupaka u splitskoj luci sami trgovali vlastitom robom i da su u 416 ili 57,62% upisa u sveščiće kontralitera davali u zakup prostor broda. Od 306 brodovlasnika koji su istodobno bili i trgovci/izvoznici vlastite robe 163 (40,35%) su bili Splićani, a 143 (44,97%) stranci u splitskoj luci.

Usmjerenost prema pomorstvu bila je, dakle, na približno jednakoj razini u Splitu i u drugim jadranskim gradovima. Posjedovanje brodova i pomorska djelatnost važna su sastavnica splitske ekonomije na izmaku srednjega vijeka.

3) Luka i brodovi

Splitska luka bila je ključnim prostorom u ekonomskoj topografiji Splita u kasnom srednjem vijeku.[111] Bila je smještena uz južno pročelje Dioklecijanove palače, a njezin pristan protezao se od mletačkog Kaštela i zida koji je podno Kaštela bio usmjeren prema moru do zida koji je bio podignut okomito na jugoistočnu kulu palače (kula arsenala), u dužini od oko 200 metara. Luka je bila zaštićena lukobranom, dužine

[111] O splitskoj luci u srednjem vijeku i u prvim stoljećima mletačke vlasti: D. KEČKEMET, Urbanistički razvoj splitske luke, *Pomorski zbornik* II, 1962., 1397.-1404. Nacrt splitske luke oko godine 1500., u vremenu na koje se odnose kontralitere, obrađene u ovom radu, v. u: Statut grada Splita, priredio i preveo A. CVITANIĆ, Split 1985., prilog Table: J. MARASOVIĆ: "Skica područja grada Splita oko 1500. g.". Usp. i nacrt s legendom: "Split u 15. i 16. stoljeću" (priredio A. DUPLANČIĆ) u: Zlatna knjiga grada Splita, Svezak I, Split 1996. O ekonomskoj topografiji srednjovjekovnog Splita: RAUKAR, Splitska kreditna trgovina, 73-76.

nešto više od 100 m, a uz obalu, u smjeru osovine Peristil-luka koja je vodila ulicom kroz podrumske dijelove Palače (via gruptarum), bio je još u predmletačkom razdoblju podignut lučki gat koji je povećavao pristanišne mogućnosti luke. Najveća širina luke između obale uzduž Palače i lukobrana iznosila je 100 metara, a upotrebna dužina pristaništa nije prelazila 400 metara.

Na tako stiješnjenom prostoru splitske kasnosrednjovjekovne luke zbivao se trgovački promet, pristajali su brodovi i vršio ukrcaj robe o kojemu svjedoče sačuvani popisi kontralitera 1475.-1499. godine. Da bismo mogli točnije ocijeniti ekonomske mogućnosti splitske luke i potpunije protumačiti građu koja se nalazi u popisima izvoznih dozvola, valja imati na umu nekoliko činitelja: 1) broj brodova što su ih u razdoblju kontralitera posjedovali Splićani, 2) vrste i nosivost splitskih brodova, 3) broj stranih brodova koji su uplovljavali u luku i 4) broj brodova na ukrcaju robe u luci u određenom razdoblju, primjerice, u jednom mjesecu. Njihova usporedba ocrtava ekonomske i pomorske značajke splitske luke u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća.

Razmotrimo, prije svega, pitanje dinamike pristajanja brodova i ukrcaja robe u splitskoj luci. Popisi kontralitera sadržavaju točne podatke o tome. Oni su sabrani u idućoj tablici.

Tablica 23.
Split: broj brodova u luci, 1475.-1499.

	Broj pristajanja brodova u splitskoj luci										
Mjesec	1475.	1476.	1481.	1482.	1483.	1484.	1487.	1488.	1497.	1498.	1499.
Siječanj	–	6	–	7	13	4	–	6	2	5	13
Veljača	–	4	–	7	13	5	–	5	3	3	7
Ožujak	–	2	–	11	7	11	–	9	6	4	3
Travanj	–	11	–	14	20	18	–	17	10	8	11
Svibanj	–	16	–	13	26	20	–	9	9	6	7
Lipanj	15	3	5	15	12	8	–	–	5	6	10
Srpanj	5	11	10	11	21	–	–	–	2	14	10
Kolovoz	20	4	11	4	11	–	–	–	2	3	9
Rujan	8	12	5	16	10	–	–	–	3	8	14
Listopad	19	25	17	18	39	–	–	–	13	23	25
Studeni	6	–	15	15	7	–	8	–	8	9	7
Prosinac	5	–	5	10	5	–	5	–	–	9	9
Ukupno brodova	78	94	68	141	184	66	13	46	63	98	125

U svim sačuvanim kontraliterama 1475.-1499. godine zabilježeno je ukupno 975 pristajanja brodova u splitskoj luci. Taj broj iskazuje dinamiku lučkog prometa i ocrtava pomorsku razinu splitske izvozne trgovine. Izvoz robe prema kopnenom zaleđu, kako je istaknuto, nije se bilježio u svescima kontralitera, ali uz jednu iznimku. U prvoj polovici 80-ih godina (1482., 1483.) Poljičani i Krajinjani su bili jače uključeni u splitsku izvoznu trgovinu, izvozeći prema području između Cetine i Neretve sol (v. Tablica

17.). Sol su izvozili morem preko splitske luke, ali jednom, u lipnju 1482., u popisu kontralitera zabilježeno da će se sol izvesti "na magarcima", dakle kopnom prema Poljicima.[112] Od ukupno 2040 upisa u sveščićima kontralitera 1475.-1499. godine to je jedini primjer izvoza robe kopnom iz splitske luke.

Najviše pristajanja brodova u luci zabilježeno je u razdoblju uspona splitske izvozne trgovine u prvoj polovici 80-ih godina: 141 (1482.) i 184 pristajanja (1483.), ali je velik broj lađa ukrcavao robu u luci i na samom kraju XV. stoljeća, kada je ponovno oživjela splitska izvozna trgovina (1499: 125). Razinu iskorištenosti splitske luke i mjesečni prosjek pristajanja brodova pokazuje ova tablica:

Tablica 24.

Split: broj brodova u luci i mjesečni prosjeci, 1475.-1499.

Godina	Mjesec	Ukupni broj brodova	Raspon	Mjesečni prosjek
1475.	VI-XII.	78	5 - 20	11,14
1476.	I-X.	94	3 - 16	9,4
1481.	VI-XII.	68	5 - 17	9,71
1482.	I-XII.	141	4 - 18	11,75
1483.	I-XII.	184	5 - 39	15,33
1484.	I-VI.	66	4 - 20	11
1497.	I-XII.	63	2 - 13	5,25
1498.	I-XII.	98	3 - 23	8,17
1499.	I-XII.	125	3 - 25	10,42

Splitska luka ni u jednom mjesecu za koje su sačuvani popisi izvoznih dozvola nije bila bez brodova na ukrcaju robe (usp. Tablica 23.).[113] U prosjeku je u jednom mjesecu na splitskom pristaništu bilo privezano 10 brodova, uz oscilacije koje odražavaju mijene u opsegu splitske izvozne trgovine, s jedne, i razlike u plovidbenim uvjetima u pojedinim mjesecima i godišnjim razdobljima, s druge strane. Zbog toga popisi i bilježe velike razlike između najmanjega i najvećeg broja brodova u pojedinim mjesecima iste godine (Tablica 24.). Najveći je raspon zabilježen u 1483. godini između prosinca (5 pristajanja) i listopada (39). U zimskim mjesecima broj brodova u luci bio je manji, premda je katkad i u siječnju bio iznad donje granice raspona (1499: 13). Najviše je brodova u splitskom pristaništu bilo u listopadu, jer je tada zbog intenziviranja prometa između Splita i Venecije, prema kojoj se izvoze vino i smokve, i promet bio najgušći. Tako su u listopadu 1498. u splitskoj luci ukrcavala robu 23 broda, u listopadu 1476. i 1499. u njoj se nalazilo 25 brodova, a u listopadu 1483. 39 brodova. Katkad se opseg lučkog prometa nastavljao i preko jeseni i zime, primjerice, od rujna 1482. do listopada 1483. godine. Podaci kontralitera upućuju na još podrobnije pitanje: koliko su ukrcaja

[112] "Paulus Michouileuich Nouacich habet licenciam conducendi ex Spalato in Polliciam cablos viginti salis super somerijs" (sv. 35, 245, 8.VI.1482.).

[113] Iznimka je prosinac 1497. u Tablici 23., ali to ne znači da je tada splitska luka bila prazna. To je plod oštećenosti izvornika (pet od sedam upisa je propalo) i oznake "barca ventura" u dva upisa, tj. da će izvoznik ukrcati robu na brod koji tek mora uploviti u luku.

obavili brodovi koji su uplovljavali u splitsku luku? I zatim, koliko je brodova na splitskom pristaništu ukrcavalo robu u jednom danu? Evo primjera iz nekoliko mjeseci, u kojima je lučki promet bio najgušći.

U listopadu 1476. u splitsku je luku pristalo 25 brodova (v. Tablica 23.) i obavilo 47 ukrcaja robe za 47 izvoznika. U prosjeku je dnevno uz splitsku lučku obalu bilo privezano samo nekoliko brodova, ali je bilo i iznimnih dana s velikom frekvencijom pristajanja i ukrcaja robe. U luci je, na primjer, 2.X.1476. bilo privezano 5 brodova.[114] U listopadu 1482. u splitskoj luci je bilo 18 brodova koji su obavili 54 ukrcaja robe. Katkad se u jednom danu uz pristan nalazilo malo brodova, ali su oni ipak izvršili veći broj ukrcaja robe. Tako su, na primjer, 4.X. 1482. u splitskoj luci bila svega dva broda, navigij Mihovila Draže iz Splita i barka Bartolomeja Garbina iz Chioggie, ali je Mihovilov brod, koji se u pristaništu nalazio od 1. do 4.X, ukupno izvršio 12 ukrcaja robe za 12 izvoznika.[115] Veći broj brodova u jednom danu zabilježen je 21.X.1482: u luci se istodobno nalazilo 5 brodova.[116]

Još više brodova u jednom danu zabilježeno je u svibnju 1483. Toga je mjeseca u splitskoj luci boravilo 26 brodova koji su izvršili 42 ukrcaja robe, a u nekim danima dinamika ukrcavanja bila je izrazita: 23.V.1483. u luci je boravilo 6 brodova: navigium Grgura iz Trogira, barka Martina Majnića iz Splita, barka Pavla Agreste iz Splita, barka Luke Stebrića iz Brača, barka Pavla Calamote iz Dubrovnika i barkozij Dujma Cvitića iz Splita. Pri tome je zanimljivo da je brodski prostor četiriju spomenutih barki uzeo u zakup jedan izvoznik, Johannes Pauci iz Italije, koji je na te četiri barke ukrcao ukupno 62 konja i prevezao ih do Apulije. Ako bismo tom podatku dodali da je idućega dana, 24.V.1483., uz splitsko pristanište bilo privezano 5 brodova: grip Jakova iz Splita, grip Ivana iz Splita, barka Stjepana iz Tranija, barka Jurja Bačac iz Splita i navigium Kirina iz Splita, na koje je ukrcan još 71 konj, pokazalo bi se da je u ta dva dana u splitskoj luci ukrcavalo robu 9 brodova (ukupno 133 konja), što svjedoči o visokoj razini upotrijebljenosti vezova u splitskoj luci.[117]

Ipak, najveći broj brodova i ukrcaja zabilježen je u listopadu 1483. Tada je u splitsku luku uplovilo 39 brodova i izvršilo 59 ukrcaja robe. A u jednom danu, 20.X.1483., kada je bio u punom jeku izvoz vina i suhih smokava u Mletke, u splitskoj se luci odjednom našlo 9 brodova: barka Natalisa de Capralis, barka Donata Šimunova iz Portogruara, barka Bartolomeja Garbina iz Chioggie, barka Vitalisa Tambos iz Splita, barka Leonarda Nikolina, barka Jeronima Viduševa iz Portogruara, barka ser Natalisa iz Portogruara, barka Antoniusa Sulimanusa iz Portogruara i barka Francischetina iz Portogruara, što pokazuje da su toga dana u splitskoj luci u većini bile mletačke lađe, 5 iz Portogruara i jedan brod iz Chioggie.[118]

---

[114] To su: barka Marka Srećkova iz Splita, barka Petra Sulimana, barkozij Mihovila Draže iz Splita, barka Jurja iz Splita i barka Tomazija Rokičića iz Šibenika (sv. 33, 17'-18).

[115] Sv. 35, 249-249'.

[116] To su bili: barka Jurja Bastasića iz Splita, barkozij Franje Jurjevića iz Splita, grip Šimuna Buljasa iz Splita, barka Martina Ladičića iz Splita i barka Šimuna Donatova iz Portogruara (isto, 250', 251).

[117] Isto, 261-261'.

[118] Isto, 268-268'.

Smjelo bi se reći da su tom prilikom bili gotovo popunjeni pristanišni i ukrcajni kapaciteti splitske luke, ali ne valja zanemariti činjenicu da su u gornjim primjerima odabrani dani s najvećim brojem brodova u splitskoj luci i da je najčešće broj brodova na pristaništu bio znatno manji (v. Tablica 23.).

Najčešći naziv za vrstu broda u splitskim kontraliterama je *barcha*, zatim *barchosium* (*barchusium*), *navigium* (*navilium*), *grippus*, znatno rjeđe *marciliana*, a potkraj XV. stoljeća zabilježena je i jedna korčulanska *caravella*.[119] Različiti nazivi brodova upućuju, barem u načelu, i na razlike u vrsti i nosivosti brodova, ali popisi kontralitera nisu dosljedni, pa se isti brod označava različitim nazivima.[120] Prema samim nazivima brodova i njihovim odredištima u popisima kontralitera teško je dobiti određeniju predodžbu o nosivosti i plovidbenim značajkama brodova.[121] Evo jednog primjera.

U sveščiću za 1481-1484. godinu zabilježeno je ukupno 128 splitskih brodova, a njihovi nazivi i odredišta sabrani su u ovoj tablici (za jedan brod naziv nije poznat):

Tablica 25.
Split: splitski brodovi i odredišta, 1481.-1484.

	Broj i vrste brodova				
Odredište	Barcha	Barchosium	Grippus	Navilium, navigium	Marciliana
Mleci	38	2	8	7	1
Apulija	7	1	1	4	–
Abruzzo	–	–	–	1	–
Marche	2	–	1	2	–
Ferrara	2	–	–	–	–
Senj, Bakar, Rijeka	17	3	5	–	–
Dalmacija (od Šibenika do Cresa)	6	–	1	–	–
Krajina, Neretva	6	–	–	–	–
Dubrovnik, Kotor	6	–	4	–	–
Albanija	1	–	–	–	–
Levant (Krf)	–	–	–	1	–
Ukupno	85	6	20	15	1

Od 128 brodova u sveščiću kontralitera koji obuhvaća razdoblje od točno tri godine (19.VI.1481.-14.VI.1484.) 85 lađa (65,41%) nose naziv *barcha*. Svi drugi tipovi brodova znatno su slabije zastupljeni u splitskom brodovlasništvu 1481.-1484. godine. Splićani tada posjeduju 6 barkozija (4,69%), 20 gripova (15,63%), 15 navilija (navigija) i samo jednu marcilijanu. Splitske barke su pripadale kategoriji brodova male nosivosti (do 10

[119] 1497: karavela Franje iz Korčule (sv. 43/5, 68); iduće godine u splitsku luku je uplovila jedna mletačka karavela, a 1499. karavela Nikole iz Krfa (isto, 72', 85').

[120] Brod Šimuna Buljasa je, na primjer, 1481. godine nazvan *barcha*, a 1483. *grippus* (sv. 35, 237, 255). Brod na kojemu Martin Ladičić izvozi u listopadu 1482. naziva se *grippus*, a u veljači 1483. njegov je brod nazvan *barcha* (13.II) i samo jedan dan kasnije (14.II) *navilium* (isto, 250', 256).

[121] Usp. KOLANOVIĆ, Izvori za povijest trgovine, 137-146.

tona), a prije svega su bile namijenjene plovidbi duž istočnojadranske obale, od Albanije do Mletaka, dapače, od Kotora i Dubrovnika do Mletaka, ako bismo isključili jedini primjer barke koja je bila upućena prema Albaniji. Od 85 zabilježenih, 38 je barki iz Splita isplovilo prema Mlecima, 17 prema kvarnerskim lukama. *Navilium* (*navigium*) je pripadao kategoriji brodova srednje nosivosti (do 60 tona) jer je plovio između dviju jadranskih obala: 4 splitska navilija plove prema Apuliji, 1 prema Abruzzu, 2 prema Marchama i 1 prema Levantu, ali tome ipak valja dodati i podatak da su prema zapadnoj obali Jadrana plovile i barke: iz splitske luke je prema Apuliji u navedenome razdoblju zaplovilo 7 barki, a dvije prema Marchama.

Splitske kontralitere 1481.-1484. dakle, upućuju na temeljnu podjelu brodova u dvije glavne vrste: 1) na one koji prije svega plove duž istočne obale Jadrana (barcha, dijelom barkozij i grip) i 2) na brodove koji su namijenjeni plovidbi između dviju jadranskih obala (navigium), ali ta podjela nije stroga, pa barke pretežno plove duž istočnojadranske obale, ali se ipak usmjerevaju i prema zapadnoj obali, što znači da su se brodovi kojima kontralitere daju naziv *barcha* morali između sebe razlikovati nosivošću i plovidbenim značajkama.

4) Trgovac i društvena pripadnost

Na samom kraju analize splitskih kontralitera 1475.-1499. godine preostalo je najvažnije pitanje: kako je splitska izvozna trgovina, ocrtana u prethodnim odjeljcima, utjecala na splitsko komunalno društvo u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća?

Iz dosadašnjeg izlaganja nedvojbeno proizlazi temeljni zaključak: Splićani su dominirali u splitskoj lučkoj trgovini, i kao vlasnici brodova i kao izvoznici robe (v. Tabela 16. i 19.), ali da bismo mogli odgovoriti na gore postavljeno pitanje nužno je odrediti društvenu pripadnost splitskih brodovlasnika i izvoznika robe. Staleški sastav brodovlasnika u Splitu pokazuje ova tablica:

Tablica 26.
Split: društvena pripadnost brodovlasnika i % od ukupnog broja, 1475.-1499.

Godina	Plemići	Građani	Obrtnici	Pučani	Svećenici	Ukupno
1475.	1 (3,03)	9 (27,27)	1 (3,03)	21 (63,63)	1 (3,03)	33
1476.	2 (4,55)	10 (22,72)	2 (4,55)	30 (68,18)	–	44
1481.	–	2 (6,9)	2 (6,9)	25 (86,21)	–	29
1482.	1 (1,82)	4 (7,27)	–	50 (90,91)	–	55
1483.	–	13 (13,98)	3 (3,23)	77 (82,8)	–	93
1484.	–	5 (19,23)	–	21 (80,8)	–	26
1487.	–	3 (33,33)	–	6 (66,67)	–	9
1488.	–	6 (23,08)	5 (19,23)	14 (53,85)	1 (3,85)	26
1497.	–	2 (6,9)	2 (6,9)	25 (86,21)	–	29
1498.	–	2 (6,06)	2 (6,06)	29 (87,88)	–	33
1499.	–	4 (14,81)	–	23 (85,19)	–	27

Splitski plemići su veoma rijetko bili vlasnici brodova, pa popisi kontralitera spominju svega četvoricu: Petrachu (1475.) i Jeronima de Petrachis (1476.), Viktora de Albertis (1476.) i Petra Jakovlića (1482).[122] Pripadnici građanskog sloja splitskih pučana (cives) češće su od plemića posjedovali brodove, ali ako bismo uzeli u obzir samo godine s potpunim popisima izvoznih dozvola, zaključili bismo da ni njihovo sudioništvo u splitskom brodovlasništvu ne prelazi razinu od oko 15% u ukupnom broju splitskih vlasnika brodova - ono se giba u rasponu od 6,06% (1498.) do 14,81% (1499.). Među splitskim građanima se ističe obitelj Cauogrosso s tri brodovlasnika: Marko, Ante i Bernardin. Marko Cauogrosso se pojavljuje kao brodovlasnik između 1475. i 1498. godine, dakle, u gotovo čitavom vremenskom razdoblju koje pokrivaju ovi sveščići kontralitera.[123] Posebno su zanimljivi svećenici kao vlasnici brodova. Prior samostana sv. Dominika u Splitu izvozi 1475. godine 30 kablova soli u Krajinu na barki svećenika Stjepana, a 1488. godine postolar Stipašin izvozi različitu robu u Senj na gripu arhiđakona Jeronima, s patronom Antom Biličićem.[124]

Ni plemići, ni građani, pripadnici komunalne elite, brojem vlastitih brodova u splitskoj izvoznoj trgovini nisu se mogli ni usporediti sa splitskim pučanima, kojima valja pribrojiti i manju skupinu obrtnika. Ako i ovdje uvažimo samo potpune popise kontralitera, pokazuje se da se njihovo sudioništvo u splitskom brodovlasništvu gibalo između 82,8% (1483.) i 90,91% (1482.) od ukupnoga broja Splićana, vlasnika brodova. Njihova je uloga u splitskoj ekonomiji bila najveća u godinama uspona splitske izvozne trgovine, pa se 1482. godine u 50 kontralitera, a 1483. u 77 spominju brodovlasnici iz redova splitskih pučana.[125] Dodamo li pučanima i splitske obrtnike, vlasnike brodova, koji su sastavni dio njihova staleža, udio pučana u splitskom brodovlasništvu biva još izrazitijim: 1483. godine se u kontraliterama spominje 80 pučana, vlasnika brodova što je čak 86,02% u ukupnom broju od 93 splitska brodovlasnika! Ali, i potkraj XV. stoljeća, kada se u izvoznim popisima općenito spominje manje splitskih brodova nego u 80-im godinama, pučani brodovlasnici apsolutno dominiraju u pomorskoj djelatnosti Splita. Od ukupnog broja splitskih brodova koji se spominju u popisima izvoznih dozvola pučanima pripada između 85,19% (1499.) i 87,88% (1498.). Splitski pučani su, prema tome, u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća bili pokretnom snagom splitskoga pomorstva, pa tu činjenicu valja usporediti s društvenom pripadnošću Splićana koji

---

[122] Ivan de Augubio izvozi konje u Apuliju na brodu (navilium) Petrache de Petrachis (SA, sv. 33,2), a Petar Jakovlić izvozi vosak u Veneciju "in suo navigio" (sv. 35, 252). Premda se ne kaže tko je zapovjednik (patronus) njihovih brodova, malo je vjerojatno da su splitski plemići sami bili kapetani na svojim brodovima. Nasuprot tome, brodovima Jeronima de Petrachis (navigium) i Viktora de Albertis (barkozij) upravljaju posebni patroni (sv. 33, 11,12).

[123] Isto, sv. 33, 4, 3.VIII.1475. (navilium), 16', 4.VIII.1476. (barchosium); sv. 35, 264, 5.VII.1483. (barchosium); isto, 271, 26.II.1484. (barcha); sv. 38/1, 643', 10.I.1498. (barcha); sv. 43/5, 71, 27.IV.1498. (barcha). O obitelji Cauogrosso (Capogrosso) usp. T. RADAUŠ, Capogrosso, Hrvatski biografski leksikon 2, Zagreb 1989., 570-572.

[124] Isto, sv. 33, 1; sv. 38/1, 646'.

[125] Pri tome valja voditi računa o činjenici da se isti brodovlasnik u jednoj godini pojavljuje više puta u popisima kontralitera, ali je unatoč tome broj brodovlasnika iz redova pučana bio velik, a njihov udjel u splitskom brodovlasništvu visok. U sveščiću za godine 1481.-1484. ukupno je zabilježeno 128 splitskih brodova, od kojih je čak 112 pripadalo splitskim pučanima. Uz pet obrtnika ukupno je pučana vlasnika brodova u tim godinama bilo 117, prema jednom plemiću i desetorici građana.

između 1475. i 1499. izvoze robu iz splitske luke (usp. Tablica 16.). Podaci iz popisa izvoznih dozvola sadržani su u idućoj tablici.

Tablica 27.
Split: društvena pripadnost izvoznika robe i % od ukupnog broja, 1475.-1499.

Godina	Plemići	Građani	Obrtnici	Pučani	Svećenici	Ukupno
1475.	6 (5,77)	19 (18,27)	5 (4,81)	34 (32,69)	4 (3,85)	68 (65,38)
1476.	8 (6,2)	33 (25,58)	5 (3,88)	30 (23,26)	7 (5,43)	83 (64,34)
1481.	12 (7,59)	29 (18,35)	14 (8,86)	43 (27,85)	2 (1,27)	101 (63,92)
1482.	13 (5,73)	31 (13,66)	22 (9,69)	58 (25,55)	18 (7,93)	142 (62,56)
1483.	15 (5,86)	36 (14,06)	34 (13,28)	85 (33,2)	9 (3,52)	179 (69,92)
1484.	5 (6,67)	9 (12)	4 (5,33)	20 (26,67)	–	38 (50,67)
1487.	–	9 (37,5)	3 (12,5)	4 (16,67)	1 (4,17)	17 (70,83)
1488.	1 (1,85)	16 (29,63)	9 (16,67)	10 (18,52)	1 (1,85)	37 (68,52)
1497.	3 (3,03)	23 (23,23)	7 (7,07)	20 (20,2)	2 (2,02)	55 (55,56)
1498.	1 (0,65)	42 (27,45)	6 (3,92)	25 (16,34)	5 (3,27)	79 (51,63)
1499.	7 (4,35)	32 (19,88)	9 (5,59)	36 (22,36)	3 (1,86)	87 (54,04)

Društvena pripadnost Splićana u izvozu robe iz splitske luke, iskazana u ovoj tablici, razlikuje se od njihova sudioništva u splitskom brodovlasništvu. Razlikâ ima u svim društvenim grupama, ali su najprimjetnije u ulozi plemstva i pučana.

Plemići su, kako je pokazano u Tablici 26., rijetko posjedovali brodove, čini se još rjeđe zapovijedali njima, ali su više-manje ravnomjerno izvozili robu iz splitske luke. Između 1475. i 1484. godine sudjeluju s oko 5-8% u splitskom izvozu. U cjelovitim popisima iz prve polovice 80-ih godina njihov je udio nešto manji od 6% (1482: 5,73%; 1483: 5,86%). Uloga patricijata u splitskoj izvoznoj trgovini slabi potkraj XV. stoljeća, pa u ukupnom broju Splićana izvoznika plemići sudjeluju sa svega 3-4%. Godine 1497. među izvoznicima su 3 (3,03%) plemića, a 1498. samo jedan (0,65%). Broj plemića u splitskom izvozu porastao je 1499. godine, kada ih je spomenuto 7 ili 4,35% od ukupnog broja, ali unatoč tom kvantitativnom porastu uloga splitskoga plemstva u izvozu iz splitske luke nije se bitnije popravila ni u prvoj polovici XVI. stoljeća. Razlog toj pojavi po svoj prilici je uvjetovala robna struktura plemićke trgovine. Patricijat je prije svega iz Splita izvozio proizvode sa svojih zemljišnih posjeda, što pokazuje i činjenica da se plemići pojavljuju u splitskoj izvoznoj trgovini prije svega u jesen, od rujna do prosinca, u doba berbe, pa poremećaji što ih uzrokuju turske provale u gradsko zaleđe potkraj XV. i u prvoj polovici XVI. stoljeća nužno ograničavaju i njihovo sudioništvo u splitskom izvozu.[126]

[126] Na skromno sudioništvo splitskoga plemstva u izvoznoj trgovini nakon godine 1500. upućuju i popisi kontralitera iz prve polovice XVI. stoljeća. U sveščiću za 1528.-1530. godinu, primjerice, u ukupno 322 sačuvane kontralitere spominje se samo 6 plemića: Nikola de Albertis, Marko de Nadal (Natalis-Božičević), Kristofor de Papalis (Papalić), Dujam de Petrachis, Trifun de Papalis i Marko de Cipcis (SA, sv. 74/7, 555, 560, 565', 571, 574).

U popisima izvoznih dozvola 1475.-1499. ukupno se spominje 41 plemić iz 13 plemićkih rodova: Albertis (8 članova), Andreis (1), Avantio (1), Cipci (3), Grisogono (1), Jakovlić (3), Jeremija (1), Martinis (1), Natalis (Božičević) (4), Papalić (4), Pecenić-Marulić (7), Petracha (5) i Srichia (2). U izvozu iz splitske luke napose su se isticali rodovi Albertis, Natalis-Božičević, Pecenić-Marulić, Papalić i Petracha.

U splitskom izvozu najviše je bilo pripadnika roda de Albertis: Viktor (1476.), Andrija (1476., 1481., 1488.) i njegova udovica Kristina (1499.), Dujam (1481.), Ante (1481., 1482., 1483., 1497.), Janko (Xantius) (1482., 1483.), Nikola (1482.) i Petar (1483.).[127] Iz roda Pecenić-Marulić popisi bilježe sedam članova: Nikola (1475.), Marin (1475.), Marko (1481.), Petar (1482.), Magdalena (1483.), Ivan (1483.) i Jeronim (1499.), a iz roda Petracha pet članova: Jeronim (1475., 1476., 1481., 1483.), Petracha (1475., 1476.), Komul (1475.), Petar (1482., 1483.) i Franjo (1483.). Papalići su četiri puta upisani u sveščiće s kontraliterama: Dujam (1481., 1482., 1483.), Ivan (1482., 1499.), Jeronim (1499.) i Petar (1499.). Najviše su se puta pojavili u ulozi izvoznika Ante de Albertis i Jeronim de Petrachis, po četiri puta, koliko i Nikola de Martinis (1475., 1482., 1483., 1484.). Većina pripadnika drugih splitskih plemićkih rodova manje se spominje u popisima kontralitera, do tri puta, najčešće samo jednom, što također upućuje na zaključak da uloga patricijata u splitskoj trgovini u cjelini zaostaje za djelatnošću neplemićkoga stanovništva.

Kneževi kancelari, koji su u posebne sveščiće unosili izvozne dozvole, škrtim su i suhoparnim jezikom oblikovali upise, pa su rijetko i nedosljedno isticali društvene i staleške značajke izvoznika, osim što su uz imena plemića i građana redovito dodavali oznaku "ser", gospodin. Ipak, uz posebno ugledna imena iznimno su isticali i njihove posebne oznake. Uz ime Janka (Xantius) de Albertis u upisu od 27.IX.1482. nije samo dodana oznaka *dominus* (gospodin), nego je nazvan i *vitezom* (miles).[128] Samo manji broj splitskih plemića u popisima kontralitera nosi oznaku *nobilis Spalati* (plemić), primjerice, Jeronim i Petracha de Petrachis, Nikola Marulić (de Marulis) i Dujam Papalić.[129] Plemkinje, naravno, redovito uz svoje ime nose naziv *domina* (gospođa), kao Filipa de Cipcis, Magdalena de Marulis i Kristina, udovica Andrije de Albertis.[130] Marin Marulić je 1475. godine također *dominus*, ali uz ime Marka Pecenića (Picenića) 1481. godine notar nije dodao nikakvu oznaku osim naziva "ser", pa na temelju samog upisa nije moguće reći odnosi li se ta kontralitera za izvoz vina, smokava i raše u Mletke na pjesnika Marka Marulića koji se nazivao i Pecenićem.[131]

---

[127] Navode se redom pojavljivanja u popisima kontralitera, a godine u zagradi označavaju vrijeme sudjelovanja u izvozu iz splitske luke.

[128] "Dominus Xantius de Albertis, miles de Spalato, conducit Venetias in barcha Marci Cuscich sedecim capita vini circulata sub coperta et bariletos triginta ficuum, rotulum unum rasse et rotulum unum sarze ad tingendum, semel tantum" (SA, sv. 35, 248;).

[129] Isto, sv. 33, 8, 21.XI.1475; 11, 21.I.1476; 11', 16.II.1476; sv. 35, 238', 16.XI.1481.

[130] Isto, sv. 35, 235, 27.VIII.1481; 266, 26.IX.1483; sv. 43/5, 93', 10.X.1499.

[131] "Ser Marcus Picenich conducit in nauigio suprascripto [sc. Petri Tartalich, patronizato per Jacobum de Braza] bariletos quinque ficuum per tramissum, unum caratellum circulatum vini, unum barile vini et unum rotulum rassie ad tingendum Venetiis" (isto, sv. 35, 238', 16.XI.1481.). Kontralitera ima oblik "Picenich", a jednak oblik dolazi i u splitskoj "Zlatnoj knjizi" 1499. godine: ser Petrus Picenich (Zlatna knjiga grada Splita, 350). Usp. M. TOMASOVIĆ, Marko Marulić Marul, Zagreb 1989., 7-14.

Splitski pučani se ističu i u splitskoj izvoznoj trgovini, ali je njihovo sudioništvo u cjelini manje nego u brodovlasništvu. U prvoj polovici 80-ih godina i potkraj XV. stoljeća oni su posjedovali između 80 i 90% splitskih brodova, ali u splitskom izvozu pripada im samo nešto više od 30% (1483: 33,2%) od ukupnog broja izvoznika. Unatoč tome, pučani izvoznici brojem nadmašuju sve druge društvene grupe, što je napose primjetno u konjunkturnim godinama splitske trgovine. Godine 1482. kontralitere bilježe 58 pučana, 31 građanina i 13 plemića, 1483. 85 pučana, 36 građana i 15 plemića (v. Tablica 27.). Nadmoć pučanskog sloja još je izrazitija ako im dodamo i obrtnike: 1482. godine oni zajedno čine skupinu od 80 izvoznika (35,24%), a 1483. 119 ili 46,48% od ukupnog broja. Potkraj XV. stoljeća i u pučana je primjetan zastoj u izvoznoj djelatnosti, kao i kod plemstva, pa se 1497.-1499. godine njihov udio spušta na razinu od oko 16 do 22% u ukupnom broju izvoznika iz Splita. Obrtnici izvoznici donekle ublažavaju pojave zastoja u trgovačkoj djelatnosti pučana jer zajednički čine skupinu kojoj pripada oko 20 do 27% svih izvoznika.[132]

Uloga građanstva u splitskom izvozu razlikovala se od one plemstva i pučana. Brojem izvoznika splitsko građanstvo je bilo smješteno između plemstva i pučana. Broj građana u splitskim kontraliterama, kako pokazuje Tablica 27., bio je redovito veći od broja plemića, a manji od broja pučana, napose ako pučanima pribrojimo i splitske obrtnike. Pa ipak, građanstvo se u splitskoj ekonomiji isticalo kontinuitetom uloge u izvozu iz splitske luke, dapače, skupina građana ne pokazuje zastoj i opadanje aktivnosti na kraju XV. stoljeća koji su primjetni u djelovanju plemića i pučana. U prvoj polovici 80-ih godina na građanstvo otpada 13-14% svih izvoznika (1482: 13,66%, 1483: 14,06%), a na kraju XV. stoljeća njihov se udio penje na 20-27% (1497: 23,23%, 1498: 27,45%, 1499: 19,88%), što svjedoči o ekonomskoj otpornosti tog segmenta u splitskom društvu. To potvrđuje i broj izvoznika. Dok se broj izvoznika iz redova plemstva i pučana potkraj XV. stoljeća smanjuje, broj građana izvoznika ostaje na višemanje istoj razini kao i konjunkturnim godinama (1482.-1483.) splitske trgovine. Uza sve to, građanskom sloju neplemićkog stanovništva pripadale su možda ekonomski najjače obitelji splitske komunalne elite (Augubio, Berini, Cauogrosso, Supković i dr.). Među njima je brojem sudionika u splitskoj izvoznoj trgovini bila najistaknutija obitelj Cauogrosso.

Već u prvom sačuvanom sveščiću kontralitera (1475.-76.) nalazimo Marka Antuna de Cauogrosso koji se otad do kraja XV. stoljeća redovito spominje u svim popisima izvoznih dozvola, do 1499. godine. On se istodobno u kontraliterama između 1475. i 1498., kako je istaknuto, spominje i kao brodovlasnik. Osim Marka Antunova, u izvozu iz splitske luke sudjeluju: Ivan Cauogrosso (1475.), Ante (1475., 1476.), Petar (1476., 1482., 1483.), Bernardin (1481., 1482., 1483.), Stjepan (1488., 1497., 1499.) i Marin (1488.). To znači da u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća sedam pripadnika obitelji Cauogrosso izvozi robu iz splitske luke, često i na vlastitim brodovima. Uz obitelj Augubio i njezina najistaknutijega predstavnika Ivana, došljaka iz umbrijskog Gubbija u sredini 30-ih

[132] 1497: 27 izvoznika (27,27%), 1498: 31 (20,26%), 1499: 45 (27,95%).

godina XV. stoljeća, obitelj Cauogrosso znak je poslovne moći splitskoga građanstva na izmaku srednjega vijeka.[133]

U skupu izvoznika iz splitske luke nalazili su se i pripadnici klera, u širokoj lepezi od redovnika i svećenika, do kanonika, arhiđakona i nadbiskupa. Svećenstvo uglavnom izvozi plodove sa zemljišnih posjeda, pa je i brojem izvoznika i strukturom robe srodno splitskom plemstvu, ali popisi kontralitera bilježe i zanimljive pojedinosti o svećeničkom izvozu iz Splita. Primjerom neka bude 1482. godina u kojoj je najviše svećenika sudjelovalo u splitskom izvozu: 18 pripadnika klera dobilo je te godine 21 izvoznu dozvolu. Najčešće je odredište Venecija, predmet izvoza vino i smokve, rjeđe bademi i srdele. Među svima se ističe splitski nadbiskup Bartolomej koji s četiri kontralitere izvozi u Mletke 102 bačve i 4 barila vina, te 165 barila smokava.[134] I splitski samostani sv. Klare i sv. Frane dva puta su te godine ubilježeni u popis kontralitera, premda ništa ne izvoze, nego u Mletke šalju oštećena zvona s određenom količinom bronze radi popravka.[135]

Analiza kontralitera je na taj način ocrtala, s motrišta izvozne trgovine, ekonomski profil društvenih grupa u Splitu potkraj XV. stoljeća. Dapače, podaci o svećenstvu i njegovu sudioništvu u splitskoj trgovini pružaju predodžbu o cjelini splitskoga društva koju srednjovjekovna vrela iskazuju izričajem *clerus et populus*. U toj cjelini splitsko plemstvo (nobiles cives) je uglavnom usmjereno prema izvozu zemljišnih plodova s vlastitih posjeda. Ono trguje i izvozi robu, ali se, primjerice, skromnije usredotočuje na pomorsku djelatnost, što se u kontraliterama iskazuje u malom broju brodova u plemićkom vlasništvu. Stoga je neplemićko stanovništvo zbiljska osnovica splitske ekonomije i razvojni oslonac komunalnog društva. Splitski građani (cives) su njegov ekonomski najjači, poslovno najdinamičniji sloj, ali je unatoč tome široki sloj splitskih pučana (populus), uključujući u tu skupinu i obrtnike, pokretna snaga splitskoga gospodarstva. Iz redova pučana kontralitere bilježe najviše izvoznika robe i, napose, glavninu brodovlasnika.

5) Splitsko društvo: od težaštine do jedrenjaka

Prema svemu što je dosad kazano popisi kontralitera su prvorazredno vrelo za poznavanje gospodarskog razvoja Splita u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća. Pri tome valja imati na umu da popisi izvoznih dozvola iskazuju i stanovite nedostatke. Kao serije podataka kontralitere ocrtavaju i kvantificiraju, bolje od bilo koje druge vrste vrela, ulogu društvenih grupa u splitskoj izvoznoj trgovini, ali pri tome ostaju u strogom okviru unaprijed zacrtanih podataka: vlasnik i vrsta robe, odredišta izvoza, brodovlasnici i vrste brodova, jer su samo ti podaci nužni da bi popisi ispunili cilj, pobiranje izvoznih carina. Izvan te serije podataka one ne kazuju ništa o ekonomskoj svako-

---

[133] Prvi Cauogrosso, spomenut1473. godine u splitskom notarijatu, je "ser Johannes quondam ser Rugerii de Venetiis" koji prodaje dio kuće u Splitu, što znači da je prije toga vremena u Split došao iz Mletaka. I za Stjepana Cauogrosso se 1475. godine ističe da je "de Venetiis", a ima pravni položaj stanovnika (habitator) (SA, sv. 31, 224; sv. 32, 84). O Ivanu de Augubio: RAUKAR, Ser Baptista de Augubio, civis Spaleti.

[134] SA, sv. 35, 240, 248-248', 251'.

[135] Isto, 249,1.X.1482. (sv. Klara); 253 (sv. Frane).

dnevici splitskog društva, one se ne obaziru, primjerice, na cijene, dobit, zakup brodskog prostora ili trgovačka društva. Popisi kontralitera su isključivo usmjereni prema izvozu robe iz splitske luke, što znači prema pojavi na vrhu ljestvice gospodarskih djelatnosti u kasnosrednjovjekovnom Splitu, prema ključnom procesu u njegovu ekonomskom ustrojstvu. Popisi su okrenuti prema izvankomunalnom svijetu, prema jadranskom prostoru i njegovim društvima, a gibanje prema ekonomskim odnosima unutar splitskog društva omogućavaju samo podaci notarijata, premda su splitski notarski spisi upravo iz XV. stoljeća oskudno sačuvani.

Ulazeći u sámo splitsko društvo, valja istaknuti da i podaci u kontraliterama ocrtavaju stupanj gospodarske razvijenosti Splita i ekonomske značajke društvenih skupina. Broj splitskih brodova, na primjer, sâm po sebi pokazuje razvijenost brodarstva i njegovu iznimnu važnost u komunalnoj ekonomiji. Još više, podatak da 1481.-1484. godine splitski pučani posjeduju 117 od ukupno 128 brodova u vlasništvu Splićana ne ocrtava samo važnost pučanskog sloja u splitskom gospodarstvu, nego i ekonomsku probitačnost posjedovanja barke ili gripa. Ipak, tek notarijat, ma koliko fragmentaran, osvjetljava neposredne ekonomske odnose u splitskom pomorstvu i činjenicu o velikom broju Splićana, vlasnika brodova u popisima kontralitera.

Splitski brodovi u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća pripadali su kategoriji brodova male i srednje nosivosti. Godine 1481. splitski knez donosi odluku o pobiranju posebnoga nameta na brodove radi čišćenja splitske luke i popravka lučkoga gata. Tada je odlučeno da brodovi do 400 stara nosivosti pri pristajanju u splitskoj luci plaćaju porez od 8 solda, oni do 600 stara 12 solda, a oni s nosivošću iznad 600 stara 1 libru malih denara.[136] Tako određene granice nosivosti brodova: 24 tone (400 mletačkih stara), 36 tona (600 stara) i iznad 36 tona bile su u skladu s nosivošću brodova koji su uplovljavali u splitsku luku. I u notarijatu se spominju brodovi takve nosivosti, bilo u kupoprodajnim ugovorima, bilo u onima o gradnji novih brodova.

Splitski brodovi, koji se između 1472. i 1494. godine u notarijatu označavaju kao *navilium* ili *navigium*, imaju nosivost od 21 tone (360 stara), 30 tona (500 stara), 36-42 tone (600-700 stara), 42 tone (700 stara) i 60 tona (1000 stara).[137] Nosivost *barkozija* bila je manja, jer u notarijatu dva barkozija imaju nosivost od samo 15 i 16 tona.[138] *Grip* je bio nešto veći jer se spominje jedan nosivosti 24 tone (400 stara), dok je *marcilijana*, spomenuta u notarijatu, imala nosivost od 42 tone (700 stara).[139] Splićani su, doduše, imali i brodova iznad 100 tona nosivosti, pa Marko Cauogrosso 1492. godine posjeduje *caravellu* od 2000 stara ili oko 120 tona nosivosti, ali to su bili iznimni primjeri, jer je glavnina splitskih brodova imala nosivost do 60 tona.[140]

Na takvim je brodovima počivala splitska izvozna trgovina, a davanje brodskog prostora u zakup (naulum), unatoč jakoj konkurenciji brodovlasnika, pa i stranih, bilo probitačnom djelatnošću u kasnosrednjovjekovnom Splitu. Da bi zaštitio domaće vla-

---

136 Isto, sv. 35, 322'.

137 Isto, sv. 31, 125', 30.III.1472; sv. 32, 109, 15.V.1475; sv. 40/1, 43', 10.III.1491; 291', 24.XII.1492; 519', 2.V.1494.

138 Isto, sv. 32, 219, 24.X.1476; sv. 37, 4', 6.X.1486.

139 Grip: sv. 40/1, 298, 7.I.1493; marcilijana: isto, 356', 30.V.1493.

140 Caravella Marka Cauogrosso: isto, 232, 21.VII.1492.

snike brodova, mletački je knez 1482. godine donio odredbe o zakupljivanju brodskog prostora. Splitski su brodovi imali prednost pred stranima koji nisu smjeli svoj brod dati u zakup, ako splitski brodovi ne bi prije njih već bili zakupljeni.[141] Brodska zakupnina za prijevoz vina iz Splita u Mletke bila je 1474. godine 10 libara za jednu amforu, odnosno 430 1/2 libra za teret od 43 1/2 amfore vina.[142] Složenija putovanja donosila su vlasniku i patronu broda veće prihode. Za put od Splita prema Senju, gdje je brod trebao ukrcati drvo, rašu i druge vrste robe, koje "nisu bile zabranjene" od mletačke vlade, i zatim s tim teretom preko splitske luke zaploviti prema Traniju u Apuliji, zakupnina je 1445. godine iznosila 29 dukata.[143] Za još duže putovanje godine 1447: iz Splita u Termoli, s ukrcanim žitom u Osor, pa u Bakar ili Novi i s teretom drva preko Splita u Apuliju, brodska zakupnina je iznosila 62 dukata.[144]

Jedrenjaci su tako, uz uobičajene plovidbene rizike, bilo zbog vremenskih nepogoda ili napadaja gusara i ratnih sukoba, na putovanjima jadranskim prostorom ostvarivali znatan dobitak vlasnicima i patronima. Izvozeći iz splitske luke vino, smokve ili slanu ribu, povezivali su rad ribara i težaka u splitskim vinogradima s jadranskim tržištima. Izvozna trgovina o kojoj svjedoče popisi kontralitera oslanjala se na taj način na cjelokupno splitsko društvo i njegove gospodarske djelatnosti. Sveščići izvoznih dozvola spominju mnogobrojne trgovce i brodovlasnike, ali je znatniji dio splitskoga stanovništva bio samo neizravno uključen u splitski izvoz. Možda se u imenima pučana koji su zabilježeni u popisima kontralitera nalazi i poneki predstavnik težačkoga sloja, ali zbog skromnjih ekonomskih mogućnosti to nije moglo biti osobito često. Težak iz splitskog burgusa ili stanovnik na seoskom području komune, obrađivač vinograda, najčešće je vino i smokve prodavao drugima koji su aktivno sudjelovali u splitskom izvozu. Prodajom vina i smokava težak nije samo osiguravao vlastiti opstanak, nego je time omogućavao i plovidbe splitskih jedrenjaka do jadranskih odredišta.

Razvoj splitske izvozne trgovine poticajno je djelovao na unutarnji promet zemljišnim ili obrtničkim proizvodima. U trgovini vinom ili smokvama unutar Splita težak je bio samo ishodišnom točkom. Cijena jedne *galete* (oko 15 l) vina u trgovini između Splita i Mletaka oscilirala je potkraj XV. stoljeća između 14 i 22 solda.[145] I cijena sušenih smokava bila je usklađena s potražnjom na mletačkom tržištu. Potkraj 80-ih godina 1 *star* (83,31 l) smokava u Mlecima je vrijedio 7 libara i 10 solda.[146] Imućni su trgovci u tu trgovinu ulagali golema novčana sredstva, pa su prema Mlecima mogli upućivati jedrenjake krcate bačvama vina i vrećama suhih smokava. Splitski bojadisar tkanina (tinctor) Mihovil zadužnicom potvrđuje 1447. godine da ser Janku Nikole Jancii de Albertis duguje golem iznos od 1049 mletačkih libara za kupljeno vino, a dvije

---

[141] "Ordo pro patronis navigiorum et barcharum", 8.V.1482. (isto, sv. 35).

[142] Isto, sv. 32, 39, 3.X.1474.

[143] Isto, sv. 23/6, 11.III.1445.

[144] Isto, sv. 23/11, 78', 27.V.1447. Stanovitu predodžbu o društvenoj vrijednosti zakupa brodskog prostora može pružiti usporedba s, barem približno izračunatim, prihodima obrađivača zemljišta. U Zadru je u istom razdoblju godišnji prihod težaka u vinogradu i kmeta na ždrijebu oranice otprilike dopirao do razine od 60 libara ili 10 dukata (RAUKAR, Zadar u XV. stoljeću, 193-197).

[145] 14 solda: isto, sv. 40, 333, 4.III.1493; 18 solda: 288', 19.XII.1492; 22 solda: 428, 12.XI.1493.

[146] Isto, 38/3, 23', 3.XII.1488.

godine kasnije jedan stranac, stanovnik Splita (Nuzarelus Jacobi de Saxoferato) potvrđuje drugom strancu, također nastanjenom u Splitu (Bernardus Bonucii de Verona) da mu duguje 1189 libara za 1586 galeta vina.[147] Splitski plemić Jakov Natalis-Božičević, pak, potvrđuje imućnom građaninu Lovri de Benedictis da mu je isplatio dug od 780 libara za kupljene smokve.[148]

U izvoznoj trgovini iz splitske luke, ocrtanoj u sveščićima kontralitera 1475.-1499. godine, bile su usredotočene gospodarske snage splitskog društva. Svi slojevi stanovništva bili su, u većoj ili manjoj mjeri, vezani za splitski izvoz. Pripadnici komunalne elite stjecali su trgovinom i pomorstvom velike prihode. Dvojica braće Cauogrosso 1494. godine sređuju poslovne odnose, pa Petar Caugrosso izdaje bratu Marku zadužnicu u iznosu od 1150 dukata za kupljenu robu i vrijednost dužnika.[149] Prihodi drugih skupina stanovništva, težaka, obrtnika i nosača u luci (bastasii) bili su, dakako, sve nižima, ali su ipak činili osnovicu njihova smještaja u komunalnom društvu. Lovro de Benedictis, prije spomenuti splitski građanin, uzima Hvaranina Mateja Križančića za zapovjednika (nauclerius) svoje karavele na jednu godinu, uz naknadu od jednog ogrtača (mantellum) i 30 dukata.[150] Notarijat, na žalost, nije zabilježio zarade lučkih nosača jer se za njihove usluge pri ukrcaju robe na brodove, dakako, nisu trebali sastavljati notarski dokumenti, ali se čini da ni njihova uloga u lučkom prometu katkad nije bila posve beznačajna. Na to upućuje dogovor apulijskih trgovaca žitom u Splitu (mercatores bladorum in Spalato) koji su se 1483. godine uzajamno obvezali da jednoga nosača (Martin Dušica) više neće zapošljavati u ukrcaju žita na njihove brodove.[151]

D) SPLIT I JADRANSKI PROSTOR

1) Sustav jadranskih tržišta

Dva najvažnija trgovačka uporišta na Jadranu potkraj srednjega vijeka bili su Venecija i Dubrovnik. Venecija je vladala najvažnijim trgovačkim putovima između prednjeg Istoka i europskog Zapada, što znači da je u XV. stoljeću, prije otkrića novih zemalja i prebacivanja komunikacija na svjetska mora, njezina ekonomska moć imala globalnu razinu. Trgovački prostor Dubrovnika širio se iz Jadrana na Mediteran, povezujući rudama bogate regije balkanskog zaleđa s europskim Zapadom.

Između Mletaka i Dubrovnika, koji su bili smješteni na sjeverozapadnom i jugoistočnom rubu jadranskog bazena, i njihovih razina ekonomske moći nalazio se niz gradskih društava na obje jadranske obale, uporištâ pomorskih i trgovačkih veza. Važnost svakog od njih ovisila je o brojnim preduvjetima od kojih su bili odlučujući: 1)

---

147 Isto, sv. 23/16, 356, 20.X.1449.

148 Isto, sv.40, 517, 21.IV.1494.

149 Isto, 506; 4.IV.1494.

150 Isto, 430', 13.XI.1493.

151 "Conuentio mercatorum pugliensium" (isto, sv. 35, 597', 10.IV.1483); apulijski trgovci u Splitu, Hercules Capuanus, Ovidius Capuanus, Troianus Capuanus, Johannes del Auantazio i Florius de Ragusio, doduše, ne govore o ekonomskim razlozima nego ističu da dogovor sklapaju zato što ih je nosač Martin potkradao dok je žito ukrcavao u brodove.

razina političke samostalnosti, 2) gospodarske mogućnosti vlastitoga prostora i 3) proizvodne značajke kontinentalnog zaleđa. Spram Venecije i Dubrovnika jadranski su gradovi nedvojbeno imali perifernu važnost u europsko-mediteranskoj privredi, ali je unatoč tome na jadranskom prostoru njihova uloga bila istaknuta. Mleci su svoju moć oslanjali na komunikacijski smjer prednji Istok-Zapad koji je vodio uzduž istočne obale Jadrana, dok su se svi drugi jadranski gradovi, pa dijelom i Dubrovnik, oslanjali na sustav veza između dviju jadranskih obala. Mletačke su galije plovile prema Levantu duž Jadrana, ne spajajući njegove obale. Drugi su jadranski gradovi, nasuprot tome, uzajamnim trgovačkim vezama barem od XII. stoljeća dalje, a sasvim sigurno i ranije, integrirali jadranski prostor. Ekonomsku cjelovitost Jadrana ostvaruju upravo ta manja, periferna gradska središta koja postoje pokraj velikih gospodarskih sustava, prije svega mletačkoga. Dubrovnik je već zarana napuštao Jadran i usmjeravao se prema Levantu, u kasnom srednjem vijeku i prema mediteranskom Zapadu, ali se ipak njegov ekonomski i društveni uspon oslanjao na jadranski prostor, prije svega na njegovo rudama bogato balkansko zaleđe (Bosna, Srbija). Razvoj dubrovačkih gospodarskih veza stoga je od XII. stoljeća veoma sličan onima Zadra ili Splita: povezivanje s vladarima zaleđa, od ugovora s bosanskim banom Kulinom (1189.) dalje, i ugovori o prijateljstvu s jadranskim i mediteranskim gradovima koji su mogli biti protutežom mletačkoj moći ili, barem, sigurnim odredištem za njegove brodove. Gospodarski uspon Dubrovnika u XV. stoljeću i sve izrazitije razlikovanje od drugih dalmatinskih gradova uvjetovali su rudno bogatstvo zaleđa i činjenica da nakon 1409. godine grad nije priznao mletačku vlast. On se postupno od sredine XV. stoljeća pretvarao u zasebnu jadransku republiku mediteranskih obzora, a drugi dalmatinski gradovi svoj su razvojni prostor morali izboriti u sklopu moćnoga političkog i gospodarskog sustava Mletačke Republike.[152]

Kao dijelovi mletačkoga *Stato da Mar*, dalmatinski su gradovi bili uključeni u centralizirano državno ustrojstvo Republike, ali su i u tom sklopu dalje razvijali svoje zasebne gospodarske sustave. Razvoj je njihovih društava ovisio o gospodarskim i komunikacijskim preduvjetima, različitima u svakom od njih. Zadar je nakon 1409. godine izgubio samostalnost u poslovanju solju, pa je bio jače od drugih gradova pogođen mletačkom ekonomskom politikom. Drugi, poput Hvara, gotovo da i nisu osjetili mletačka ograničenja, pa su upravo u mletačkom razdoblju zabilježili društveni uspon. Rab je, pak, komunicirao između obližnjeg kontinentalnog zaleđa u hrvatskom kraljevstvu i jadranskih središta, pa je prije turskoga osvajanja prekovelebitskih područja bio važnim trgovačkim uporištem. Split je sve do početka XVI. stoljeća i mletačko-

[152] Osim radova koji su već spomenuti usp.: D. KOVAČEVIĆ, Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni, Sarajevo 1961.; J. TADIĆ, Privreda Dubrovnika i srpske zemlje u prvoj polovini XV. veka, *Zbornik Filozofskog fakulteta* X-1, Beograd 1968., 519-539; S. ANSELMI, Venezia, Ragusa, Ancona tra Cinque e Seicento, Deputazione di Storia patria per le Marche, Atti e memorie, Serie VIII, vol. VI, Ancona 1969; F. GESTRIN, Gospodarske povezave jugoslovanskih dežel in Italije v 15. in 16. stoletju, *Istorijski časopis* XVIII, Beograd 1971., 155-163; M. SPREMIĆ, Dubrovnik i Aragonci 1442.-1495., Beograd 1971.; I. VOJE, Relazioni commerciali tra Ragusa (Dubrovnik) e le Marche nel Trecento e nel Quattrocento, *Atti e memorie*, Nuova serie - anno 82° (1977.), Ancona 1978., 197-219; J.-C. HOCQUET, Commercio e navigazione in Adriatico: porto di Ancona, sale di Pago e marina di Ragusa (XIV-XVII secolo), *Atti e memorie*, Ancona 1978., 221-254; F. GESTRIN, Pomorstvo srednjeveškega Pirana, Ljubljana 1978.; V. FORETIĆ, Povijest Dubrovnika do 1808. godine, Zagreb 1980; J. LUČIĆ, Dubrovačke teme, Zagreb 1991.

turskih ratova bio srodniji Hvaru, pa ni na njegov razvoj nije mogla znatnije utjecati mletačka ekonomska politika.

Gospodarski sustavi u dalmatinskim gradovima bili su određeni njihovim geoekonomskim obilježjima, pa ni mletačka vlast nije mogla bitnije ograničiti njihova temeljna usmjerenja. Oni nakon 1409.-1420. godine postoje usporedo s mletačkim državnim sustavom i u njegovoj sjeni razvijaju prostor vlastite djelatnosti. U usporedbi s globalnim dosezima mletačke ekonomije oni čine niz mikrogospodarskih sustava na istočnom Jadranu kojima životnost daje upravo njihovo komuniciranje s drugim jadranskim središtima.

2) Periferne ekonomije i metropola

Analiza kontralitera 1475.-1499. godine, provedena u ovom radu, pokazala je da je Split i u doba mletačke vlasti održavao i dalje razvijao pomorske i trgovačke veze s jadranskim područjima. Istaknuto je da su Mleci bili glavnim odredištem splitske izvozne trgovine i da na takvu usmjerenost nisu uopće utjecale odredbe mletačke vlade nego proizvodne značajke komunalnog prostora. Splićani su proizvode sa svojih zemljišnih posjeda mogli najbolje prodati u gradu na lagunama pa su prema njemu i upućivali brodove s vinom i smokvama. Ali, ako je trgovanje s državnim središtem bilo u skladu sa značajkama splitske privrede, ipak su se izvornost i cjelovitost komunalnog gospodarskog sustava iskazivali u činjenici da je splitska trgovina neprekidno bila šira, i opsegom i prostorom, od izvoza u Mletke.

Split je u prvom stoljeću mletačke vlasti iskazivao vitalnost mikrogospodarskih sustava na istočnom Jadranu i otpornost spram povremeno ograničavajućih smjernica Mletačke Republike. Ekonomska politika metropole temeljila se na strogom fiskalizmu i težnji da se što više robe s jadranskog prostora privuče u grad na lagunama. Istaknuto je mletačko načelo bilo da sva trgovačka roba koja se prevozi Jadranom mora doći u Mletke (ogni merce che entra nell'Adriatico o esce dall'Adriatico deve toccar Venezia), ali ono nije uvijek bilo provedivo u gospodarskoj zbilji.[153] Mala periferna društva na jadranskom dijelu mletačkoga *Stato da Mar* smatrala su odredbu o tzv. "dvostrukim" carinama (1422.) ili nešto kasniju odredbu o zabrani komuniciranja sa zapadnom obalom Jadrana (1452.) prijetnjom vlastitom razvoju, pa su im se i odupirala. Splićani su nakon odredbe od 15.I.1452., koja je gradovima priječila trgovanje s Markama i Apulijom, upozorili mletačku vladu da će zbog nje pretrpjeti najveću štetu sama Venecija, jer će trgovački promet sa zapadnom obalom Jadrana preuzeti Dubrovčani, pa će biti oštećena mletačka komora.[154] Vlada je već u rujnu 1452. povukla spornu zabranu, jednako brzo kao i odluku iz 1422. godine koja je trebala primorati trgovce na dovoz robe u Mletke.[155]

Republika je i kasnije povremeno obnavljala zahtjev o obvezatnom dovozu robe u metropolu, primjerice 1519. godine, ali je splitska periferna ekonomija i nakon takvih

---

[153] Prema: BRAUDEL, Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II, 1. svezak, 135.

[154] Zlatna knjiga grada Splita I, 230-233.

[155] RAUKAR, Venecija i ekonomski razvoj Dalmacije, 215-216.

pokušaja slijedila baštinjene smjernice trgovačkog komuniciranja.[156] Dapače, splitski su trgovci u prvoj polovici XVI. stoljeća intenzivirali poslovanje s apulijskim lukama. Evo usporednih podataka o broju izvoza prema Mlecima i Apuliji.

Tablica 28.

Split: broj izvoza prema Mlecima i Apuliji i % od ukupnog broja, 1503.-1540.[157]

Odredište	1503.	1504.	1505.	1529.	1530.	1538.	1539.	1540.
Mleci	77	107	42	77	68	64	98	19
	(55,4)	(44,4)	(34,43)	(44,51)	(61,26)	(40)	(41,35)	(24,68)
Apulija s	30	60	22	47	27	66	78	49
Otrantom	(21,58)	(24,9)	(18,03)	(26,26)	(24,32)	(41,25)	(32,5)	(63,64)

U usporedbi s podacima iz 1475.-1499. godine o trgovanju Splićana s Mlecima i Apulijom (Tablica 4.) primjetan je kvantitativni rast izvoza prema apulijskim lukama, unatoč mletačkim ekonomskim smjernicama. Ako i ovom prilikom uzmemo u obzir samo godine s potpunim podacima (1504., 1529., 1539.), pokazuje se da opada izvozna trgovina prema Mlecima: dok je u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća u Mletke bilo usmjereno više od 50% splitskog izvoza, u prvoj polovici XVI. stoljeća opseg izvoza se spustio na razinu od 41-44%. Mleci su i dalje bili glavno tržište splitskog izvoza, ali mletačka nadmoć nad apulijskim lukama više nije bila tako izrazita.

U sjeni političke i ekonomske moći metropole Split je na taj način potkraj XV. i u prvoj polovici XVI. stoljeća oblikovao vlastiti gospodarski sustav, u kontinuitetu s njegovim značajkama iz predmletačkoga razdoblja. Mala periferna ekonomija je svoje zemljišne proizvode usmjeravala prema državnom središtu, ali je istodobno preuzimala stočarske i pčelarske proizvode iz kontinentalnog zaleđa i dalje izvozila prema jadranskim odredištima, najviše prema apulijskim lukama. Ako je u sklopu vlastitih ekonomskih smjernica metropola i pokušavala otežati veze između Splita i gradova na drugoj obali Jadrana, splitsko je društvo s iznimnom vitalnošću prevladavalo razdoblja restriktivnih odredaba i slijedilo smjernice vlastitog razvoja. Ono je usklađivalo sve ekonomske sastavnice, od vrstâ i nosivosti brodova, do visine sredstava koja su se ulagala u poslovanje, s mogućnostima vlastite privrede, ali barem dijelom i s globalnim sustavom Republike. Nosivost splitskih brodova bila je prije svega prilagođena jadranskom prostoru poslovanja, ali nije bitnije mogla ugroziti ni smjernice mletačke vlade. Ona je 1502. godine zabranila da se u Dalmaciji grade brodovi iznad 2000 stara, tj. oko 120 tona nosivosti, ali ta zabrana nije uopće utjecala na razvoj splitskog pomorstva.[158] Jer, Split je ionako i prije toga pretežno posjedovao brodove manje nosivosti, ispod 2000 stara, rijetko iznad toga, a osim svega, zabrana svejedno nije spriječila

[156] Archivio di Stato Venezia [dalje: ASV], Senato Mar, Reg. 19, 113, 28.XI.1519. Odluka se odnosila na izvoz iz Krete prema Jadranu, ali je obvezivala i trgovinu dalmatinskih gradova. Usp. RAUKAR, Komunalna društva u Dalmaciji u XV. st. i u prvoj polovini XVI. stoljeća, 72-74.

[157] DAZd, SA, sv. 48, 49, 74/7; DAS, SSO, sv. 3. Podaci u sveščiću za 1540. godinu nisu potpuni i odnose se samo na razdoblje od 4.I. do 15.VI. 1540.

[158] ASV, Senato Mar, Reg. 15, 21.X.1502. Usp. RAUKAR, Komunalna društva u Dalmaciji u XV. st i u prvoj polovici XVI. stoljeća, 66-67.

gradnju brodova iznad 2000 stara, pa je u Splitu 1516. godine sagrađen brod od 2500 stara ili oko 160 tona nosivosti.[159]

3) Redovitost ili iznimnost?

Splitski popisi kontralitera, na žalost, nisu sačuvani za čitavo XV. i prvu polovicu XVI. stoljeća, pa se ne može kontinuirano pratiti opseg splitske izvozne trgovine i odgovoriti na pitanja: jesu li konjunkturna razdoblja bila iznimkom ili redovitom pojavom? i zatim: smijemo li govoriti o razdobljima zastoja u razvoju Splita? Već i sačuvani popisi kontralitera, od 1475. godine dalje, pokazuju da je opseg splitskog izvoza bio promjenljiv, ali i to da je on bio konstantan i da je ustrajno slijedio temeljne smjernice splitske ekonomije, dapače, da je ona pokazivala iznimnu sposobnost prilagodbe spram promjenâ u političkim okolnostima poslovanja.

U posljednjoj trećini XV. stoljeća na obzoru splitskoga prostora sve češće se pojavljuju turske čete, a od mletačko-turskog rata 1499.-1502. godine dalje Osmanlije kroz čitavo XVI. stoljeće prijete gradu. Unatoč turskoj blizini i opasnosti, navlastito nakon pada Klisa pod tursku vlast (1537.), Split se prilagođavao novim okolnostima i tursko zaleđe uključivao u uobičajeno komuniciranje na Jadranu. O tome svjedoče i sačuvani sveščići kontralitera.

Nakon mletačko-turskog rata 1499.-1502. godine broj izvoza iz Splita ne dostiže, istina, opseg iz konjunkturnog razdoblja u 80-im godinama, ali ostaje na razini koju je dostigao potkraj XV. stoljeća. Tako je 1503. godine zabilježeno 140 izvoza (samo za razdoblje od lipnja do prosinca), 1504. godine 242, a 1505. godine 123 izvoza (za razdoblje od siječnja do rujna). Podaci iz cjelovitog sveščića za 1504. godinu na kvantitativnoj su razini iz 1499. godine. Godine 1529. uočavamo stanovit zastoj, pa je od siječnja do prosinca izdato samo 179 izvoznih dozvola, ali se u godini 1539. opseg izvoza ponovno penje na uobičajenu razinu od 237 izvoznih dozvola. Taj je podatak tim važniji što Splićani izvoze iz splitske luke u jeku novog mletačko-turskog rata 1537.-1540. godine.

Notarijat, pak, pokazuje da je i u razdoblju prije prvog sačuvanog sveščića kontralitera (1475.), Split bio živo poslovno središte, naravno, na razinama koje su bile primjerene malim, perifernim društvima mletačkoga *Stato da Mar*. Ni nosivost brodova, ni poslovne profile splitskih trgovaca ni na koji se način ne može uspoređivati s brojem i nosivošću mletačkih brodova ili imućnošću trgovaca s laguna.[160] Brodovi, trgovci i roba u Splitu nakon 1420. godine bili su plodom splitskog prostora i njegovih mogućnosti. Na njih gotovo i nije utjecala mletačka uprava, osim što je ograničavala još intenzivnije poslovanje sa sjevernojadranskim sajmovima u Senju, Bakru i Rijeci. Pa ipak, i u Splitu je bilo trgovaca, zemljoposjednika i vlasnika brodova koji su se isticali opsegom poslovanja, primjerice, prije spomenuti pripadnici obitelji Cauogrosso ili de Augubio koji su imućnošću bili ravni starim plemićkim rodovima. Slikovita je, ali i ekonomski zanimljiva činjenica da splitski patricijat u XV. stoljeću podiže palače po uzoru na mletačke

[159] DAZd, SA, sv. 56/5, 201.

[160] O poslovnoj širini mletačkih trgovaca usp. F.C. LANE, Andrea Barbarigo, mercante di Venezia, 1418-49, u: I mercanti di Venezia, Torino 1996., 3-121.

palače u slogu kićene gotike, poput velike palače obitelji Papalić koju je gradio Juraj Dalmatinac, i da nešto kasnije splitski građanin Ivan de Augubio na svojoj palači postavlja portal, po svemu jednak Dalmatinčevu portalu na palači Papalić, što lijepo ocrtava imovne mogućnosti splitske komunalne elite.[161]

Popisi splitskih kontralitera, dijelom i ostaci notarijata, ocrtavaju gospodarsku djelatnost splitskoga društva u prvom stoljeću mletačke vlasti i u razdoblju mletačko-turskih ratova XVI. stoljeća. U sklopu jadranskih gospodarskih sustava Split je pripadao mikrosustavima jadranskih obala, malim perifernim ekonomijama koje su na njihovim obzorima bile odnjegovane i koje su bitnim interesima bile usmjerene prema uzajamnom komuniciranju, prije svega između dviju jadranskih obala.

Temeljita promjena zbiva se u Splitu tek nakon Ciparskog rata (1570.-1573.). Mletačka vlada prihvaća 1578. godine prijedlog Danijela Rodrigueza da se u Splitu podigne velika trgovačka skala s lazaretom. Skala je otvorena 1592. godine, pa je sve do Kandijskog rata 1645. godine bila glavnim uporištem u trgovini između Osmanskog Carstva i Mletaka.[162] Splitska je skala bila djelom mletačke države i ni na koji se način nije oslanjala na izvorni gospodarski sustav Splita što ga ocrtavaju popisi kontralitera. Oni svjedoče da je Split u čitavom razdoblju prije skale, doduše, bio pripadnik sustava perifernih ekonomija koje su na jadranskim obalama postojale uz moćna središta, Mletke i Dubrovnik, ali da je on unatoč tome živim i kontinuiranim poslovanjem trgovaca i pomoraca dao primjetan prinos društvenom i gospodarskom integriranju jadranskoga prostora.

---

[161] Usp. D. KEČKEMET, Juraj Dalmatinac i gotička arhitektura u Splitu, Split 1988.

[162] NOVAK, Povijest Splita II, 76-87; V. MORPURGO, Daniel Rodriguez i osnivanje splitske skele u XVI. stoljeću, *Starine* 52, 185-248 i 53, 363-415, Zagreb 1962., 1966.; R. PACI, La "scala" di Spalato e il commercio veneziano nei Balcani fra Cinque e Seicento, Venezia 1971.; isti, La rivalitá commerciale tra Ancona e Spalato (1590.-1645.), *Atti e memorie*, Ancona 1978., 277-286.

Prilog 1.

Split: vrste robe u izvoznim dozvolama 1481.-1484.

Vrste robe	1481. (VI-XII)	1482. (I-XII)	1483. (I-XII)	1484. (I-VI)
Zemljišni proizvodi				
vino	185 bačava (capita circulata) 77 barila 19 karatela 42 bačve (buta) 10 galeta	724 bačve 147 barila 9 karatela 1 buta 1 mediarol	772 bačve 211 barila 3 karatela 4 mediarola	22 bačve 16 barila 3 karatela
ocat		1 bačva 2 barila	9 bačava 6 barila	3 bačve 1 posuda (vas)
ulje	1 bačva (caput circulatum) 3 karatela 1 "pitarum" 1/2 milijara 1 barilet	5 karatela 4 barila 1 buta 1 mijeh (uter)	1 bačva 2 barila 1 karatel	2 karatela
smokve	6583 barila 57 mjehova 12 vreća (saccus) 10 karatela 4 bačve (capita circulata) 1 "pitarum"	6865 barila 140 mjehova 14 vreća 1 karatel 1 "cassa" 1 ligacij	7762 barila 219 mjehova 20 vreća 4 ligacija 4 stara	534 barila
grožđe: cibib	2 "pitara"			
suho grožđe	2 vreće 1 ligacij	5 barila	3 mijeha 3 ligacija	3 mijeha 1 vreća
maraske		9 barila	15 barila 1 vreća	
kapare	1 baril	4 barila	1 baril	
bademi	7 barila 1 vreća 2 stara (starium)	1 vreća 1 ligacij	1 vreća	
pšenica (frumentum)	2 stara	206 stara	150 stara 4 vreće	170 stara
proso (mileum)				73 stara
brašno (farina)		50 stara	150 stara 4 vreće	16 stara 2 vreće
sočivo (legumen)				56 stara
laneno sjeme				2 vreće
Stočarsko-pčelarski proizvodi				
koža	3339 komada 5 bala	7734 komada 147 bala	6560 komada 52 1/2 bale	3300 komada 51 bala
krzna (lisica, kuna, kunić)			111 komada	73 komada

sir	8211 komada (pecium) 1 ligacij 300 libara 1 "mastelus"	6628 komada 6 ligacija 1440 libara	6220 komada 8 ligacija	556 komada 2 ligacija 55 libara 21 1/2 milijara
hladetina (zelatia)	11 mjehova	5 barila	23 barila	18 barila
svinjetina		1 "ad refusum"	1 "ad refusum"	
soljeni sir				8 milijara
soljeno meso				1 ligacij
med	310 mjehova 4 karatela 1 baril 4000 libara	327 mjehova 3 karatela 11 barila 7 milijara 17 bačava (caput circulatum) 2 "pitara"	88 mjehova 5 bačava 1 "zara"	6 mjehova 2 bačve 5 barila
vosak (cera)	14 smotaka (colus) 2 komada 278 libara 6 ligacija 1 vreća 4 "panum"	59 smotaka 20 komada 9 vreća 5 ligacija 2 barila 1 "panum"	15 smotaka 5 komada 4 vreće 6 ligacija 8 libara 1 "formula"	14 smotaka 17 komada 7 ligacija 28 libara 23 "formule"
loj	40 libara			
lojanice	4 barila 1 "cistum"	10 barila 18 libara 4 "casse"	7 barila 2 vreće 3 "casse"	1 baril 2 "casse"
Stoka				
konji	23	229	213	8
koze		30		
magarci		4		
Proizvodnja soli i ribarstvo				
sol	1876 kablova 1 star	2033 kabla 3 stara	1264 1/2 kabla 5 stara	59 kablova
svježa riba, općenito	1680 komada			
svježa riba: zubaci	466 komada			
svježa riba: tunjevina	2 barila		4 barila	
svježa riba: srdele	34 barila 8 maštela 9 bačava 3 "tine"	38 barila 4 maštela	127 1/2 barila	
svježa riba: skuše			2 vreće	
soljena riba		2 "ad refusum"		1 "ad refusum"
sušena riba			2 ligacija 1 "ad refusum"	

Obrtnički proizvodi				
brodska užad (sartia)	32 lakta (brachium) 2 rotula 1 "ad refusum"	4 rotula	2 rotula 1 kapicij 1 "ad refusum"	4 rotula 1 kapicij
brodski pokrivači (celege)	4 komada	8 komada	3 komada 1 "ad refusum"	13 komada
šeširi (capellos de lana)	8 komada	396 komada 2 vreće	120 komada 4 svežnja (fassus) 1 bala	116 komada
sandale (sotulares)	623 para	433 para	429 pari 1 "cassa" 1 vreća 1 "ad refusum"	270 pari 2 "ad refusum
cipele (scarpe)			1 "ad refusum"	
pojasevi za mačeve (centuras a spata)		20 komada	1 "ad refusum"	1 "ad refusum"
okovi za mačeve (ferros a spata)		13 komada		
štitovi (targetas)		14 komada		
bakreni predmeti	300 libara 1 "ad refusum"	1 "ad refusum"	1 "ad refusum"	1 "ad refusum"
željezni predmeti	1 "ad refusum"	1 "ad refusum"	1 "ad refusum"	
kotlovi (caldarias)	7 komada	2 komada	2 komada	
zvonca (campanelle)	2 komada	1 komad	5 komada	
čavli (clavi)				4 barila
koplja (lanceas)				100 komada
noževi (culteli)				200 komada
drveni predmeti			213 komada	2 "ad refusum"
balvani (zauroneti)		19 komada		
stolci (cathedre)	10 komada			3 komada
bačve drvene				16 komada
vretena		1000 komada		
kolci (palus)				100 komada
drvene ručke				4 komada
zemljano posuđe		100 komada		
limeno posuđe		1 "ad refusum"		
bakreno posuđe			1 "ad refusum"	
konac (filum)		1 "matium" 28 libara	2 vreće	
konopac (spagus)			3 "matium" 1 ligacij	
vunena pređa (lana filata)			2 vreće	

lanena pređa		150 libara	1 ligacij	
pamučna pređa (bombax filatus)	1 vreća (saccus)			
remeni			1 "ad refusum"	
čaše				1 "ad refusum"
pokrivači (cultre)				1 komad
jelenji rogovi (cornua cervi)	270 komada			7 pari 1 "ad refusum"
podstave od lisičjeg krzna			2 komada	
ogrtači (guarnatie)	3 komada		10 komada	
sklavine	75 komada 2 bale	18 komada	88 komada	45 komada 1 bala
ćilimi	70 komada			
rese		400 komada		
maramice (faciolos)		21 komad 1 bala		
mlinski kamenovi		2000 komada		
kamenice za ulje		2 komada		
mijeh (ludra)			3 komada	
sapun (saponus)			1 "cassa"	
dvopek (buzolatus)	6 barila	1 "ad refusum"		
paklina (pix)	11 mjehova 7 1/2 milijara	3 mijeha	45 mjehova 1 "ad refusum"	
Tekstil i sirovine				
fine vunene tkanine (pannus)	4 peče (petia) 2 kapicija	7 peča 1 kapicij 2 bale 1 baleta	1 kapicij 13 bala	3 peče 1 kapicij 2 bale
tkanine (grisus)		1 rotul		
tkanine (modrina)			1 "ad refusum"	
raša (rassia)	89 rotula 6 peča 4 kapicija 25 bala 132 lakta	190 rotula 3 peče 18 kapicija 8 bala 634 lakta 50 libara	223 rotula 9 kapicija 32 bale 50 lakata	153 rotula 2 kapicija 10 bala 1910 lakata
platno (canipacium)	1 bala	2 rotula 1 bala	6 bala	
platno (fustagnum)			1 peča 2 kapicija	1 peča
platno (tela)	1 bala	3 peče	1 bala 500 lakata	1 rotul 2 peče
svila (seta)			1 ligacij	

pamuk (bombax)	50 libara	1 vreća	2 vreće	
vuna (lana)	9 vreća 1 milijar	47 vreća 1 milijar 8 libara 1 "ad refusum"	12 vreća 30 libara 3 "ad refusum"	4 vreće 2 milijara
lan (linum)	1 vreća	8 vreća	2 vreće 2 "fassum"	16 vreća
Kovine				
Bakar, općenito	2 "ad refusum"	3 balete 4 milijara 2 "fassum" 3 "ad refusum"		2 "ad refusum"
Bakar (ramum durum)		1 neodr. količina		
Bakar (ramum vetum)		1 "ad refusum"	1 "ad refusum"	
Bakar (ramum ruptum)		1 "fassum" 2 "ad refusum"	6 bala 2 "ad refusum"	
Mjed (bronçum)		3 bale 742 libre	1 bala	
Olovo (plumbum)		12 milijara	470 komada	74 komada
Čelik (azale)				7 barila
Mirodije				
Papar (piper)		1 vreća		
Roba općenito (merces)	1 "ad refusum"		4 "cassa" 1 "ad refusum"	2 "ad refusum"

Prilog 2.

Split: količine robe u izvoznim dozvolama 1475.-1499.

Vrsta robe	1475. (VI-XII)	1476. (I-X)	1481. (VI-XII)	1482. (I-XII)	1483. (I-XII)	1484. (I-VI)
Vino	276 bačava 78 barila 470 galeta 14 karatela	552 bačve 243 barila 12 karatela 4 bute	185 bačava 77 barila 10 galeta 19 karatela 42 bute	724 bačve 147 barila 9 karatela 1 buta 1 mediarol	772 bačve 211 barila 4 karatela 4 mediarola	22 bačve 16 barila 3 karatela
Smokve	3150 barila 7 mjehova	2840 barila 23 mijeha 16 vreća 1 ligacij	6583 barila 57 mjehova 12 vreća 10 karatela 4 bačve	6865 barila 140 mjehova 14 vreća 1 karatel 1 "cassa"	7762 barila 219 mjehova 20 vreća 4 ligacija 4 stara	534 barila

Raša	82 rotula 2 bale 708 lakata	105 rotula 7 peča 5 kapicija 160 lakata	89 rotula 6 peča 25 bala 4 kapicija 132 lakta	190 rotula 3 peče 8 bala 18 kapicija 634 lakta 50 libara	223 rotula 32 bale 9 kapicija 50 lakata	153 rotula 10 bala 2 kapicija 1910 lakata
Koža	1069 kom. 21 bala	2949 kom. 23 bale	3339 kom. 5 bala	7734 kom. 147 bala	6560 kom. 52,5 bale	3300 kom. 51 bala
Sir	198 kom. 1 ligacij	1010 kom. 2 ligacija 2 milijara 150 libara	8211 kom. 1 ligacij 3 maštela 300 libara	6628 kom. 6 ligacija 1440 libara	6220 kom. 8 ligacija	556 kom. 2 ligacija 21,5 milijara 55 libara
Med	374 mijeha	72 mijeha 8 karatela 3 milijara	310 mjehova 4 karatela 1 barilet 4000 libara	327 mjehova 10 barila 1 barilet 17 bačava 7 milijara 3 karatela 2 "pitara"	88 mjehova 5 bačava (capita circulata)	6 mjehova 2 bačve 5 barila
Vosak	7 komada 6 ligacija 40 libara 1 "collus" 3 "panum"	6 ligacija 947 libara 2 barila 1 rotul 7 "collus"	2 komada 6 ligacija 278 libara 1 vreća 14 "collus"	20 komada 5 ligacija 9 vreća 2 barila 59 "collus"	5 komada 6 ligacija 4 vreće 8 libara 15 "collus"	17 komada 28 libara 14 "collus" 7 ligacija 23 "formule"
Konji	383	364	23	229	213	8
Tkanine (pannus)	1 bala	13 peča 8 bala 3 kapicija	4 peče 2 kapicija 7 peča	7 peča 3 bale 1 kapicij	13 bala 1 kapicij	3 peče 2 bale 1 kapicij

Vrsta robe	1487. (XI-XII)	1488. (I-V)	1497. (I-XII)	1498. (I-XII)	1499. (I-XII)
Vino	26 bačava 16 barila 1 kapicij	29 bačava 14 barila 2 mediarola	293 bačve 75 barila 11 karatela 22 bute	419 bačava 83 barila 9 karatela	787 bačava 300 barila 2 karatela
Smokve	2186 barila	336 barila	6953 barila 135 mjehova 9 vreća 3 karatela	8632 barila 155 mjehova 78 vreća 7 karatela	11077 barila 491 mijeh 199 vreća 12 karatela 1 buta

Raša	6 rotula 4 bale	76 rotula 2 peče 9 bala 37 kapicija	111 rotula 33 bale 4 kapicija 3 vreće 2 "colletus" 21 lakat	151 rotul 41 bala 5 kapicija 3 "colletus" 3 ligacija	169 rotula 34 bale 2 ligacija
Koža	475 komada	7874 komada 31 bala 8 kapicija	2631 komad 20 bala 1 ligacij	1466 komada 51 bala 13 "matium"	571 komad 24 bale
Sir	19 komada 1 ligacij	755 komada	1085 komada 2 ligacija 9 milijara 500 libara	1162 komada 4 milijara	2352 komada 2 ligacija
Med	19 mjehova 6 bačava 1 baril	9 mjehova 6 bačava 4 karatela	18 mjehova 1 karatel	38 mjehova 4 karatela	94 mijeha 1 bačva 4 bute 9 barila 15 karatela
Vosak	3 ligacija 2 "collus"	5 ligacija 26 "collus"	14 ligacija 64 libre 2 peče 2 vreće 8 mjehova 10 "collus" 4 "panum"	10 ligacija 5 bala 8 "collus" 1 "panum"	30 komada 6 ligacija 4 vreće 9 mjehova 12 "collus" 6 "panum"
Konji	——	112	6	20	169
Tkanine (pannus)	——	7 peča 26 kapicija	2 bale 3 kapicija 42 lakta	10 bala 22 kapicija 1 ligacij	4 peče 6 bala 4 kapicija

Prilog 3.

Split: izvoz, siječanj-listopad 1476. godine

Vrste robe	Venecija	Apulija	Senj, Bakar, Rijeka
Vino	532 bačve (capita circulata) 121 baril 12 karatela 4 bačve (buta)	116 barila	16 bačava
Ocat	1 baril 1 karatel		

Smokve	2840 barila 23 mijeha 16 vreća 1 ligacij		
Sir	1010 komada 2 milijara 150 libara 2 ligacija		
Med	44 mijeha	25 mjehova 2 karatela 3 milijara	
Vosak	7 smotaka (collus) 2 barila 1 ligacij 1 rotul 587 libara	290 libara 6 "panes"	5 ligacija
Brašno	6 vreća (saccus) 1 ligacij		
Pšenica (frumentum)	4 vreće		
Suho grožđe	9 mjehova 6 vreća		
Bademi	2 barila		
Sočivo	1 vreća		
Riba	2 barila	7 barila	
Hladetina	5 barila		
Koža	909 komada	380 komada 12 bala	1490 komada 11 bala
Konji		361 grlo	
Volovi		4 grla	
Raša	24 rotula 30 lakata	23 rotula 7 peča 12 kapicij	46 rotula 130 lakata
Tkanine (pannus)			12 peča 8 bala
Pamučne tkanine (bocasinus)	1 rotul		
Vuna	13 libara		
Vunena pređa	1 vrećica (sacculus)		
Pamuk			170 "matium"

Konac	1 ligacij		
Konopi			1 "ad refusum"
Brodska užad			29 lakata
Brodski pokrivači			8 komada
Sklavine			9 komada
Ogrtači			2 komada
Kape			35 komada
Haljine			6 komada
Stolnjaci	2 komada		
Ćilimi			1 komad
Opanci			9 pari
Sandale			64 para
Podstave lisičje			3 komada
Podstave kunine			5 komada
Bakreni predmeti	40 libara 4 "ad refusum"	798 libara	1 "ad refusum"
Željezni predmeti			1 "ad refusum"
Željezne ručke			1 "ad refusum"
Kotlovi	1 "ad refusum"		2 "ad refusum"
Tave			2 "ad refusum"
Zvončići			3 komada 1 "ad refusum"
Mačevi			23 komada
Paklina	13 mjehova		

Tomislav Raukar

RIASSUNTO

I sistemi economici dell' Adriatico: Spalato dell' anno 1475 fino all' anno 1500

Nel presente lavoro si analizzano i dati riguardanti il commercio di esportazione di Spalato, i quali figurano negli elenchi dei permessi di esportazione dal porto di Spalato tra il 1475 e il 1499 e si considera il ruolo del commercio nello sviluppo della società di Spalato negli ultimi venticinque anni del XV secolo.

Il lavoro si divide in quattro capitoli. Nell' *Introduzione* si constatano i contributi della storiografia alle ricerche sullo sviluppo economico delle città dalmate nel Medioevo e si mette in risalto il fatto che gli elenchi dei permessi di esportazione dalla città di Spalato, o le cosiddette *contralitterae*, permettono la quantificazione e la creazione di serie di dati riguardanti il commercio di Spalato.

Nel capitolo intitolato *Il commercio di esportazione ed importazione* si analizzano i dati degli elenchi delle *contralitterae*, si determinano le destinazioni di esportazione del commercio di Spalato e specie di merci, nonché i dati reguardanti l'importazione di merci dalle fiere tenute nelle città dell' Adriatico del Nord, e precisamente a Segna, Buccari e Fiume.

Il capitolo intitolato *Il commerciante e la società di Spalato* rappresenta la parte centrale della ricerca sull' esportazione di merci dal porte di Spalato. In questo capitolo sulla base dei dati contenuti nelle *contralitterae* si accertano: l' apartenenza degli esportatori di merci, dei proprietari di navi, la dinamica del traffico portuale e l' influenza del commercio sulla società di Spalato.

Nel capitolo conclusivo intitolato *Spalato e l' ambiente adriatico* si determina la posizione dell' economia di Spalato nell' ambito dei sistemi economici sullo spazio adriatico verso la fine del Medioevo. L' economia di Spalato appartiene a una serie di piccole economie periferiche che vivono su ambedue le sponde adriatiche accanto ai grandi sistemi economici con il centro a Venezia e Ragusa. L' economia di Venezia aveva a quell' epoca un' importanza globale e euroasiatica, perché collegava il Vicino oriente all' Europa occindentale. Di fronte al sistema economico veneziano, le economie adriatiche periferiche collegavano le due sponde dell' Adriatico al loro retroterra continentale.

SAŽETAK

Jadranski gospodarski sustavi: Split 1475.-1500. godine

U radu se analiziraju podaci o splitskoj izvoznoj trgovini u popisima izvoznih dozvola iz splitske luke 1475.-1499. godine i razmatra uloga trgovine u razvoju splitskoga društva u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća.

Rad je podijeljen u četiri poglavlja. U *Uvodu* se utvrđuju prinosi historiografije u istraživanju o gospodarskom razvoju dalmatinskih gradova u srednjem vijeku i upozorava da popisi izvoznih dozvola iz splitske luke ili tzv. kontralitera omogućavaju kvantifikaciju i stvaranje serijâ podataka o splitskoj trgovini.

U poglavlju *Izvozna i uvozna trgovina* analiziraju se podaci iz popisa kontralitera, određuju izvozna odredišta splitske trgovine i vrste robe, te podaci o uvozu robe sa sjevernojadranskih sajmova u Senju, Bakru i Rijeci.

Poglavlje *Trgovac i splitsko društvo* u središtu je istraživanja o izvozu robe iz splitske luke. U njemu se na temelju podataka u kontraliterama utvrđuju: pripadnost izvoznika robe, vlasnika brodova, dinamika lučkog prometa i djelovanje trgovine na splitsko društvo.

U zaključnom poglavlju *Split i jadranski prostor* određuje se položaj splitske ekonomije u gospodarskim sustavima na jadranskom području potkraj srednjeg vijeka. Splitska privreda pripada nizu malih perifernih ekonomija koje na obje jadranske obale postoje potkraj velikih gospodarskih sustava kakvi su Venecija i Dubrovnik. Mletačka privreda tada ima globalnu, euroazijsku važnost jer povezuje prednji Istok s europskim Zapadom. Nasuprot mletačkom sustavu, periferne jadranske ekonomije spajaju dvije jadranske obale i njihova kontinentalna zaleđa.

Jakov Sirotković

EKONOMIKA I PLANIRANJE RAZVOJA
(Stanje teorije i prakse s osvrtom na Hrvatsku)

Ekonomika razvoja kao posebno područje ekonomske teorije i kao polazište primijenjene discipline planiranja, programiranja, odnosno strategije razvoja.

Ekonomika razvoja kao osnova suvremene makroekonomske analize, statističke osnove, društvenih računa i drugih suvremenih metoda ekonomske analize.

Planovi, programi i strategije razvoja nacionalnog gospodarstva sežu u daleku povijest, a osobito su se razvili u osnovne metode i sredstva ekonomske politike u proteklih pedeset godina.

Planovi razvoja Hrvatske u bivšoj Jugoslaviji bili su sastavni dio globalnog planiranja, ali sa značajnim posebnostima, osobito nakon uvođenja samoupravljanja i djelomičnoga materijalnog osamostaljivanja Republike.

Neposredno nakon uspostavljanja Republike Hrvatske u 1991. i 1992. godini učinjeni su prvi ozbiljniji koraci u izradi dugoročnih i srednjoročnih programa (planova, strategija) ekonomskog razvoja, ali državna vlast ih nikada nije prihvatila kao polazište ekonomske politike.

Ekonomska politika Hrvatske od 1991. do 1999. godine zasniva se na kratkoročnim, analitički defektnim osnovama. Nakon ratnog razdoblja prelazi se na trogodišnje planiranje proračuna kao osnovici, uz dodatak više parcijalnih strategija, u osnovi neutemeljnih.

Teorijska istraživanja o razvoju i analitičko statistička osnova za planiranje (programiranje, strategiju) razvoja u Hrvatskoj su u zaostatku za svjetskim (međunarodnim) trendovima. Ograničavajući čimbenik je politika, dok postoje objektivni uvjeti i pretpostavke za zaokret u kratkom roku u pravcu zasnivanja ekonomske politike na znanstveno utemeljnim osnovama i planiranju (programiranju, strategiji) razvoja u skladu sa suvremenim metodama i rješenjima.

UVOD

Ekonomika razvoja kao posebno područje teorijske ekonomske misli upravo bilježi pedeset godišnjicu. O tome postoje brojna istraživanja, među kojima su i dileme može li se uopće može raditi o izdvojenoj ekonomskoj disciplini, premda nitko ne osporava specifičnosti toga područja.

Pod ekonomikom razvoja podrazumijevaju se, prije svega, teorijski problemi nacionalnoga gospodarstva, te na tome zasnovana pitanja ekonomskog razvoja u međunarodnom, globalnom aspektu.

U novije vrijeme bilo je više pokušaja teorijskog uopćavanja ovih pitanja u širem povijesnom rasponu, pa se, uz ostalo, analiziraju i promjene u fazama, što se povezuje sa doprinosima triju naraštaja ekonomskih teoretičara, od kojih treća tek stupa na znanstvenu pozornicu.

Ovakva su teorijska istraživanja, premda zasnovana na uopćavanju realnih kretanja i promjena, bitno utjecala na razvoj metoda makroekonomske analize i statistike društvenih računa. Počelo se sa vrlo pojednostavljenim modelima pedesetih godina ovoga stoljeća, da bi se u devedesetim došlo do iznimno razvijenih i sofisticiranih metoda, globalno primjenljivih, a u osnovi formuliranih u sustavu društvenih računa Ujedinjenih nacija i Europske unije.

Premda planiranje razvoja nacionalnoga gospodarstva ima duže trajanje od teorijske problematike ekonomskog razvoja, ono se u širim međunarodnim razmjerima konstituira istovremeno s ekonomikom razvoja.

Pod utjecajem dogmatskih interpretacija bilo je dosta rašireno mišljenje, da je planiranje razvoja sinonim za staljinističke metode dirigiranja nacionalnom ekonomijom, pa su se i pojmovno tražili odgovarajući supstituti. Međutim, već se krajem tridesetih godina, a osobito nakon Drugog svjetskog rata, dakle u vrijeme afirmacije ekonomike razvoja, prihvaća planiranje kao zajednički nazivnik za metode utjecaja države na kretanje nacionalnoga gospodarstva. Čak dolazi i do zamjene teza, pa se pod planiranjem razvoja podrazumijeva utjecaj razvijenih kapitalističkih tržišnih država na ekonomska kretanja, a u tome smislu prihvaća se takav naziv i za međunarodnu razvojnu politiku Svjetske banke i Ujedinjenih nacija. Uz manje oscilacije tako je ostalo do danas.

Često se u literaturi planiranje poistovjećuje s programiranjem i strategijom razvoja, premda se radi o pojmovno i sadržajno različitim kategorijama. Planiranje razvoja je po definiciji višegodišnjeg karaktera, premda može biti kratkoročno, srednjoročno i dugoročno. Ipak, za kratkoročno prikladniji je pojam programiranje, dok se dugoročni planovi više svode na strategiju razvoja. To i ne bi trebalo biti toliko značajno da se u primjeni više puta ne radi o stanovitoj zloupotrebi pojmova, osobito pod utjecajem kratkoročnih doktrinarnih političkih ciljeva.

Pojam planiranje više se odnosi na proces, što znači da je prije svega metoda formuliranja razvojnih ciljeva i programa, dok su planovi (programi, strategije) rezultati toga rada. Oni mogu biti službeni dokumenti ili samo posebne studije, koje služe kao osnova, odnosno sredstvo ekonomske politike. Kada se ekonomska politika vodi na temelju službeno prihvaćenih planova, oni se mogu smatrati osnovnim sredstvima ekonomske politike, jer se na njima zasnivaju i mjere kojima se takva politika ostvaruje.

Planiranje razvoja u Hrvatskoj bilo je u bivšoj Jugoslaviji podređeno centraliziranim okvirima, premda su uvijek postojali i zasebni republički planovi. Prvi petogodišnji plan za razdoblje od 1947. do 1951. godine bio je urađen po uzoru na sovjetsko planiranje, a Narodna (kasnije socijalistička) Republika Hrvatska imala je zaseban plan, koji se u nekim aspektima razlikovao od opće jugoslavenskog. Kasnije se pristup planiranju načelno mijenja, ali veća samostalnost republika, pa tako i Hr-

vatske očituje se tek nakon Ustava iz 1974. godine. Ostaje se i dalje na petogodišnjim planovima, ali se afirmira i dugoročno planiranje. Tako je početkom 1975. godine izrađena okvirna koncepcija "dugoročnog razvoja SR Hrvatske u razdoblju do 1985. godine" s nekim aspektima za razdoblje do 2000. godine. U pristupu tome planu bilo je i u metodološkom i u programskom pogledu značajnih odstupanja od zajedničkoga jugoslavenskog plana, što je bio povod određenim konfrontacijama, koje su se zaoštravale sve do konačnog sloma Jugoslavije.

Još u razdoblju osamostaljivanja Republike Hrvatske, prije njezinoga međunarodnog priznanja, otpočele su brojne inicijative koje su imale za cilj da se istraži stanje hrvatskoga gospodarstva i utvrde mogućnosti razvoja u novim povijesnim uvjetima. Zapažena je bila aktivnost Matice Hrvatske, koja se više svodila na prikupljanje različitih mišljenja o općim problemima razvoja društva i koja je bila kratkoga daha. Rad u Hrvatskoj akademiiji znanosti i umjetnosti zasnivao se na ranijim istraživanjima i odnosio se na šire probleme razvoja društva, pri čemu su ekonomski bili samo jedan od segmenata. Zbog pomanjkanja sredstava i šireg interesa taj je rad uskoro bio prekinut, a nastavljen je nedavno s naglascima na dugoročnom razvoju gospodarstva. Istraživanja Ekonomskog instituta Zagreb bila su u najužoj vezi s državnim strukturama, izrađen je čak i dokument koji je razmatran u tijelima Vlade i Sabora, te koji je trebao biti osnova i za formalni program srednjoročnoga odnosno dugoročnog razvoja, ali se ubrzo od toga odustalo. Nakon prekida od nekoliko godina nastavljena su takva istraživanja, ali je ponovno došlo do prekida suradnje s državnim vlastima zbog neslaganja u pristupu, ciljevima i metodama njihova ostvarivanja.

Ekonomska politika Hrvatske u razdoblju od 1991. do 1999. godine vodi se na kratkoročnim osnovama. Agresija i ratne prilike u 1991. i 1992. godini to djelomično opravdavaju. Manje je to bilo opravdano u razdoblju od 1993. do 1995. godine, koje se također može označiti kao ratna ekonomija. Nakon toga za politiku koja se vodi nema nikakvog opravdanja. Ona je arbitrarna i ignorira objektivnu znanstvenu analizu, osnovno sredstvo je državni proračun, koji se planira na paradoksalnim analitičkim konstrukcijama, što nanosi nenadoknadive štete nacionalnom gospodarstvu.

Dugo je u državnoj politici prevladavao stav kako opća (globalna) strategija razvoja nije potrebna, da su pokazatelji gospodarskih kretanja u osnovi dobri, te da, uz kratkoročne i srednjoročne proračunske planove, polazište politike treba biti i u parcijalnim strategijama razvoja, kao što su izgradnja prometnica, razvoj energetike, razvoj otoka, program zapošljavanja, stambena izgradnja za povratnike i slično. Praksa je pokazala da su takvi programi nerealni i da su zasnovani na pogrešnim pretpostavkama.

Poglavlje 1.
POLAZIŠTA I OSNOVE EKONOMIKE RAZVOJA

Nedavno je u nas (Dubrovnik, 13-14. svibanj 1999.) održan znanstveni skup (simpozij), u suorganizaciji Ekonomskog fakulteta Zagreb i Svjetske banke (Washington),

pod nazivom: "Budućnost ekonomike razvoja u perspektivi" ("Future of Development Economics in Perspective").[1]

U uvodnom referatu G.M. Meiera "Stara i nova generacija ekonomista teoretičara razvoja", odmah u početku govori se o tome da se radi o razmatranju doprinosa tih generacija ekonomici razvoja u proteklih 50 godina. S time što prva generacija pripada razdoblju od 1950. do 1975. godine, a druga od 1975. do danas. Također, najavljuju se i otvorena pitanja koja očekuju sljedeću generaciju u novom stoljeću.[2]

Pod ekonomikom razvoja podrazumijeva se zasebno područje opće ekonomske teorije, dok je planiranje razvoja njegova znanstvena primjena. O tome su mišljenja podijeljena. Postoje brojne kontroverze i dileme, prema kojima su svi pokušaji formuliranja cjelovite teorije razvoja i planiranja nedovoljno utemeljeni. U tome pogledu stavovi koji su izneseni na dubrovačkom skupu dopuštaju raspravu, premda naginju tumačenju kako se ipak radi o posebnom području ekonomske znanosti. Pri tome se, međutim, naglašava da se pedesetih godina ovoga stoljeća radi o ponovnom otkrivanju ili novom zasnivanju ekonomike razvoja kao zasebne discipline. Takav stav podrazumijeva da je već postojala teorija ekonomskog razvoja, te stoga novo zasnivanje znači njezinu obnovu na drukčijim osnovama. Prva generacija teoretičara ekonomskog razvoja uopće ne negira takve činjenice. Pa se stoga u temeljnim radovima o ekonomici razvoja pedesetih godina u tome smislu i govori.

Tako se npr. posebno ističe kako je Arthur Lewis u svojoj poznatoj knjizi "Teorija ekonomskog rasta" (Theory of Economic Development), koja se smatra iznimno značajnom za "start moderne ekonomike razvoja", kazao sljedeće:

"Knjiga ove vrste izgleda da je potrebna zato što teorija ekonomskog rasta ponovno privlači široki svjetski interes i stoga što cjelovitog razmatranja ovoga pitanja nije bilo već cijelo jedno stoljeće. Zadnja velika knjiga koja je pokrivala ovo široko područje bili su "Principi političke ekonomije " (Principles of Political Economy) John Stuart Milla" objavljeni 1848. godine.[3]

Ovome se, ipak, može prigovoriti, jer John Stuart Mill nije otišao puno dalje od svojih prethodnika, klasika i osnivača znanstvene ekonomije, Adama Smitha i Davida Ricarda.

Tome prigovoru ne bi trebalo pridavati osobitu pozornost kada ne bi dobio na značenju u jednom drugom kontekstu. Naime, teoretičari novoga modernog zasnivanja ekonomike razvoja osobito naglašavaju kako se pedesetih godina radilo o formuliranju "velikih modela strategije razvoja koji su uključivali strukturne transformacije i odgovarajući ekstenzivni angažman države u programiranju i planiranju razvoja". S time u vezi posebno ističu doprinose Harrod-Domara, Solowa, Rostowa, Nurksea i Chenerya u drugoj polovici pedesetih i početkom šezdesetih godina.[4]

---

[1] Skup je najavljen u časopisu Ekonomskog fakulteta Zagreb "Zagreb International Review of Economics and Business", Vol. II. No. 2, May 1999, p. 129-130, gdje su bili navedeni i naslovi 8 referata i popis sudionika.

[2] Gerald M. Meier, Stanford University: The old Generation of Development Economics and The New", Symposium of Future of Development Economics in Perspective, Faculty of Economics Zagreb (FEZ), World Bank Washington (WB), 1999.

[3] Isto, p. 1-2.

[4] Isto.

Posebno se naglašava kako se u toj prvoj fazi konstituiranja ekonomike razvoja radilo o analizi makroekonomskog karaktera koja je imala široku primjenu, te kako su upravo slabi rezultati u politici razvoja, druge polovice šezdesetih godina i prve polovice sedamdesetih, doveli do toga da se ekonomika razvoja ponovno počela osporavati kao posebno područje ekonomike. Međutim, druga generacija ekonomista teoretičara razvoja "spašava" ekonomiku razvoja kao posebnu disciplinu time što je vraća u krilo neoklasične ekonomike mikroekonomskog karaktera.[5]

To se naziva i "uskrsnuće (resurgence) neoklasične ekonomike".[6]

Autor, koji sebe uvrštava u staru generaciju ekonomista teoretičara razvoja, ovakav zaokret u neoklasičnom smjeru, koji je izvršila druga generacija ekonomista, ne prihvaća kao trajno rješenje. Drži kako pred novom generacijom stoje brojni nerješeni problemi, koji su im ostavljeni u naslijeđe, te da se radi o potrebi određene sinteze pozitivnih rezultata prve i druge faze (generacije). Misli da ekonomika razvoja kao samostalna disciplina nije dovedena u pitanje, te kako je moguće njezino usavršavanje, pri čemu je bitno formulirati odgovarajući teoretski okvir u skladu s novim spoznajama. Zaključuje:

"Ekonomika razvoja sastoji se jednim dijelom u boljem osposobljavanju opće ekonomike da rješava pitanja koja se pojavljuju u kontekstu razvoja, te drugim dijelom od rješavanja određenih specifičnih problema koji proistječu iz izučavanja iskustava zemalja u razvoju".[7]

Definicija nije precizna, ali ukazuje na osnovni sadržaj ekonomike razvoja kao posebne ekonomske teorijske discipline, što se šire obrazlaže u tekstu, a što je predmet razmatranja u drugim prilozima za spomenuti dubrovački skup. Osobito su zanimljivi prilozi koji se odnose na pitanja ciljeva razvoja, na planiranje, odnosno probleme, politike razvoja, na institucionalna pitanja i pitanja organiziranog utjecaja na ekonomski razvoj.

U tome smislu može se kazati kako je u novije vrijeme učinjen određeni napredak u pristupu ekonomici i politici (planiranju) razvoja, osobito s obzirom na nove uvjete koje nameću suvremeni procesi ekonomske globalizacije.

Međutim, u tim razmatranjima nisu na zadovoljavajući način obrađena polazišta ekonomike razvoja u teorijskom pogledu, a niti osnove planiranja, shvaćenog kao metoda i sredstvo ekonomske politike.

Znanstveno zasnovana polazišta ekonomike razvoja imamo već u fiziokrata, prije svega F. Quesnaya. Njihove su analize ekonomskih procesa imale značajnog utjecaja na A. Smitha, koji je s njima surađivao i o tome pisao. D. Ricardo je učinio korak dalje, a njegova polemika s Malthusom odnosila se na pitanja ekonomskog rasta (odnos rasta proizvodnje prehrambenih proizvoda i povećavanja stanovništva). K. Marx obrađuje bitna pitanja ekonomske strukture društva i ekonomskog razvoja, osobito u teoriji reprodukcije. Smatra da su fiziokrati, osobito Quesnay, začetnici ekonomije kao znanosti, polemizira sa Smithom i Ricardom, ali i koristi njihova rješenja o teoriji radne vrijednosti. Učinio je značajan korak dalje u odnosu na klasičnu ekonomiju u

---

[5] Isto, pp. 4-6.

[6] Isto, str. 5 i M.D. Little: "Economic Development", New York, Basic Books, 1982, chs. 9-10.

[7] Isto, str. 22.

pristupu analizi makroekonomske strukture i ravnoteže. J.M.Keynes čini revolucionarni zaokret u odnosu na Smitha i Ricarda, ali ne i u odnosu na Marxa, što se tiče teorijskih spoznaja o zakonitostima ekonomskog razvoja, uzroka cikličkih kretanja i kriza.

Stoga se ne može prihvatiti stav ni da je bitan doprinos teoriji ekonomskog razvoja dao J.S.Mill niti da nakon njega, gotovo stotinu godina, sve do pedesetih godina ovoga stoljeća, nije bilo na tome području značajnijih pomaka. Time se ne samo ignoriraju doprinosi fiziokrata i klasika, te preskaču Marx i Keynes, već se zanemaruju i svi doprinosi teoriji razvoja od strane brojnih istraživača, kao i pokušaji njihove primjene. To se posebno odnosi na iznimne radove sovjetskih (ruskih) ekonomista o teoriji ekonomskoga rasta i metodama makroekonomske analize za potrebe planiranja (strategije) razvoja u razdoblju od 1924. do 1930. godine. Tada je zasnovana i čuvena ruska škola primijenjene matematike u ekonomskim istraživanjima i planiranju.

Premda su ti radovi bili poznati, znanstvenicima u svijetu koji su se specijalizirali u takvim istraživanjima, postali su dostupni široj stručnoj javnosti tek 1964. godine, kada ih je N. Spulber obradio i objavio u knjizi "Temelji sovjetske strategije ekonomskog rasta".[8]

Od kolikoga su značenja ova istraživanja sovjetskih (ruskih) ekonomista ilustrirati ćemo samo kratkim opisom jednoga rada G.A.Feldmana "Prilog teoriji rasta narodnoga dohotka". Feldman je najprije razradio vlastiti teorijski model, tako što je raščlanio dohodak na kapital (akumulaciju) i potrošnju. Model je formuliran u matematičkom izrazu i to kao trosektorski. Cilj mu je utvrditi "potencijalni obim potrošnje masa i njezinu stopu porasta kao funkciju ekonomske strukture". Okosnica modela je efektivnost investicija i stopa akumulacije. Koeficijente efikasnosti utvrđuje za ukupnu proizvodnju (dohodak), za sektor proizvodnje sredstava proizvodnje i za sektor proizvodnje sredstava potrošnje. Na toj osnovi izračunava indeks industrijalizacije. Posebno analizira "uvjete stabilnoga i harmoničnog ili proporcionalnog, dinamičkog ekvilibrijuma privrede", brani tezu o stabilnosti koeficijenata efektivnosti investicija analizom odgovarajućih odnosa u SAD. Na takvim osnovama Feldman je izradio i projekciju mogućeg dugoročnog ekonomskog razvoja privrede Sovjetskog Saveza za razdoblje od 1926. do 1950. godine, u dvije varijante (minimalna i maksimalna), tj. kao donja i gornja granica mogućega razvoja. O tome kaže:

"Bilo bi potrebno kalkulirati cijelu seriju varijanti, mijenjajući unutar mogućih granica koeficijente korištenja produktivnosti kapitala i učešća akumulacije u narodnom dohotku. Svaka varijanta ne zahtijeva više nego dva do tri dana rada jednog kvalificiranoga statističara. Glavna teškoća sastoji se u određivanju granica koeficijenata korištenja kapitala, ali i ta je teškoća bitno manja nego utvrđivanje porasta buduće produktivnosti rada. Skica tih granica tražila bi korištenje iskustvenih koeficijenata iz prakse tehnološki najrazvijenijih zemalja... Nakon što su kalkulirane čitave serije varijanata mogućeg razvoja proizvodnih snaga i proizvodnje, može se

[8] N. Spulber (ed.): "Foundations of Soviet Strategy for Economic Growth", Selected Soviet Essays 1924-1930., Indiana University Press, Bloomington, 1964.

odlučivati o izboru jedne od njih ovisno o posebnim političkim interesima... Pri danom porastu potrošnje koju smo projicirali, pitanje platnog fonda reducira se na pitanje klasne distribucije narodnog dohotka, koja ne može proizići iz matematičke razrade".[9]

S otprilike desetgodišnjim pomakom nastavljen je rad na modelima dinamike ekonomskog razvoja, što je naglašeno zabilježeno u ekonomskoj literaturi. U kojoj je mjeri Feldman neposredno utjecao na tu kasniju analizu ne može se sa sigurnošću tvrditi, ali je nesumnjivo bio bitan.

U zapadnoj literaturi, smatra se kako su engleski ekonomist R.F.Harrod i američki E.D.Domar zaslužni za dinamiziranje Keynesove analize i da se mogu smatrati utemeljiteljima prvog teorijskog modela ekonomskog rasta. Ustvari radi se o jednom vrlo pojednostavljenom modelu, koji se ubraja u jednosektorske, a koji se koristi istim parametrima kao i Feldman (čiji je model bio znatno razvijeniji), tj. stopi rasta kao funkciji stope akumulacije i kapitalnog koeficijenta. Isto se odnosi i na dvosektorski model indijskog ekonomiste P.C.Mahalanobisa. Domaru je poznat Feldmanov model i prikazuje ga u svojim esejima, dok se za Mahalanobisa to ne može sa sigurnošću kazati, premda je njegov model sličan mnogo ranijoj analizi ekonomskog rasta Feldmana na bazi odjeljaka.[10]

I u kasnijim radovima u zapadnoj i socijalističkoj ekonomiji o pitanjima teorije razvoja i planiranja, fundamentalni doprinosi sovjetske grupe teoretičara i planera razvoja, a koji su bili i pioniri u primjeni matematike u makroekonomskoj analizi, bili su marginalizirani ili sasvim zanemareni. To je sasvim razumljivo što se tiče sovjetske literature, dok u zapadnoj postoje neki drugi relativno skriveni razlozi.

Naime, Feldmanova je grupa bila izrazito kritična prema sovjetskoj praksi planiranja, u teorijskom i kvantitativno analitičkom pogledu. Zastupali su tezu o potrebi znanstvenoga i realističkog pristupa planu. S tim u vezi tražili su reviziju i modernizaciju plana GOELRO (doslovno "Državni plan elektrifikacije Rusije", u stvari industrijalizacije), koji je usvojen još 1920. godine i koji se odnosio na razdoblje od 15 godina, tj. do 1935. godine. Također, zahtijevali su kvalitetno mijenjanje pristupa petogodišnjem planu za razdoblje od 1927. do 1932. godine, za koji su kazali da je samo na prvi pogled izbalansiran, te da je ekonomski nekonzistentan.[11]

Službena se sovjetska (staljinistička) ekonomija grubo obračunala s takvim stavovima, nazivajući pojedine autore "učenim saboterima", koji ne razlikuju pristup ekonomiji u kapitalizmu i socijalizmu, a njihove teorije, osobito stavove o umanjujućim stopama rasta, subverzivnima i u suprotnosti sa socijalističkom koncepcijom o zako-

---

[9] G.A.Feldman: "K teorii tempov narodnoga dohoda", Planovoe hozjajstvo, br. 11 i 12/1928., citirano prema N. Spulber "Foundations...", op.cit, str. 174, 199, 312, 331 i 488 do 489.

[10] Vidi o tome: R.F.Harrod "An Essay in Dynamic Theory", The Economic Journal, March 1939, pp. 14-33, i "Toward a Dynamic Economics", Macmillan, London, 1948, E.D. Domar "Expansions and Employment", The American Economic Review, March 1947, pp. 34-55 i "A Soviet Model of Growth" u "Essays in the Theory of Economic Growth", New York 1957, pp. 233-261, te P.C.Mahalanobis "Some Observations on the Process of Growth of National Income" i "The Approach of Operational Research to Planning in India", Sankya, New Delhi, 1953. i 1955.

[11] To je osobito elaborirano u prilogu N.K.Kondrateva "Kritičeskie zametki o plane razvitia narodnogo hozjajstva", Planovie hozjajstvo, 4/1927., str. 1 do 34, citirano prema N. Spulber "Foundations...", op.cit, p. 451.

nitosti bržeg razvoja proizvodnje sredstava za proizvodnju (prvog odjeljka po Marksovoj terminologiji) itd. S ocjenom kako se radi o "matematičko statističkom" skretanju sovjetski su teoretičari i matematičari razvoja eliminirani u čistkama. Rijetki preživjeli, tek su poslije Staljinove smrti u vrlo reduciranom obliku obnovili sjećanja, ali bez ikakvog značenja za realne promjene. Jedino što je imalo kontinuitet je matematika. Stjecajem okolnosti u Novosibiru je nikla nova matematičko ekonomska škola, koja je, naoko u drugom aspektu, dala toliko zapažene priloge znanosti, da je jedan od njezinih glavnih reprezentanata L. V. Kantorovič (1912.-1986.) 1975. godine dobio Nobelovu nagradu za ekonomiju, za doprinose "matematičkoj razradi problema planiranja". Kantorovič je, međutim, još 1939. godine u svome djelu "Matematičeskie metody organizacii i planirovania proizvodstva" izložio opća načela linearnog programiranja, pionirski rad u primijenjoj matematici u ekonomiji, što se tiče analize optimalnih rješenja.[12]

Prije Kantoroviča Nobelovu nagradu za ekonomiju dobila su devetorica znanstvenika, od kojih su se samo trojica bavili primjenom matematike u ekonomskoj analizi. Prvi je bio Ragnar Frisch (1985. do 1973.), koji se smatra osnivačem ekonometrije i njezine primjene u makroekonomskoj analizi. Drugi je J. Tinbergen (1903. do 1994.) zbog doprinosa razvoju ekonometrije i korištenja matematičkih modela u opisivanju gospodarskih procesa. Treći je W. Leontief (1906.-_____), koji je nagradu dobio za istaknute doprinose input-output analizi.

U mnogim ranijim i u nekim suvremenim interpretacijama W. Leontiev se ističe kao osnivač međusektorske makroekonomske analize, naglašava se njegova originalnost i u teorijskom i u kvantitativno analitičkom pogledu. Sam Leontief navodi L. Walrasa (1834.-1910.) (marginalista i teoretičar ekonomskog ekvilibrija, ekonomski matematičar) kao svoga preteču. Međutim, Leontief je ruski (sovjetski) đak, a radio je i u Gosplanu od 1923.-26. godine. Kao formirani ekonomist došao je u SAD 1931. godine. Imao je marksističko ekonomsko obrazovanje, pa je stoga morao znati za Quesnaya i njegove ekonomske tablice, osobito Marxovu teoriju i sheme reprodukcije, kao i radove Feldmana i ostalih sovjetskih teoretičara planiranja dvadesetih godina. I Quesnayeve ekonomske tablice i Marxove sheme reprodukcije, kao i Feldmanovi modeli sadrže bitne elemente međusektorske analize, a bili su i matematički interpretirani. Može se stoga kazati kako razlozi zbog kojih ih je Leontief prešutio nisu mogli biti znanstvene prirode. To i nije toliko bitno. Važnije je, međutim, što se ignoriranje Quesnaya, Marxa, Feldmana i suradnika u pristupu suvremenim teorijskim problemima razvoja i planiranja može nepovoljno odraziti na analitičke zaključke.

Naime, kolikogod su istraživanja W. Leontiefa od velikoga značenja za analizu makroekonomske strukture i premda je učinio značajni napredak i u odnosu na A. Smitha, unošenjem intermedijarne proizvodnje i potrošnje u analizu, nedostaje mu fiksni kapital, ne uključuje razmjenu s inozemstvom, a međuodnosi se iskazuju u fiksnim tehnološkim koeficijentima, što znači da su statičkoga karaktera.

Kasnija je teorijska i primijenjena ekonomska analiza našla rješenja koja su pridonijela usavršavanju input output (međusektorske) analize W. Leontiefa, tako da je

[12] "Ekonomski leksikon", Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", Zagreb, 1995., str. 375.

ona zauzela stabilno mjesto u općeprihvaćenim suvremenim metodama makroekonomske analize.

To se, međutim, ne može kazati za radove i doprinose W. Rostowa o teorijama i procesu rasta. Njegovi "Stupnjevi (stages) ekonomskoga rasta" (tradicionalno društvo, preduvjeti uzleta, uzlet, put u razvijenost, stupanj visoke masovne potrošnje i stupanj iznad visoke masovne potrošnje) imaju podnaslov "Nekomunistički manifest". Radi se prije svega o nastojanju da se pobije Marxova koncepcija ekonomskog razvoja društva i teze iz "Komunističkog manifesta" Marxa i Engelsa. Ti i drugi radovi su analitički slabo utemeljeni, pa im je i vrlo brzo i u građanskoj ekonomiji osporena vrijednost, osobito teorijska, dok im je u analitičkom pogledu priznato hipotetsko značenje i to uglavnom na području industrije.[13]

Radovi A. Lewisa o ekonomskom razvoju u uvjetima neograničene ponude radne snage i osobito njegova "Teorija ekonomskoga rasta" iz 1954. i 1955. godine imaju neuporedivo veće značenje, a osobito su relevantne za ekonomski razvoj zemalja u razvoju. U tome pogledu Lewis je aktualan i danas.[14]

Ipak, A.Lewisa se ne može izdvajati iz konteksta Keynesove teorije, kao ni iz kasnijeg doprinosa teoriji razvoja i planiranja.

Ti kasniji doprinosi tek bi trebali biti integralno istraženi.

Ono što je u početku ovoga poglavlja rečeno u vezi sa stavovima iznesenima na Dubrovačkom skupu (u svibnju 1999. godine) u stanovitoj je mjeri jednostrano ("monoekonomski sindrom"). U doprinose prve generacije ekonomista teoretičara razvoja nisu uključena važna teorijska rješenja istaknutih znanstvenika, osobito onih koji se mogu smatrati neovisnim istraživačima. Tako npr. nema niti osvrta na radove J.K. Galbraitha "The Affluent Society" iz 1960. godine, W.C. Petersona "Income, Empoyment and Economic Growth" iz 1962. godine, H.J. Shermana "Macrodynamic Economics-Growth, Empoyment and Prices" iz 1964. godine, J.E. Meada "A Neo Classical Theory of Economic Growth" iz 1965. godine itd".[15]

Također su izostavljeni radovi i vrijedni prilozi koji su nastali u procesu konstituiranja planiranja i kontrole ekonomskih procesa u kapitalističkim tržišnim ekonomijama, posebno u SAD, Velikoj Britaniji, Francuskoj, Nizozemskoj.

Isto tako nije dopustivo preskočiti teorijska i analitička rješenja o "socijalističkoj tržišnoj ekonomiji" temeljenoj na jugoslavenskom modelu samoupravljanja, o čemu su vođene zanimljive rasprave u vodećim svjetskim časopisima.[16]

---

[13] Vidi: W.W. Rostow "The Stages of Economic Growth-A Non Communist Manifest", Cambridge University Press, 1960., i "Process of Economic Growth", Norton and Co., New York, 1962., A. Fishlow "Empty Economic Stages, The Economic Journal, March 1965., No. 297, pp. 112-115 i S. Kuznets "Notes on the Take off", in W.W.Rostow (editor) "The Economic of Take off into Sustained Growth" (Proceedings of a Conference held by the International Economic Association, St. Martin Press, New York, 1965.)

[14] A. Lewis: "Economic Development with Unlimited Supplies of Labour", Manchester University Press, Manchester, 1954. i "The Theory of Economic Growth", George Allen and Unwin, London, 1955.

[15] Vidi: J. Meade: "A Neo-Classical Theory of Economic Growth", Unwin University Books, London, 1965. i H.J. Sherman: "Macrodynamic Economics-Growth, Employment and Prices", Appleton Century Crofts, New York, 1964.

[16] Vidi o tome u G.Grossman: "Economic Systems", Prentice Hall Inc., New Jersey, 1966., pp. 56-72, 98-106.

Procesi globalizacije nametnuli su razmatranje teorijskih problema razvoja i planiranja u najširim međunarodnim razmjerima. Teorija se u takvim uvjetima preseljava na područje traženja pragmatičnih rješenja, što se vezuje uz iznimno povećanu aktivnost UN i njezinih specijaliziranih agencija. Početna suglasnost o polaznim stajalištima, nakon kriznih zaoketa u rastu zemalja u razvoju i promjena na međunarodnom tržištu roba i kapitala, sve više se diferencira i prelazi u suprotstavljena, konfliktna gledišta. Dolazi do ranije nezamislivih konfrontacija između specijaliziranih tijela za ekonomski razvoj UN i vodećih svjetskih financijskih organizacija. U novije vrijeme stanje se smiruje i pod pritiskom neočekivanih promjena u realnim svjetskim ekonomskim kretanjima dolazi i do pokušaja nalaženja kompromisnih zajedničkih stavova.

Poglavlje 2.
PLANIRANJE I PLANOVI EKONOMSKOG RAZVOJA

Pod planiranjem ekonomskog razvoja podrazumijevamo organizirani i smišljeni utjecaj državne vlasti na privredni rast i ostvarivanje drugih ciljeva razvoja društva. Državna se ekonomska politika služi planiranjem kao metodom utvrđivanja tih ciljeva i kao sredstvom njihove realizacije.

Premda počeci planiranja ekonomskog razvoja društva sežu u daleku prošlost, planiranje je dugo imalo pejorativni prizvuk komandnog reguliranja ekonomskih procesa sovjetskoga tipa. Tako da se u puno slučajeva koristio pojam programiranje, projiciranje, predviđanje, strategija i slično.

Može se kazati kako je takav doktrinarni pristup planiranju u velikoj mjeri bio prevladan već šezdesetih godina ovoga stoljeća, iako tragova ima još uvijek, te da se sve više ujednačava i primjena pojmova i interpretacija sadržaja.

Široko je prihvaćeno da je planiranje razvoja komponirano od sljedećih elemenata ili aspekata:

a. Formuliranja i utvrđivanja osnovnih ciljeva koje treba ostvariti u određenom razdoblju;

b. Odgovarajuće organizacije, državnih ili nezavisnih institucija, koje konkretiziraju ciljeve, formuliraju planove, predlažu mjere (sredstva) ostvarivanja, analiziraju ostvarivanje itd;

c. Razine i područja planiranja, što se odnosi na vertikalnu i horizontalnu komponentu, tj. na uključivanje regionalnih, lokalnih i međunarodnih aspekata u nacionalni plan, odnosno njegov opseg po djelatnostima;

d. Utvrđivanje vremenskoga razdoblja na koje se odnosi plan, dugoročno, srednjoročno, kratkoročno, njihovo povezivanje i uvjetovanost, kontinuitet i sl;

e. Analize proteklog razdoblja, stanja i tendencija u ekonomskim kretanjima i odnosima nacionalnoga gospodarstva, kao analitičkoga polazišta za projekcije i predviđanja razvoja;

f. Izbora ekonomskog modela, koji u pravilu mora biti matematički izražen, kako bi se lako mogle analizirati različite varijante, kao polazište za političke odluke;

g. Izbor varijabli i instrumenata (sredstava), što se najprije odnosi na utvrđivanje alternativnih mogućnosti ostvarivanja osnovnoga cilja, a zatim na odabir instrumenata (sredstava) ostvarivanja cilja;

h. Metodologije i postupka (procedure), što se u ovoj fazi odnosi prije svega na metodu iskazivanja planiranih ciljeva, zadataka i mjera i na postupak usvajanja formalnog dokumenta;

i. Primjene i ostvarivanja, što je usko povezano s tekućom ekonomskom politikom i operativnim korištenjem sredstava i mjera, koje su ugrađene u sustav, odnosno koje bi trebalo uvesti ukoliko se pokaže potreba, s obzirom na ostvarivanje (neostvarivanje) planiranih ciljeva i odnosa.[17]

Krajem pedesetih godina Međunarodna banka za obnovu i razvoj (International Bank for Reconstruction and Development), za koju je uobičajen skraćeni naziv Svjetska banka (World Bank, WB), poduzela je, preko svoga Instituta za ekonomski razvoj, opsežna istraživanja o stanju planiranja ekonomskog razvoja u svjetskim razmjerima. Osnovna je svrha bila utvrditi je li i u kojoj mjeri nacionalno planiranje ekonomskog razvoja uspješno ili ne, te koji su osnovni uzroci odgovarajućih kretanja, kako bi se iz toga izvukle određene pouke. Nakon 7 godina rada, sredinom 1965. godine, objavljena je opsežna komparativna studija pod naslovom "Planiranje razvoja" s podnaslovom "Pouke /lekcije/ iz iskustva".[18]

Istraživanja su pokazala kako u svijetu 185 zemalja, znatno više od tadašnjeg broja članica Ujedinjenih nacija (UN), imaju nacionalne planove ekonomskog razvoja, a da 136 zemalja imaju i centralne (državne) organizacije (institucije) planiranja, pod različitim nazivima (ministarstva, agencije, komisije, zavodi, vijeća, odjeli itd.).[19]

Za svaku od tih zemalja nabrojani su, poimenično, svi planovi razvoja, sa naznakom razdoblja na koje se odnose, naznačena je pozicija centralnih organa planiranja u strukturi državne vlasti, a za više njih shematski je prikazana struktura i sadržaj rada. Međutim, najznačajnije je što su se sustavno izložile spoznaje, koje se odnose na različite aspekte planiranja kao metode (procesa) i kao organizacije. Počelo se s definicijom planiranja, da bi se, zatim u prvom dijelu, prikazale faze planiranja, trajanje (vremenski obuhvat), sadržaj planova, statistička osnova, uloga budžeta, administrativne i organizacijske teškoće, te pitanja primjene i ostvarivanja planova. U drugom dijelu obrađuju se pitanja prioritetnih zadataka institucija planiranja, distribucija funkcija u odnosu s drugim državnim organima, funkcija i uloga centralne planske agencije, tipovi i organizacija tih agencija, te povezanost i odnos centralnih agencija sa subnacionalnim, regionalnim i lokalnim planskim organima, te jedinicama sektorskog programiranja i operacionalizacije nacionalnih planova.

Autori su se služili relativno restriktivnom definicijom planiranja razvoja, pa su među zemlje koje prakticiraju nacionalno planiranje uvrštavali samo one u kojima

---

[17] Isto, pp. 57-58.

[18] Albert Waterstone: "Development planning-Lessons of Experience", The Economic Development Institute, International Bank for Reconstruction and Development, The John Hopkins Press, Baltimore Maryland, 1965., pp. 706).

[19] Isto, pp. 589-659.

država posredstvom svojih specijaliziranih agencija i planova, kao dokumenata na nacionalnoj razini, promišljeno utječe na ekonomski rast i socijalni progres.[20]

Tako utvrđena definicija nije dopustila da se među države koje planiraju ekonomski razvoj uvrste npr. SAD i SR Njemačka (tada samo "zapadna"). Međutim, u analizi pojedinih aspekata planiranja i planova u studiji prisutni su i SAD i Njemačka, premda ova druga marginalno.

S druge strane ima drukčijih, argumentiranih mišljenja, kako je planiranje ekonomskog razvoja (nazvano zapravo ekonomskim planiranjem), u smislu državnoga utjecaja na privredni razvoj i rješavanje socijalnih problema društva, prisutno dugi niz godina u SAD, a da u specifičnim oblicima postoji i u Njemačkoj.

Tako se npr. ističe kako je već osnivanje Federalnog sistema rezervi SAD (Federal Reserve System) 1913. godine označilo kvalitetni korak u pravcu jačanja državnog intervencionizma, što je eskaliralo osobito nakon Velike krize od 1929. do 1932. (33) godine. Tada se osniva (1933.) Nacionalni ured za planiranje (National Planning Board), koji s promijenjenim nazivom: Ured za planiranje nacionalnih sredstava (izvora) (National Resources Planning Board) funkcionira do 1943. godine, kada ga zamjenjuje ratna ekonomska politika, da bi 1946. godine Kongres usvojio Zakon o zaposlenosti (Employment Act). Tim zakonom obvezuje se Vlada SAD da "svim raspoloživim sredstvima... podržava i unapređuje konkurenciju slobodnog poduzetništva i opće blagostanje... te da podstiče maksimalnu (punu) zaposlenost, proizvodnju i kupovnu moć".[21]

Zakonom o zaposlenosti 1946. godine ustanovljen je i Savjet ekonomskih savjetnika (Council of Economic Advisers), kao sastavni dio administracije predsjednika SAD, te Zajednički ekonomski komitet Kongresa (Joint Economic Committee in the Congress), kao i obveza Predsjednika da najmanje jedanput godišnje dostavlja Kongresu Ekonomski izvještaj, koji se zasniva na Godišnjoj analizi Savjeta ekonomskih savjetnika. Takav se sustav održao sve do danas, zasnovan je na sofisticiranoj analitičkoj osnovi i pokazao se u dugoročnom prosjeku efikasnim. Pri tome treba imati u vidu ulogu budžeta SAD, koji je npr. u razdoblju između 1948. i 1957. godine distribuirao preko 40 posto ukupnih investicija. Može se, također, spomenuti kako je Kennedyeva administracija kao cilj imala da se stopa rasta bruto domaćeg proizvoda poveća od 2,5 posto prosječno ostvarenih u razdoblju od 1953. do 1960. godine na preko 4 posto u sljedećem višegodišnjem razdoblju, uz dugoročnu implementaciju izuzetno ambicioznog socijalnog programa.[22]

U razvijenim tržišnim (kapitalističkim) državama nacionalno planiranje je osobito razvijeno u Nizozemskoj i Francuskoj, u organizacijskom i metodološkom pogledu, dok je u Švedskoj manje institucionalizirano, ali zato je vrlo efikasno, što je slučaj i u Japanu, gdje je osobito bio zapažen "Plan udvostručenja nacionalnoga dohotka" za razdoblje od 1961. do 1970. godine.[23]

---

[20] Isto, pp. 20-21.

[21] G. Grossman: "Economic Systems", o.cit., p. 66.

[22] Vidi o tome u: G. Colm "Economic Planning in the United States", Weltwirtschaftliches Archiv, Hamburg, Band 92, Heft I, 1964, p 40 i W.P. Blass "Economic Planning European Style", Harvard Business Review, Vo. 41, No. 5, 1963., p. 113.

[23] A. Waterston: "Development planning", op. cit., p. 117.

Među zemljama u razvoju osobito se ističe planiranje razvoja u Indiji, koja je razvila specifični sustav, prije svega na bazi korištenja iskustava Sovjetskog Saveza, Velike Britanije i Nizozemske. Težište je na petogodišnjim planovima, koji se zasnivaju na dugoročnim projekcijama za 20 do 30 godina. Indijsko je planiranje imalo snažan utjecaj na institucionaliziranje planiranja u znatnom broju zemalja u razvoju, osobito u Aziji i Africi, ali i u Latinskoj (Južnoj) Americi.[24]

Sovjetsko je centralističko i "komandno" planiranje imalo izniman utjecaj na organizaciju, metode i ciljeve razvoja gotovo svih socijalističkih zemalja Europe i Azije, ali je korišteno i u drugim zemljama u razvoju. Raspadom Sovjetskoga Saveza ono je u najvećoj mjeri napušteno odnosno prilagođeno novim uvjetima.[25]

Jugoslavensko planiranje bilo je u početku (u FNRJ, odnosno SFRJ) organizirano po uzoru na sovjetsko, što se i nakon političkog raskida (1948. godine) održalo u institucionalnom pogledu, ali uz kvalitetne promjene u sadržaju, metodologiji, ciljevima i metodama ostvarivanja. Jugoslavenski se sustav u vrijeme jačanja samoupravljanja i tržišta smatrao socijalističkom tržišnom ekonomijom, a planiranje decentraliziranim. Imao je znatnog utjecaja na razvoj planiranja u većem broju nesvrstanih zemalja u razvoju.[26]

U bivšoj Jugoslaviji planiranje razvoja u Hrvatskoj bilo je integrirano u sustav na razini federacije, s time što je u kasnijoj fazi bilo više decentralizirano i imalo je značajni stupanj samostalnosti, osobito nakon donošenja Ustava 1974. godine. Ostalo se i dalje na petogodišnjim planovima, na kojima su zasnivani godišnji, ali se računalo i s dugoročnim okvirnim projekcijama. Što se tiče Hrvatske, osobito je zanimljiv, metodološki i analitički vrijedan, dokument iz 1974. godine: "Okviri koncepcije dugoročnog društveno ekonomskog razvoja SR Hrvatske u razdoblju do 1985. godine i neki razvojni aspekti u razdoblju do 2000. godine. Polazi od analize postignutoga razvoja, utvrđuje ciljeve i osnovne zadatke, zatim osnove materijalnog razvoja, znanstveno tehnički napredak i kadrove, kretanje stanovništva i zaposlenosti, regionalni razvoj i urbanizaciju, politiku razvoja životnih i radnih uvjeta (životni standard, razvoj društvenih djelatnosti / obrazvoanje, zdravstvo, kultura, socijalna i dječja zaštita, stambenu politiku i zaštitu okoliša), na kraju razmatra institucionalne pretpostavke dugoročnog razvoja.[27]

Republika Hrvatska je 1990. godine, nakon osamostaljenja, naslijedila cjelokupnu organizacijsku i kadrovsku strukturu nacionalnog planiranja (s regionalnim i lokalnim jedinicama), solidno opremljen Republički zavod za planiranje, s dobrom stručnom bibliotekom, vrijednim arhivom i opsežnom analitičkom dokumentacijom. Taj se Zavod, međutim, nije integrirao u novu strukturu vlasti, pa je, uz promjenu imena u Zavod za makroekonomske analize i prognoze, nastavio rad kao poluinstitutska organizacija na analizama privrednih kretanja, o čemu je povremeno izdavao

---

[24] J. Sirotković i M. Mikić "Društveno planiranje", Informator, Zagreb, 1978., str. 24-25.

[25] G. Grossman: "Economic Systems", op. cit., pp. 73-97.

[26] Isto, pp. 98-106.

[27] Republički zavod za planiranje: "Okviri koncepcije dugoročnog društveno ekonomskog razvoja SR Hrvatske u razdoblju do 1985. godine i neki razvojni aspekti u razdoblju do 2000. godine". Dok. broj 47/1974., Zagreb, veljača 1974., godine.

posebnu publikaciju, zatim je i tako reducirana i marginalizirana institucija ukinuta, s time što je spojena s Državnim zavodom za statistiku RH, ali tako da su se pojedinci priključili postojećoj strukturi Državnoga zavoda za statistiku. Većina kvalitetnijih analitičara i planera otišla je, međutim, u druge znanstvene ili privredne institucije. Ukratko, planiranje razvoja u Hrvatskoj, u mjeri u kojoj je postojalo, ukinuto je, a ništa drugo nije ponovno ili novo uspostavljeno.

Ujedinjene nacije bitno su utjecale na unaprjeđivanje nacionalnog planiranja ekonomskog razvoja, a u tome su važnu ulogu imale njezine specijalizirane agencije, te Svjetska banka (WB) i Međunarodni monetarni fond (IMF, MMF). Napredak koji je postignut u tome pogledu, osobito u razdoblju od 1946. do 1966. godine, dakle u puna dva desetljeća, a koji se naročito manifestirao u iznimnim rezultatima u realnom ekonomskom razvoju, podstakli su konkretizaciju ideje da se planiranje razvoja proširi u globalne razmjere. Tako je došlo i do izrade "Prve dekade razvoja UN", za razdoblje od 1961. do 1970. godine, koja je bila proglašena posebnom rezolucijom Generalne skupštine UN. Ta je rezolucija, međutim, bila formulirana kao preporuka, pa se zaključilo, s obzirom na nezadovoljavajuće rezultate, ne globalnoga rasta već njegovoga svjetskoga regionalnog rasporeda, kako treba prići izradi više obvezujućeg dokumenta za drugu dekadu razvoja, tj. za razdoblje od 1970. do 1980. godine. Tako je novoosnovani Komitet za planiranje razvoja UN (Committee for Development Planning) nakon višegodišnjeg rada izradio dokument, sa iznimno širokom i argumentiranom analitikom: "Druga dekada razvoja Ujedinjenih nacija" ("Second United Nations Development Decade"), koji je usvojen na jubilarnom zasjedanju UN, u povodu njegove dvadeset i pete godišnjice. Osnovni cilj Druge dekade jest ostvariti stopu porasta bruto domaćeg proizvoda od 6 do 7 posto, prosječno godišnje, što s obzirom na očekivani porast stanovništva od 2,5 posto, znači 3,5 do 4,5 posto porast prosječne godišnje stope po stanovniku. Pri tome je najvažnije da se u početku poduzmu mjere kojima bi se utjecalo da se obrne postojeći trend i da se uspostave uvjeti za postupno poboljšavanje odnosa u razini dohotka po stanovniku u korist zemalja u razvoju.[28]

Već je u početku sedamdesetih godina došlo do znatnog pogoršanja u općim ekonomskim kretanjima u svijetu, što je dovelo do kvalitetnih promjena na svjetskom tržištu kapitala i roba, te do bitnog zaokreta u politici Svjetske banke (WB) i Međunarodnog monetarnog fonda (IMF, MMF). Tako se Druga dekada nije ni počela ostvarivati, a realna kretanja sve su više bila u suprotnosti s njezinim ciljevima.

Istovremeno su nikle i nove "teorije" rasta i razvoja s pretenzijama da postanu polazište za globalnu svjetsku politiku razvoja, koje su bile, zapravo, u naglašenoj suprotnosti s koncepcijom razvoja UN. U tome je bitan utjecaj imala studija "Granice rasta" iz 1972. godine, koja je izrađena i objavljena pod pokroviteljstvom tzv. Rimskoga kluba. Osnovni je stav da treba u svjetskom razvoju učiniti zaokret "iz doba rasta u doba globalne ravnoteže". U studiji se tvrdi da će se rast stanovništva i kapitala iz ekoloških i materijalnih razloga neminovno "uskoro zaustaviti". Izlaz se vidi u zaustavljanju rasta stanovništva ("mi tražimo da broj beba koje se rađaju svake godine bude jednak očekivanom broju smrti u pučanstvu svake godine"), a zatim u

[28] Vidi o tome šire u: J. Sirotković "Teorija i politika ekonomskog razvoja", drugo dopunjeno izdanje, Informator, 1976., str. 65 do 84.

izjednačavanju rasta kapitala (investicija) sa stopom amortizacije. Visoko razvijene zemlje moraju prve zaustaviti rast, dok bi zemlje u razvoju trebale rasti do razine od 50 posto per capita dohotka SAD iz 1970. godine. Takvo bi stanje moralo trajati stotinjak godina, a u međuvremenu bi znanost i tehnologija rješavali probleme, što bi se odnosilo na egzistenciju čovječanstva u dugoročnijoj perspektivi.[29]

Takvi stavovi, ničim znanstveno i analitički utemeljeni, ne zaslužuju ozbiljan osvrt. Međutim, oni su ipak izraz interesa određenih struktura koje su odlučivale u svjetskim razmjerima o strateškim pitanjima na međunarodnom tržištu kapitala i roba. Oni su, uz srodne koncepcije, bili polazište ili su služili kao opravdanje za zaokret u politici Svjetske banke (WB) i Međunarodnog monetarnog fonda (MMF, IMF) i uzrokovali su velike štete u svjetskom ekonomskom razvoju, posebno u zemljama u razvoju i najmanje razvijenim zemljama. Od mulitilateralne politike prišlo se politici od slučaja do slučaja. Stoga je došlo do velikih konfrontacija i u samim Ujedinjenim nacijama.

Prvi je reagirao Komitet za planiranje razvoja UN (Committee for Development Planning) s jednim iznimno kvalitetnim izvještajem 1984. godine, koji je istovremeno i kritika i analiza i prijedlog promjena politike na svjetskoj ekonomskoj sceni. Te je stavove podržao i generalni sekretar UN, a oni su usvojeni uz podršku svih članova Komiteta i brojnih predstavnika najznačajnijih međunarodnih organizacija uključenih u svjetski ekonomski razvoj. U tome se dokumentu posebno naglašava potreba i bitno značenje promjene ekonomske politike SAD, s obzirom na kamatnu stopu i potrebu eliminiranja ekstremnog budžetskog deficita i deficita u platnoj bilanci, te s tim u vezi zaokreta u politici Svjetske banke i Međunarodnog monetarnog fonda, u pravcu vraćanja na multilateralne kriterije, a u interesu i zemalja u razvoju i razvijenih zemalja.[30]

U toj i drugim analizama pokazano je kako su aktualna politika Svjetske banke i Međunarodnog monetarnog fonda krajnje restriktivni i jednostrani, te da je osobito štetna za zemlje čije bi probleme Svjetska banka i MMF trebali rješavati, jer se odražava prije svega na smanjivanje njihovih profita, investicija i na usporavanje rasta. U istom smislu su naglasci i u kritikama nezavisnih znanstvenika, teoretičara ekonomskog razvoja.[31]

Promjene koje se djelomično provode u politici MMF (IMF) i Svjetske banke djeluju kao prihvaćanje takvih kritika i prijedloga. Međutim, one su prije svega rezultat vlastitih spoznaja kako je neophodno vratiti se na politiku multilateralnog djelovanja. Tome su pridonijele posljedice promjena u svjetskim ekonomskim kretanjima nakon sloma svjetskoga socijalističkog sistema, a osobito posljedice svjetske ekonomske recesije sredinom devedesetih godina. To se osobito odnosi na probleme koji su nastali u svjetskoj ekonomiji s obzirom na krizu u zemljama dalekog istoka Azije. To se

---

[29] D.H. Meadows: "The Limits of Growth", University Books, New York, 1972., citirano prema hrvatskom izdanju: D.H. Meadows "Granice rasta", Stvarnost, Zagreb, 1974, str. 6, 7, 123, 130, 134 i 144.

[30] Committee for Development Planning UN: "Crises or Reform-Breaking the Bariers to Development", UN, New York, 1984.

[31] Isto, str. 13 do 21 i J. Sachs: "How the IMF Failed Its Patients", Global Finance, July/August 1999., p. 26.

odrazilo i na teorijske interpretacije tih pitanja koje su se izrazile i na spomenutom skupu teoretičara ekonomskog razvoja u Dubrovniku u svibnju 1999. godine.[32]

Poglavlje 3.
OSVRT NA POKUŠAJE IZRADE STRATEGIJE I SCENARIJA RAZVOJA HRVATSKE I NJIHOV ODNOS PREMA EKONOMSKOJ POLITICI

Nakon osamostaljivanja Republike Hrvatske postojala je namjera da se pristupi izradi cjelovite strategije ekonomskog razvoja, koja bi mogla biti polazište za gospodarsku politiku, kao i za planiranje razvoja u novim specifičnim oblicima. Stoga je Vlada angažirala Ekonomski institut u Zagrebu (EIZ), koji je već 1991. izradio preliminarne studije, a 1992. konkretizirani prijedlog koji se odnosio na razdoblje od 1991. do 2000. godine.

Istovremeno je otpočeo i rad na globalnoj strategiji Hrvatske u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti (HAZU), koji je bio šireg opsega, tj. nije se odnosio samo na gospodarstvo, već i na sva ostala područja društvene djelatnosti. Znatno kasnije urađene su određene analize u vodećim svjetskim organizacijama, koje su sadržavale "scenarije" mogućega ekonomskog razvoja, uz odgovarajuće sugestije potrebnih promjena ekonomske politike.

Jedan sličan "scenarij" izradio je i Ekonomski institut u Zagrebu 1997. godine.

Ništa od toga nije imalo značajnijega odraza na ekonomsku politiku, koja je bila zasnovana na kratkoročnoj proračunskoj orijentaciji, a uz to je prihvatila i više parcijalnih strategija (prometnice, energetika, razvoj otoka, politika zapošljavanja itd.).

U državnom je vodstvu Hrvatske tek sredinom 1998. godine došlo do spoznaje kako je ipak potrebno imati određenu strategiju, pa je imenovana ad hoc komisija, koja je izabrala suradnike. Krajem 1998. došlo se do nacrta teksta, koji je bio internog karaktera i koji nije do sada objavljen. Međutim, "državno vodstvo" je u ožujku 1999. objavilo određene stavove o stanju hrvatskoga gospodarstva i o potrebi poduzimanja mjera za rješavanje uočenih problema, od kojih neki imaju i dugoročnije implikacije.

Sredinom 1999. godine objavljena je jedna šira analiza u Hrvatskoj gospodarskoj komori, koja se odnosila na cjelinu privrede, a bilo joj je težište na prijedlozima Vladi da učini promjene i pomake na brojnim područjima ekonomske politike.

Krajem 1998. je dovršena, a 1999. objavljena i opširna studija, u zajedničkom izdanju Ministarstva financija RH i Ekonomskog instituta Zagreb, pod naslovom "Makroekonomska politika i gospodarski rast: Teorijski modeli, empirijska istraživanja i pouke za Hrvatsku". Studija se sastoji od 11 autorskih priloga u kojima su obrađene određene teorijske teme, uz osvrt na hrvatsku situaciju, ali su, uz kritičku

[32] Uz citiranu uvodnu studiju G.M. Meiera, bilo je još osam priloga, od kojih su za našu temu osobito zanimljivi: K. Basu "Goals of Development". N. Crafts "Development History", M.S. Grindle "Political Economy of Development Policy Making", te P.K. Bardham "Institutions and Governance in Economic Development" (prema: Zagreb International Review of Economics and Business", Faculty of Economics Zagreb, op.cit. p. 129).

analizu gospodarskih kretanja u Hrvatskoj od 1990. do 1997. godine, obrađena i pitanja dugoročnoga gospodarskog rasta Hrvatske s odgovarajućim globalnim projekcijama.

U Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti održan je u svibnju 1999. znanstveni skup na temu "Dugoročna strategija gospodarskog razvoja Hrvatske". Rezultati su objavljeni u posebnoj publikaciji koja sadrži 17 osnovnih referata, te 10 priloga iz rasprave. Prije svega je ukazano na polazišta i okvirni sadržaj dugoročne strategije gospodarskog razvoja Hrvatske, koju tek treba izraditi.

Tekuća ekonomska politika Hrvatske nije obraćala suviše veliku pozornost na spoznaje i stavove iz spomenutih istraživanja i dokumenata. Ona je prije svega bila zasnovana na svojevrsnom proračunskom (budžetskom) planiranju i programiranju, a imala je i određeni srednjoročni "plan" za razdoblje od 1996. do 1999. godine, koji je dijelom ostvarivala, ali je pri tome bitno odstupala od svih razumnih ekonomskih kriterija, osobito u 1998. i 1999. godini.

Kraći osvrt na svaku od ovih tema dajemo u nastavku.

3.1. Strategija Ekonomskog instituta Zagreb iz 1992. godine

Početkom 1992. godine Ekonomski institut Zagreb objavio je svoju "Koncepciju i strategiju gospodarskog razvoja Hrvatske".[33] Bila je to treća verzija rađena za potrebe (po narudžbi) Vlade Republike Hrvatske, koja je pretrpila znatne promjene u odnosu na prethodne na temelju javnih i internih rasprava u toku 1991. godine. U međuvremenu je izrađena i studija "Osnove gospodarske politike na prijelazu iz 1991. u 1992. godinu" (dovršena 16. prosinca 1991.), koja je služila Vladi u pristupu ekonomskoj politici za 1992. godinu, a koja je u osnovi integrirana i u treću verziju globalne koncepcije.

U studiji se široko prilazi problematici gospodarskog razvoja Hrvatske, tako da su obuhvaćena i načelna pitanja i pitanja pretvorbe, uloge države, gospodarskog sustava (monetarni, bankarski i financijski, fiskalni, vanjskotrgovinski), važnija strukturna pitanja, tehnološki razvoj, infrastruktura i ljudski potencijali, pitanja okoliša, obnova gospodarstva, analiza aktualnog trenutka, te makroekonomski okviri srednjoročnog razvoja.

Radilo se o cjelovitoj studiji, koja je u početku korisno poslužila službenoj ekonomskoj politici, premda je bilo i oštrih suprotstavljanja, osobito u pristupu promjenama u gospodarskom sustavu. Nas, međutim, na ovom mjestu u prvom redu zanimaju "makroekonomski okviri srednjoročnog razvoja". Autori, odmah u početku, naglašavaju da ti okviri (kvantifikacije) "nisu ni prognoza, ni plan, niti gornja granica rasta", ali da se ipak radi "o mogućem okviru rasta koji iz sadašnje perspektive smatramo dovoljno širokim da obuhvati većinu prioritetne obnove, s jedne strane, i dovoljno utemeljenim u analizi granica rasta da bi se našao u sferi ostvarivog, s dru-

---

[33] EIZ "Koncepcija i strategija gospodarskog razvoja Hrvatske", u NBH i EIZ "Privredna kretanja i ekonomska politika", br. 10. ožujak 1992., str. 157.

[34] Isto, str. 115.

[35] Isto, str. 150.

ge strane".[34] Što se tiče same dinamike privrednih kretanja, autori predviđaju manji pad društvenog proizvoda 1992. godine, dok za 1993. godinu drže kako će biti "udarna godina poslijeratne obnove i početak dugoročnog rasta hrvatskoga gospodarstva", dok bi do potpunog oporavka moglo doći nakon 1996. godine, kada bi društveni proizvod i zaposlenost dostigli predratne razine, dok bi se "povijesni maksimum razine DP iz 1986. godine" mogao ostvariti krajem stoljeća.[35]

Ovakve se ocjene zasnivaju na pretpostavkama odgovarajućih promjena u strukturi raspodjele društvenoga proizvoda, s posebnim naglaskom na povećanje udjela investicija i snižavanja udjela države (javne potrošnje), te na povećanju robne razmjene s inozemstvom. Tu su autori osobito veliki optimisti, jer su predvidjeli da bi obujam robne razmjene "na prijelazu tisućljeća" mogao biti (pri uravnoteženoj bilanci roba i usluga) u visini jednog i po društvenog proizvoda, što znači na visokom europskom standardu.[36]

Realna privredna kretanja se gotovo ni u jednom važnijem agregatu (segmentu) ne ponašaju u skladu s navedenim prognozama. Do kraja 1995. godine u potpunoj su suprotnosti. S time se, međutim, ne mogu dovesti u pitanje prognoze za kraj stoljeća,

Tabela 1.

Moguće i ostvareno kretanje društvenog proizvoda Hrvatske od 1991. do 2000. godine

u stalnim cijenama 1990. godine
realne stope rasta/pada u %

Godina	Moguće kretanje	Ostvareno kretanje
1991.	-21*	-21
1992.	- 8	-9.7
1993.	12	-8
1994.	9	5.4
1995.	8	6.8
1996.	7	6.0
2000.	6	...

* ostvareno

Izvor: Za moguća kretanja NBH i EIZ "Privredna kretanja i ekonomska politika", broj 10, ožujak 1992., str. 154, za ostvarena kretanja DZS, MSI, 1995., str. 76, MSI, 1/99, str. 98.

premda se u tom pogledu sada već radi o sasvim različitoj dinamici.

Prema mogućim kretanjima u 1995. godini društveni proizvod bi se sasvim približio ostvarenom u 1990. godini (bio bi manji za svega 4,5 posto), dok je ostvareni 27,5 posto niži. A predviđeni nivo u 2000. godini, koji bi premašio onaj iz 1986. (1987.) godine bilo bi moguće postići jedino ukoliko bi u preostale 4 godine, do kraja stoljeća, realni društveni proizvod imao stopu rasta od preko 10 posto prosječno godišnje.

[36] Isto, str. 151.

Tabela 2.
Moguće i ostvareno kretanje zaposlenosti od 1991. do 2000. godine

u tisućama i u %

Godina	Moguće kretanje		Ostvareno kretanje	
	broj	%	broj	%
1990.	1,570		1,572	...
1991.	1,425	-9	1,444	-12
1992.	1,350	-5	1,283	-12
1993.	1,392	4	1,238	-3.4
1994.	1,456	5	1,211	-8.9
1995.	1,518	5	1,196	-0,12
1996.	1,561	3	1,195	-
2000.	1,710	2	...	...

Izvor: Za moguća kretanja, osim za 1990. godinu, "Privredna kretanja i ekonomska politika, br. 10/94, op. cit. str. 155, za ostvarena kretanja: SZS, MSI, br. 2/1996., str. 25 i 33.

Još su veće razlike u kretanju zaposlenosti što se vidi u sljedećem pregledu:

Kao što se vidi ovdje se radi o još naglašenijim razlikama u tendencijama, tj. o različitim pravcima kretanja. Tako bi zaposlenost već u 1994. godini premašila stanje iz 1991., u 1995. bi se približila broju iz 1990. godine, a u 2000. bi se premašio broj zaposlenih iz najvećeg dosega, koji je ostvaren 1987. godine, kada je iznosio milijun 627 tisuća. Sasvim suprotna kretanja svela su zaposlenost već u 1994. godini na razinu 1973. godine, u 1995. još niže, što je za 500 tisuća manje odnosno trećinu od ocijenjenih mogućnosti. Da bi se dostigao "povijesni maksimum" iz 1987. godine u sljedećih pet godina bilo bi potrebno povećavati zaposlenost po prosječnoj godišnjoj stopi od preko 10 posto, pri čemu bi izostao i porast produktivnosti rada, ako bi društveni proizvod rastao po istoj stopi.

Sljedeća bitna komponenta ocijenjenih mogućnosti je kretanje investicija. Ovdje su već teške usporedbe, premda bi službena statistika to mogla bez većih problema uraditi. Stoga ćemo najprije prikazati "moguća kretanja" prema Ekonomskom institutu.

I u kretanju investicija ocijenjeno je da se od 1993. godine počinju normalizirati odnosi, premda su prema raspoloživim statističkim podacima u razdoblju od 1990. do 1992. godine bili lošiji nego što se ovdje iskazuju. Mogući (ocijenjeni) rast ukupnih investicija od 1993. do 2000. godine je u principu prihvatljiv, premda je teško prihvatiti linearnost stope od 24 posto, a posebno odnos 22 osnovnih prema 2 posto obrtnih sredstava (zaliha). Također, nije prihvatljivo kretanje osnovnih fondova, zaliha i društvenog proizvoda po istim stopama od 1995. do 2000. godine. Veliki skokovi investicija u osnovne fondove u 1992. i 1993. godini zasnivaju se prije svega na ocjeni o visokom porastu udjela inozemnog kapitala, što se nije moglo zasnivati na realnim pretpostavkama. Također, predviđeni pad udjela priljeva neto inozemnog kapitala do svođenja na nulti udio u 2000. godini nije prihvatljiv. Porast udjela štednje do pretežnoga udjela u strukturi financiranja investicija je prihvatljivo kao orijentacija, ali je sasvim neargumentirano kretanje amortizacije.

Ovo ne treba shvatiti kao kritiku analize, nego samo kao napomenu, jer su ocjene mogućnosti rađene na pretpostavkama, krajem 1991. odnosno početkom 1992. godine. U toku sljedeće četiri godine (do početka 1996.) okolnosti su se bitno izmijenile, a realna kretanja iz tih i drugih razloga, imala su sasvim drukčija, u mnogo čemu suprotna kretanja.

U odnosu na društveni proizvod bila su predviđena sljedeća moguća kretanja izvoza, uvoza i tekuće bilance:

Tabela 3.

Bruto investicije u osnovne fondove i prirast zaliha od 1990. do 2000. godine

iznosi u mlrd. din., cijene 1990.
struktura u % u društvenom proizvodu
realne stope rasta u %

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	2000
Iznosi								
Društveni proizvod	228	179	165	185	202	218	233	291
Investicije u o. f.	36	21	25	37	45	48	52	65
Prirast zaliha	12	-4	0	4	4	4	5	6
Struktura								
Društveni proizvod	100	100	100	100	100	100	100	100
Investicije u o. f.	16	12	15	20	22	22	22	22
Prirast zaliha	5	-2	0	2	2	2	2	2
Stope rasta								
Društveni proizvod	...	-21	-8	12	9	8	7	6
Investicije u o. f.	...	-41	18	48	20	8	7	6
Prirast zaliha	...				6	8	7	6
Financiranje invest.								
Udio u DP u %								
Amortizacija	10	12	10	10	10	10	10	10
Štednja	4	-5	-4	4	8	11	13	14
Priljev inozemnog kapitala (neto)	3	7	11	9	7	3	1	0

Izvor: "Privredna kretanja i ekonomska politika" 10/1992., op. cit. str. 152 do 154.

Deficit bi se pokrivao dijelom transferima stanovništva iz inozemstva, te priljevom inozemnog kapitala, koji bi krajem stoljeća prestao, dok bi se tekuća bilanca uravnotežila. Stoga je ocijenjena mogućnost bržeg rasta izvoza od uvoza nakon 1992. godine (od 1993.), s visokim skokom u 1993. i postepenim usporavanjem do 2000. godine, kada se približava stopi rasta društvenoga proizvoda. Slično je i s kretanjem uvoza, ali sporijim tempom od izvoza. Tako dolazi do velikih promjena u udjelu izvoza i uvoza u društvenom proizvodu, a dio uvoza već se u 1992. penje na 65 posto društvenog proizvoda, a do kraja stoljeća na 77 posto, a izvoza u 1993. na 62 posto te do 2000. na 77 posto. To znači da bi ukupan promet roba i usluga mogao biti preko

Tabela 4.

Stope rasta izvoza i uvoza roba i usluga i promjene strukture od 1991. do 2000.

baza: stalne cijene 1990. godine, u %

Realne stope rasta u %	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	2000
Društveni proizvod		-21	-8	12	9	8	7	6
Izvoz roba i usluga		-32	10	31	15	18	8	7
Uvoz roba i usluga		22	24	24	11	13	5	6
Struktura (% u društvenom proizvodu)								
Društveni proizvod	100	100	100	100	100	100	100	100
Izvoz roba i usluga	52	45	53	62	66	72	72	76
Uvoz roba i usluga	49	49	65	73	74	77	76	77
Bilanca roba i usluga	2	-4	-12	-10	-8	-5	-3	-1

Izvor: NBH i EIZ "Privredna kretanja i ekonomska politika", br. 10/92, op. cit., str. 153 i 154.

1,5 puta (153 posto) veći od društvenoga proizvoda. Autori ta veoma optimistička predviđanja zasnivaju, čini se, na ekstrapolaciji odnosa, koji su postojali u bivšoj Jugoslaviji, jer je otprilike toliko bilo učešće Hrvatske u sveukupnoj razmjeni s inozemstvom, kada se u razmjenu s drugim zemljama uključi i razmjena s republikama bivše Jugoslavije.[37]

Usporedbe između ocijenjenih mogućih i stvarnih kretanja pokazuju velike razlike i u stopama rasta i u promjeni udjela u društvenom proizvodu. U ocjeni mogućnosti računa se sa skokom izvoza u 1993. godini, da bi nakon toga trebalo doći do naglašenijeg pada. Na uvoznoj strani se računalo s manjim porastom do 1993. i zatim blažim padom. U realnim (ostvarenim) kretanjima nakon pada u 1992. godini skokovit je porast u 1993. godini, znatan porast u 1994., te iznimno visoki rast u 1995. godini, osobito u uvozu. U mogućnostima računa se sa velikim deficitom u tekućoj bilanci u 1992. i 1993. godini, dok je ostvarena uravnotežena bilanca. Mogućnosti računaju na pad deficita na svega 5 posto u 1995. godini, dok stvarna kretanja pokazuju rast, koji je preko dva puta veći od ocijenjenih veličina. Takve se razlike odražavaju i na promjene udjela u društvenom proizvodu. U kasnijim godinama odnosi su još više pogoršani.

3.2. Prilozi za strategiju HAZU iz 1992. i 1995. godine

U radu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (HAZU) iz 1992. godine, polazi se od stajališta da je gospodarska strategija sastavni dio globalne strategije, koja se odnosi na promišljanje osnovnih pravaca kretanja društva, što obuhvaća kako institucionalne promjene ustrojstva države (političko uređenje), tako i promjene i kretanja u svim područjima društvenoga života.

Dugoročni projekt Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti "Hrvatska - zadanosti i usmjerenja" je pokušaj znanstvenog utemeljenja jedne takve globalne strate-

[37] Vidi o tome tabelu 8, te "Privredna kretanja i ekonomska politika 10/92., op. cit., str. 79.

gije. Ona sadrži pitanja: hrvatske državnosti, mjesta u prostoru, stanovništva, kulture (jezik, književnost, likovnu umjetnost i glazbu), društvo, gospodarstvo, znanost, duhovna i moralna polazišta za budućnost Hrvatske, državu, socijalnu politiku, prosvjetu i zdravstvo.[38])

Polazi se od činjenice kako je temeljem Ustava iz prosinca 1990. godine konstituirana Republika Hrvatska kao samostalna država, što postavlja nova pitanja i potrebu da se jasno formulira nacionalni interes, da se istaknu pitanja koja nam povijest postavlja, kako bi se tako mogla iskristalizirati nacionalna politika.[39])

Smatra se da je ispitivanje povijesnih korijena hrvatske državnosti važno (aktualno) za budućnost, kako zbog isticanja dugotrajnosti postojanja na sadašnjim prostorima, tako i zbog volje koja se stalno izražava u donošenju odluka o vlastitoj sudbini u ključnim povijesnim trenucima, kao i zbog obrane granica Hrvatske, koje su poviješću zacrtana razmeđa.[40])

Hrvatska ima specifične prostorne probleme, koji se odnose kako na njezinu veličinu, tako i na oblik, na hrvatske gradove, kao stožere njezinoga identiteta, na Hrvatsku kao pomorsku zemlju.[41])

Stanovništvo, kao osnovni izvor snage i pokretač razvoja, ima brojne specifičnosti i probleme, posebno s obzirom na demografska kretanja u najnovijem razdoblju, što je od osobitog značenja kako za globalnu tako i gospodarsku strategiju.[42])

Kulturna baština Hrvatske, od jezika kao najznačajnijeg obilježja nacionalnog identiteta, do golemoga duhovnog i materijalnog bogatstva u književnosti i umjetnosti, bitna je odrednica u promišljanju budućnosti.[43])

Političke promjene unose nove činioce u društveni razvoj, u socijalnu strukturu, u shvaćanje društvenih vrijednosti, u vlasničke odnose, odnosno stvaraju pretpostavke za te promjene. One su stoga i pretpostavka i posljedica ekonomskih kretanja.[44])

Gospodarstvo je granično područje između "zadanosti" i "usmjerenja". Smatra se da je ono opterećeno najvećim neizvjesnostima, kako zbog toga što se više desetljeća razvijalo u okviru sustava, koji je pridonosio njegovom zaostajanju za razvijenim svijetom, tako i zbog teškoća koje su nastale ratnim razaranjima i koje otežavaju njegovu pretvorbu, modernizaciju i razvoj.[45])

U drugom dijelu ove studije HAZU o strategiji Hrvatske posebno se, i s razlogom, govori na prvom mjestu o stanju i pravcima razvoja znanosti, o duhovno moralnim polazištima za budućnost Hrvatske, o državi i njezinim funkcijama, zatim o socijalnoj politici, prosvjeti i zdravstvu.[46])

---

38 HAZU "Hrvatska-zadanosti i usmjerenja", HAZU, Zagreb 1992., str. 139.

39 Isto, str. 9.

40 Isto, str. 12.

41 Isto, str. 13 do 29.

42 Isto, str. 30 do 37.

43 Isto, str. 39 do 42.

44 Isto, str. 63 do 67.

45 Isto, str. 71 do 86.

46 Isto, str. 83 do 133.

Ova su pitanja, o kojima se govori kao o usmjerenjima, konkretnije elaborirana, a težište im je na budućem razvoju.

Nakon dužeg prekida taj je rad nastavljen, pa je 1995. izdana nova publikacija pod naslovom "Hrvatska-prilozi za strategiju razvoja" s prilozima 11 znanstvenih vijeća Akademije i nekoliko Razreda u kojima se sažeto iznose koncepcije razvoja za veći broj privrednih djelatnosti (nafta i plin, pomorstvo, promet, turizam, poljodjelstvo, šumarstvo i drvna industrija, energetika), kao i za više područja društvenih djelatnosti i znanstvenih istraživanja, koja spadaju u okvir djelovanja HAZU (ekosustav i solarna energija, daljinska istraživanja i fotointerpretacije, zaštita i istraživanja Jadranskog mora, znanstveno tehnološki razvoj, zdravstvo i veterinarska medicina, hrvatski jezik, hrvatsko kazalište, film i televizija).[47] Kasnije (od 1996. do 1998. godine) objavljeno je još desetak manjih radova iz srodnih područja.

3.3. "Scenarij" Svjetske banke (WB) 1997. godine

Premda strategija gospodarskog razvoja pretpostavlja dugoročnu orijentaciju, ono što je urađeno, u nas ili drugdje u odnosu na Hrvatsku, ima karakter srednjoročnog predviđanja razvoja, osobito kada se radi o kvantitativnom (statističkom) iskazivanju mogućih promjena. Tako se već spomenuta strategija iz 1992. godine odnosila samo na razdoblje do 2000. godine.

Isti je slučaj i sa najnovijim radovima iz 1997. godine, kao i sa službenim dokumentom koji je bio u pripremi, jer se odnose samo na razdoblje do 2005., odnosno 2006. godine.

Takve srednjoročne strategije su ograničenoga dometa i pretežno se svode na prognoze kontinuiteta tekuće (kratkoročne) politike, uz određena poboljšanja.

Posebno je to izraženo u jednoj studiji Svjetske banke (WB) u kojoj je težište na analizi pretpostavki pod kojima bi se u Hrvatskoj mogao ostvarivati prosječni godišnji rast bruto domaćeg proizvoda od oko 5 posto.[48]

To se može ilustrirati uz pomoć sljedeće dvije tabele (5 i 6):

Ovdje se zapravo i ne radi o strategiji razvoja koliko o kritičkom osvrtu Svjetske banke (WB) na neke značajnije strukturne probleme hrvatskoga gospodarstva, osobito s obzirom na tekuću (dijelom srednjoročnu) ekonomsku politiku.

Težište je u tabeli 5. na analizi odnosa stopa rasta bruto domaćeg proizvoda (BDP, GDP), stope investicija, stope štednje, udjela direktnih investicija, tekućeg računa platne bilance i vanjske zaduženosti.

Osnovni je stav (pretpostavka) da je za ubrzanje prosječnoga godišnjeg realnog porasta BDP od 4,3 posto u 1997. godine na 5,0 posto u 1999. godini, te 5,5% u 2000. godini i dalje do 2006. godine, potrebno povećati udio investicija u BDP od 15,7% u 1997. godini na preko 20 posto od 2000. godine dalje.

Pri tome je bitno značajno povećati u investicijama udio nacionalne (domaće) štednje (od 7,2 na 19,5 posto), a smanjiti udio deficita tekućeg računa platne bilance (od 8,5 posto na 2,0 posto), što je povezano sa smanjivanjem udjela vanjske zaduženosti

---

[47] HAZU: "Hrvatska-prilozi za strategiju razvoja", HAZU, Zagreb, 1995.

[48] WB: "Croatia Beyond Stabilization", WB, 1997.

Tabela 5.
Mogući rast BDP od 1997.-2006. godine

	1997.	1998.	1999.	2000.	2001.	2002.	2003.-06.
Zajedničke pretpostavke							
Stope rasta BDP	4.3	4.5	5	5.5	5.5	5.5	5.5
Investicije BDP	15.7	17.6	18.3	19.2	20.1	20.9	21.5
Direktne strane investicije BDP	1.8	2.0	2.4	3.0	3.0	3.0	3.0
Udio u BDP							
Scenarij 1							
Nacionalna štednja	7.2	9.7	13.2	15.9	17.7	18.8	19.5
Tekući računi	-8.5	-7.9	-5.1	-3.2	-2.4	-2.1	-2.0
Inozemni dug	28.0	31.9	33.2	32.2	30.0	27.8	24.1
Scenarij 2							
Nacionalna štednja	7.2	9.5	10.6	11.9	13.1	14.0	14.6
Tekući računi	-8.5	-8.3	-7.8	-7.3	-7.0	-6.9	-6.6
Inozemni dug	28.0	33.2	37.9	41.5	43.5	45.4	48.5
Scenarij 3							
Nacionalna štednja	7.2	9.5	10.1	10.1	10.7	11.2	11.4
Tekući računi	-8.5	-8.1	-8.2	-9.1	-9.4	-9.7	-10.1
Inozemni dug	28	33.8	38.4	43.2	47.4	51.6	60.4

Izvor: "Croatia Beyond Stabilization", WB, 1997., p. 11.

Tabela 6.
Moguće promjene strukture BDP

	1997.	1998.	1999.	2000.	2001.	2002.-04.
Realni sektor						
Rast BDP	4.3%	4.5%	5.0%	5.5%	5.5%	5.5%
Rast potrošnje	3.9%	2.1%	2.7%	3.4%	3.5%	4.7%
Javne investicije/BDP	6.8%	8.0%	8.0%	7.0%	6.0%	5.3%
Privatne investicije/BDP	8.9%	9.6%	10.3%	12.2%	14.1%	16.2%
Nacionalne štednje/BDP	7.2%	9.7%	13.2%	15.9%	17.7%	19.3%
Javni sektor						
Državni rashodi/BDP	50.5%	51.0%	48.0%	44.0%	41.0%	39.0%
Državni deficit/BDP	3.0%	3.0%	3.0%	2.0%	1.0%	1.0%
Vanjski sektor						
Tekući račun/BDP	-8.50%	-7.90%	-5.10%	-3.20%	-2.40%	-2.00%
Vanjski dug/BDP	28.00%	31.90%	33.20%	32.20%	30.00%	24.70%
Rezervne centralne banke (u mjesecima uvoza)	2.9	3.1	3.3	3.4	3.4	3.4

Izvor: "Croatia Beyond Stabilization", op.cit., p. 16

u BDP (od 28,0 posto u 1997. godini i neizbježnih 33,2% u 1999. godini na 24,1 posto od 2003. do 2006. godine).

Tako bi trebalo biti po "Scenariju 1". "Scenarij 2" pokazuje što bi se desilo, uz pretpostavku orijentacije na stopu rasta od oko 5 posto, ako bi se izvršila samo manja poboljšanja, a "Scenarij 3" ako bi se nastavile postojeće tendencije. U oba slučaja posljedice su takve da se može postaviti pitanje mogućnosti ostvarivanja spomenute stope rasta, kao i mogućnost održavanja tako visokoga deficita tekućeg računa i daljnjeg porasta vanjske zaduženosti.

Stoga je preporuka "Scenariju 1", koji se jedini dalje razrađuje u tabeli 6., koja se odnosi na strukturu agregatne tražnje i odnose sektora (realnoga, javnoga i vanjskoga).

Preporuke su da se u okviru realnoga sektora smanji udio potrošnje, te uspori rast javnih investicija, a bitno ubrza rast privatnih, što bi kvalitetno izmijenilo i strukturu nacionalne štednje.

U javnome sektoru je orijentacija na znatno smanjivanje udjela državnih rashoda u BDP, te smanjivanje udjela proračunskog deficita od 3 na 1 posto.

U eksternom sektoru težište je na bitnom smanjenju udjela deficita tekućeg računa platne bilance u BDP od 8,5 posto u 1997. na 2 posto od 2002. do 2007. godine, tj. za preko 4 puta, na smanjenju udjela vanjskoga duga prema "Scenariju 1", te na porastu deviznih rezervi centralne banke (HNB) od 2,9 mjesečne pokrivenosti uvoza u 1997. godini na 3,4 mjeseci do 2004. godine.

3.4. Scenarij Ekonomskog instituta Zagreb (EIZ)

U okviru studije "Globalizacija i liberalizacija hrvatskog financijskog sustava i gospodarski razvitak" Ekonomskog instituta Zagreb (EIZ) iz 1997. godine, izrađena je i "Status quo strategija razvoja hrvatskog gospodarstva u dva scenarija".[49]

I ova se strategija odnosi na srednjoročno razdoblje od 1999. do 2006. godine, s 1997. godinom kao temeljnom. Scenariji se razlikuju prema stopama rasta, s time što prvi predviđa realnu stopu rasta BDP od 2,5 posto prosječno godišnje, a drugi 5 posto. Prihvatljiv je drugi scenarij, ali pretpostavka je da se značajno promijeni struktura BDP, dok prvi održava postojeću. Zajedničko je prvom i drugom scenariju što ne diraju u postojeći sustav, ciljeve i prioritete ekonomske politike, kao što ne ulaze ni u rješavanje osnovnih problema, u prvom redu podzaposlenost proizvodnih faktora. U tome smislu to su scenariji "status quo razvojne strategije".[50]

Autori se opredjeljuju za "Scenarij 2", tj. za prosječni rast od 5 posto, što je samo u prosjeku istovjetno sa "Scenarijem 1" Svjetske banke (WB). Naime, razlike u dinamici su iznimno velike, što se vidi iz sljedeće usporedbe:

---

[49] "Globalizacija i liberalizacija hrvatskog financijskog sustava i gospodarski razvitak" Ekonomski institut Zagreb (EIZ), 1997., str. 249 do 301.

[50] Isto, str. 273.

Tabela 7.
Bruto domaći proizvod u razdoblju 1997.-2006. (projekcija po scenariju 2. EIZ i scenariju 1. WB)

Verižni indeksi

	1996.	1997.	1998.	1999.	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.
Scenarij 2. EIZ		104.0	107.0	106.0	104.5	105.0	104.0	103.0	103.0	103.2	103.3
Scenarij 1. WB		104.3	104.5	105	105.5	105.5	105.5	105.5	105.5	105.5	105.5

Izvor: EIZ: "Globalizacija i liberalizacija hrvatskoga financijskog sustava i gospodarski razvitak", EIZ, 1997., str. 273, WB, kao u tabeli 5.

Stope EIZ su analitički utemeljenije, premda su procjene za 1998. i 1999. previsoke, dok Svjetska banka ima dosta šablonizirane stope, koje su približne procjenama (prognozama) Međunarodnog monetarnog fonda i nekih drugih međunarodnih ekonomskih institucija za sve tranzicijske zemlje.

Gotovo su zanemarive razlike u stavovima i prognozama o investicijama i njihovoj strukturi. S time što je EIZ rigorozniji u odnosu na WB, jer smatra da bi se u 2006. godini investicije u potpunosti trebale zasnivati na domaćoj štednji (akumulaciji), što pokazuju sljedeći podaci:

Tabela 8.
Investicije i štednja u BDP (projekcija po scenariju 2. EIZ)

udjeli u BDP (BDP = 100)

	1997.	1998.	1999.	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.
udio stopa nacionalne štednje (%)	6.06	7.55	9.34	11.26	12.90	15.05	17.64	18.99	20.53	21.43
udio investicija ukupno (%)	16.86	17.02	17.58	18.07	19.06	20.01	20.91	21.37	21.41	21.50
udio investicija u fiksni kapital (%)	15.44	15.92	16.71	17.47	18.28	19.44	20.54	20.91	20.91	20.89

Izvor: EIZ: "Globalizacija i liberalizacija hrvatskoga financijskog sustava i gospodarski razvitak", op.cit, str. 276.

Međutim, bitna su razlika između procjena (prognoza) WB i EIZ u motivima i ciljevima. Naime, analize WB i IMF su isključivo orijentirane na osiguravanje uvjeta za sigurni plasman kapitala i njegovo redovito servisiranje, te na održavanje povoljnih uvjeta za vanjskotrgovinsku razmjenu.

Analiza EIZ vodi prije svega računa o održivosti gospodarstva u cjelini i pri postojećoj neadekvatnoj ekonomskoj politici, te su samo u tome smislu njegovi stavovi prihvatljivi.

Stoga je EIZ istovremeno vrlo kritičan i prema vlastitim procjenama (prognozama) i gotovo ih smatra nužnim zlom. Naime, predložene izmjene politike u status quo uvjetima tretira kao preduvjet vraćanja na elementarnu stabilnost nakon koje tek može otpočeti proces rasta. O tome dovoljno jasno govore sljedeći stavovi:

"Tek po uspješnom odrađivanju ovog scenarija Hrvatska bi imala temelje za značajnu ekspanziju izvozno orijentiranog gospodarstva s udjelima pojedinih kategorija u BDP-u koji su primjereni državi koja se može uključiti u novi ciklus rasta koji bi trebao započeti 2006. godine s realnim troškom rada koji odgovara razini produktivnosti, s realnim efektivnim tečajem koji odgovara razini produktivnosti i što je također važno spremna za proces rasta zaposlenosti i uzlaz na pozitivnu spiralu investicije-izvoz-rast-rast štednje sektora kućanstava - nulti deficit države-pozitivna bilanca plaćana, tj. spiralu u kojoj rastuća domaća štednja generira dovoljno kapitala s pritječućim kapitalom od izravnih investicija za stope investiranja koje bi dosezale i do 30% BDP-a, a koje otvaraju prostor za prosječan rast od 5-7% godišnje.

Naravno da se scenarij jedan doima također vrlo vjerojatnim ukoliko društvo ne shvati što se stvarno događa uz dane osnovne parametre ponašanja i iz toga izvedene osnovne ekonomske varijable poput realnoga efektivnog tečaja, stope nacionalne štednje, sektorskog rasporeda investicija s obzirom na izvozno profiliranje i brojne druge varijable, s jedne strane, te činjenicu sidrenja cijele stabilnosti i igre na kartu stabilnosti nominalnog tečaja kao krajnjeg zaporca za očuvanje svih inflacijskih očekivanja (što je dosad bilo moguće zbog obilatog priljeva kapitala točnije repatrijacije i aktiviranja stare devizne štednje s druge strane). Filozofija čovjeka koji mirno sjedi u kući slušajući vijesti o približavanju uragana njegovoj kući ništa ne čineći jer mu tanki zidovi kuće daju lažnu sigurnost i što je još važnije onemogućavaju pogled prema horizontu, takva filozofija se zapravo uvijek u pravilu pokazuje kobnom i ne završava tragično jedino u slučaju velike sreće. Pravo je pojedinca da se i poigrava sa svojom sudbinom i čeka sreću, ali to ne vrijedi u slučaju cijele nacije i opasnosti da je ulazak u novu spiralu zaduživanje-inflacija-pad BDP-a tok ekonomske povijesti zbriše ponovno za duže razdoblje s ekonomske scene".[51]

3.5. Stajališta "državnog vodstva" o stanju u gospodarstvu i mjerama za osiguranje daljeg gospodarskog razvitka

Pod gornjim naslovom obznanjen je u ožujku 1999. godine jedan dokumenat od pet stranica, koji je bio ograničeno distribuiran, pretežno u krugovima Vlade i Hrvatskog državnog sabora. Međutim, osnovne stavove iznio je i obrazložio Predsjednik Republike Hrvatske i oni su bili široko distribuirani i u velikom dijelu medija popularizirani kao znak zaokreta (kvalitetnih promjena) u ekonomskoj politici Hrvatske.

U uvodu se govori o dostignućima u hrvatskom gospodarstvu, ali se na kraju ukazuje i na probleme, koji su nastali pretežno u 1998. godini, a kao najvažnije naglašava se "usporavanje gospodarske aktivnosti i povećanje nezaposlenosti".

Na temelju toga i nekih drugih kritičkih opaski formulira se ovakav osnovni zaključak:

"Državno vodstvo smatra da svi nositelji gospodarske politike, uz punu političku potporu stranke na vlasti i drugih društveno političkih subjekata, ali i svih građana ove zemlje, kojima je stalo do njezina boljitka, moraju poduzeti i podržati brze, odlučne i učinkovite korake i mjere za prevladavanje kriznih pojavnosti, a osobito:

---

[51] Isto, str. 272.

1. Nelikvidnosti;
2. Poremećaja bankovnog sustava;
3. Prevelike javne potrošnje;
4. Pada proizvodnje i rasta nezaposlenosti".[52]

Logično je pretpostaviti da se ovi stavovi zasnivaju na rezultatima rada na projektu "Strategija daljnjeg gospodarskog razvitka Hrvatske do godine 2005.", koji je, u radnoj verziji dovršen u prosincu 1998. godine (distinkcija između "daljeg" i "daljnjeg" u ova dva naslova ne mora imati osobito značenje). Ovdje se ne možemo osvrtati na radnu verziju Strategije, jer nosi oznaku "tajno" (ne "tajna" ili "državna" odnosno "vojna tajna"). Međutim, iz onoga što je bilo dostupno na temelju službenih informacija iz Vlade odnosno Sabora može se zaključiti da se unutar redakcije (i suradnika) radilo o određenim konfrontacijama, koje su ostale nedorečene, te su utjecale na odlaganje objavljivanja rezultata rada i završnog dokumenta o strategiji "daljnjeg" gospodarskog razvoja (razvitka) Hrvatske.

Ovome se može još dodati kako ni radna verzija "Strategije daljnjeg gospodarskog razvitka Hrvatske", niti "Stajališta državnog vodstva" nisu imali (barem do sada) nikakvog značajnijeg utjecaja na tekuću politiku, kao što ništa nije poduzeto niti da bi se prišlo izradi dugoročne strategije gospodarskog razvoja Hrvatske.

3.6. Studija Hrvatske gospodarske komore

Studija Hrvatske gospodarske komore "Stanje u gospodarstvu s prijedlozima mjera za gospodarski razvitak", objavljena je u svibnju 1999. godine.[53]

Sastoji se od sažetka (22 strane) i osnovne analize (54 strane). U analizi stanja u načelu ne izlazi iz okvira "stajališta državnog vrha". U osvrtu na makroekonomske pokazatelje vrlo je uopćena, podaci su reducirani, a neki i netočni (npr. udio javne potrošnje u bruto domaćem proizvodu pokazuje se znatno nižim nego što stvarno jest). Analiza uzroka nije odgovarajuća, razvojni ciljevi, što se tiče rasta, su prenisko postavljeni u rasponu ("od najmanje") 3-5 posto. Naglasak je i na inozemnim investicijama, a zanemarena je problematika domaće štednje, strukture i upotrebe investicija. Sasvim je neargumentiran i neprihvatljiv osnovni zaključak iz poglavlja "razvojni ciljevi", koji je ovako formuliran:

"Dakle, poželjna stopa rasta BDPa iznosila bi 8 do 10 posto, ali tako visoka stopa nije realno ostvariva, pa je kao srednjoročni cilj zacrtan gospodarski rast od 3 do 5 posto".[54]

---

[52] "Stajališta državnog vodstva o stanju u gospodarstvu i mjerama za osiguranje daljeg gospodarskog razvitka", Državni sabor RH, Zagreb, ožujak 1999., str. 2.

[53] Hrvatska gospodarska komora: "Stanje u gospodarstvu s prijedlozima mjera za gospodarski razvitak", Zagreb, svibanj 1999.

[54] Isto, str. 5. sažetka i 12. osnovnog teksta.

3.7. Studija o makroekonomskoj politici i gospodarskom rastu Ministarstva financija i EIZ 1999.

Studija "Makroekonomska politika i gospodarski rast: Teorijski modeli, empirijska istraživanja i pouke za Hrvatsku" sastoji se od priloga desetorice autora, rezultat je rada na već spomenutom projektu Ministarstva financija i Ekonomskog instituta Zagreb, a objavljena je kao poseban broj edicije "Privredna kretanja i ekonomska politika".[55]

Među desetoricom autora ove studije sedmorica su bili suradnici i u izradi spomenutoga dokumenta Ministarstva znanosti i tehnologije "Strategija daljnjeg gospodarskog razvitka Hrvatske do godine 2005.", za koji je poznato da je dovršen samo u radnoj verziji u prosincu 1998. Stoga se može pretpostaviti da stavovi tih autora izneseni u prilozima studije "Makroekonomska politika i gospodarski rast" odgovaraju onima iz njihovih priloga za "Strategiju daljnjeg gospodarskog razvitka Hrvatske do godine 2005.". Naime, nije realno pretpostaviti da bi autori u tako kratkom vremenu mogli značajnije izmijeniti svoje stavove, utoliko više što se u studiji Ministarstva financija i Ekonomskog instituta Zagreb navodi kako su radovi završeni u drugoj polovici 1998. godine, dok je radna verzija "Strategije daljnjeg gospodarskog razvitka Hrvatske do godine 2005." objavljena (za potrebe uže i šire redakcije) u prosincu 1998. godine.

U prilozima je pokazano relativno dobro poznavanje suvremene literature, metoda i modela istraživanja, ali u segmentima koji se odnose na hrvatsko gospodarstvo gotovo da nema ničega što bi moglo poslužiti za potrebe izrade dugoročne strategije i planiranja ekonomskog razvoja. Ima vrijednih priloga, ali su neki na razini seminarskih radova, dok je analitička osnova iznimno oskudna kada se radi o pogledima i stavovima o gospodarskom rastu u Hrvatskoj i perspektivama. Na takvoj osnovi primjenom jedne metode "indeksa reformi" ocijenjena je pozicija Hrvatske među 9 tranzicijskih zemalja (srednjoeuropske i baltičke), po kojemu je Hrvatska na posljednjem, devetom mjestu. Istovremeno se smatra da privredna kretanja u tim tranzicijskim zemljama ne mogu služiti kao osnova za predviđanja mogućega rasta, pa se procjena dugoročne stope gospodarskog rasta Hrvatske vrši na temelju "jednadžbe gospodarskog rasta, ocijenjene za razdoblje od 1960. do 1988. godine, na heterogenom uzroku industrijski razvijenih i zemalja u razvoju".[56]

Na takvoj se osnovi (uz stanovite ograde s obzirom na ograničenja primijenjene metode) dolazi do zaključka, kako bi dugoročna stopa rasta BDPa Hrvatske, nakon 1998. godine, mogla biti 2,4 posto. Smanjenje udjela javne potrošnje i povećanje udjela investicijske, uz određene promjene u strukturi, omogućuju "dugoročnu prosječnu stopu rasta dohotka po stanovniku od približno 3,6 posto", a "daljnje povećanje investicijske potrošnje na oko 30 posto u strukturi BDPa unaprijedilo bi dugoročnu stopu rasta na 4 posto".[57]

---

[55] Ministarstvo financija Republike Hrvatske i Ekonomski institut Zagreb: "Privredna kretanja i ekonomska politika", br. 73, Zagreb, 1999., str. 1 do 397.

[56] Isto, str. 353 do 355.

[57] Isto, str. 356 do 357.

Na kraju se još dodaje da se ovakve pretpostavke za hrvatsko gospodarstvo čine "realno ostvarivim u relativno kratkom razdoblju".[58]

Očito je da se radi o teorijski i analitički neutemeljenim konstrukcijama, koje nisu ni u kakvoj vezi s realnim stanjem i mogućnostima hrvatskoga gospodarstva.

3.8. Dugoročna strategija HAZU 1999.

Kao što je već spomenuto, u svibnju 1999. godine održan je u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti znanstveni skup na temu "Dugoročna strategija gospodarskog razvoja Hrvatske". Problematika je obrađena u 16 osnovnih referata, uz 10 priloga u raspravi, što je sve sažeto izloženo na skupu, a integralno objavljeno u publikaciji časopisa "Ekonomija/Economics" u srpnju 1999. godine.[59]

U referatima (prilozima) obrađena su polazišta i okvirni sadržaj dugoročne strategije gospodarskog razvoja Hrvatske, analizirano je stanje hrvatskoga gospodarstva i ukazano na mogući izbor strategije razvoja, obrađena su pitanja znanstvenog pristupa razvoju, tranzicije, tehnološkog razvoja, demografskih odrednica, faktora i osnovnih elemenata gospodarske strategije, s posebnim osvrtom na poljoprivredu i turizam, osnovna pitanja gospodarskog sustava i ekonomske politike, s naglascima na financijskom sustavu, monetarnom i fiskalnom, analiziran je ekonomski položaj privrede, a obrađena su i elementarna pitanja ekologije relevantna za razvoj, kao i etičke problematike kao komponente vrijednosnog sustava hrvatskoga gospodarstva. U prilozima za raspravu obrađena su i neka druga pitanja, koja analizu čine još cjelovitijom, kao što su pitanja prometne strategije, javne potrošnje, obrazovanja, korporacijskog upravljanja i nekih segmenata regionalne strategije.

Ovi se prilozi temelje u najvećem broju na višegodišnjim istraživanjima pojedinaca i timova, a šire su elaborirani u više objavljenih radova ili pripremljenih za tisak. Utemeljeni su na suvremenim teorijskim spoznajama, služe se znanstvenim metodama ekonomske analize i ukazuju na moguća rješenja. Stoga mogu poslužiti kao dobro polazište u budućem radu na strategiji gospodarskog razvoja Hrvatske.

3.9. Budžetsko planiranje i programiranje

Budžetsko (proračunsko) planiranje i programiranje postalo je u Hrvatskoj nakon 1994. godine osnovna metoda utjecaja na gospodarska kretanja i osnovno sredstvo ekonomske politike. Stoga ga možemo podvesti pod zajednički nazivnik planiranja. Uostalom tom se terminologijom označavaju i kvantificirani zadaci u proračunu, dok se programiranjem označava njihova višegodišnja projekcija.

Proračunski planovi (kao i utvrđivanje okvira monetarnih i platnih bilančnih veličina) zasnivaju se na procjeni ostvarenog i predviđanju budućeg kretanja (povećanja) bruto domaćeg proizvoda. Pri tome postoji sklonost prilagođavanja tih procjena visokim stopama rasta državnog proračuna. Problemi nastaju zbog toga što

---

[58] Isto, str. 357.

[59] HAZU i RIFIN: "Dugoročna strategija gospodarskog razvoja Hrvatske", prilozi sa znanstvenog skupa održanog u HAZU 19. svibnja 1999. godine, Ekonomija/Economics, godina 5, broj 4, Zagreb, lipanj 1999., str. 455 do 889.

državna statistika s velikim zaostatkom utvrđuje konačne podatke za bruto domaći proizvod (BDP). Stoga se Ministarstvo financija (kao i Narodna banka) služi vlastitim procjenama i prognozama, koje su u pravilu veće od statistički utvrđenih. Osim toga, ako realna kretanja i pokažu da su procjene Ministarstva bile previsoke, ono u pravilu ne mijenja proračun.

Tako se 1998. godine desilo da je Ministarstvo financija, uslijed boljeg "punjenja" proračuna zbog početne primjene PDV (poreza na dodanu vrijednost), računski povećalo procjenu BDPa u odnosu na vlastitu raniju za preko 25 posto. Pa je onda rebalansom povećalo proračun za oko 20 posto i na taj način iskazalo da udio proračuna u BDPu opada. Stvarno se radilo o sasvim suprotnim odnosima.

U planiranju proračuna za 1998. godinu pošlo se od procjene da će BDP porasti u 1998. nominalno za oko 10 posto, a realno za oko 6 posto. Na takvoj ocjeni planiran je porast državnog proračuna od ostvarenih 33,1 milijarde kuna u 1987. godini na 37,1 milijardi u 1998. godini, tj. nominalno također oko 10 posto, a realno za oko 6 posto, dakle približno isto kao i BDP. Međutim, rebalansom je povećan proračun ujesen 1998. godine na 44,6 milijardi kuna, što je 15,8 posto više od ostvarenog u 1997. godini, a realno 10 posto. Argumentacija se zasniva na u literaturi već opisanoj "metodi" paradoksalne konstrukcije BDPa Hrvatske od strane Ministarstva financija, kojom je povećan (statistički) bruto domaći proizvod za preko 25 posto u odnosu na procjenu državne statistike. Osim toga, u 1998. godini ostvario se znatno niži rast BDPa od početne procjene, tj. realno svega 2,7 posto, dok je proračun povećan realno za oko 9 posto, tj. preko tri puta brže.[60]

U planiranju proračuna za 1999. godinu Ministarstvo financija pošlo je od svojih procjena, a ne od statistički utvrđenih, pa je predvidjelo porast proračuna za 1999. godinu, također za oko 10 posto, uz procjenu da će toliki biti nominalni porast i BDPa. Porasta BDPa u 1999. godini, međutim, nema, on je u realnom padu za preko 2 posto, a očekuje se da će otprilike takav biti i rezultat za cijelu godinu. Usprkos takvim činjenicama, Ministarstvo financija predlaže sredinom 1999. godine rebalans proračuna, kojim se ni u čemu ne mijenja ukupni obujam proračunskih prihoda. To, naravno, znači daljnje povećanje udjela proračuna u BDPu, uz sve druge teške posljedice za gospodarstvo u cjelini.

Ovi su primjeri dovoljni da se ilustrira karakter proračunskog planiranja, dok se programiranje zasniva na trogodišnjim projekcijama, za razdoblje od 1996. do 1999. godine. Godišnji planovi odstupaju od trogodišnjih programa, što je predmet kritika onih koji su takav program odobrili ili se s njim suglasili. To, međutim, nije omelo Ministarstvo financija, pa zatim ni Vladu i Sabor, da takve planove i rebalanse prihvate i odobre. Sudeći prema sadašnjem stanju stvari nema osnove za zaključak da će se bilo što promijeniti u odnosu na takvu praksu niti u pripremi proračunske politike za 2000. godinu.

Ovakve metode planiranja i programiranja nisu poznate u ekonomskoj teoriji i praksi. Moglo bi ih se, možda, podvesti među jednosektorske modele, ali inverznoga smjera od poznatih, koji su također preživjeli, ili pod "komandno planiranje" kao

---

[60] Ministarstvo financija RH "Godišnje izvješće Ministarstva financija za 1998. godinu", Zagreb, 1999. i "Mjesečni statistički prikaz Ministarstva financija", Zagreb, lipanj 1999.

ekstremno loš primjer, ipak više im priliči kvalifikacija krajnje neodgovornoga ponašanja i birokratske samovolje, što je u konfliktu s bilo kakvim racionalnim rezoniranjem.

Poglavlje 4.
O POTREBI I PRETPOSTAVKAMA USPOSTAVLJANJA PLANIRANJA EKONOMSKOG RAZVOJA HRVATSKE KAO POLAZIŠTU EKONOMSKE POLITIKE

Na prethodnim izlaganjima temelje se sljedeći važniji zaključci:

U Hrvatskoj ne postoje ni dugoročni planovi niti strategija gospodarskog razvoja, te je potrebno tek započeti rad na njihovom formuliranju. To je nužno da bi se ekonomska politika mogla zasnovati na znanstveno, analitički i komparativno utemeljenim polazištima. Naime, ekonomska se politika vodi na kratkoročnim i arbitrarnim osnovama, osobito u proteklih pet godina, s posljedicama koje znače zaoštravanje strukturnih poremećaja i nastavljanje destrukcije hrvatskog gospodarstva.

Teorijsko promišljanje dugoročnog planiranja i strategije ekonomskog razvoja i njezina koncepcija mora se zasnivati na kritičkoj analizi stanja nacionalnoga gospodarstva s posebnim osvrtom na utjecaje unutrašnjih i vanjskih faktora. Poštujući naslijeđena opterećenja i posljedice agresije i rata izvjesno je da su sadašnje stanje i postojeće tendencije bitno uzrokovani državnom ekonomskom politikom.

Osnovni ciljevi dugoročnog gospodarskog razvoja Hrvatske moraju biti zasnovani na spoznajama da je u suvremenim uvjetima jedino moguć takav razvoj koji optimalno koristi raspoložive faktore, neprekidno ih tehnološki unapređujući, kao pretpostavci održivog rasta zaposlenosti i blagostanja naroda, što podrazumijeva i socijalno pravedno društvo.

Bitne odrednice takvoga razvoja sadržane su već u Ustavu Republike Hrvatske iz prosinca 1990. godine, kao i u nekim segmentima Antiinflacijskog programa iz listopada 1993. godine. Sve što je kasnije urađeno u smislu programskih ciljeva, osobito u Memorandumima Vlade Republike Hrvatske o gospodarskoj politici u 1994. i 1996. godini, u suprotnosti je s takvim polazištima i proklamiranim osnovama, osobito kada se uzme u obzir i njihovo operativno ostvarivanje. Ovome treba dodati da spomenuti Memorandumi nisu ni stručno niti politički verificirani, gotovo su anonimni, a osim toga inaugurirali su tekuću proračunsku politiku kao polazište ukupne ekonomske politike. Iz toga je generirala i određena srednjoročna politika, koja se praktički svela na trogodišnje planiranje proračuna, što je ekonomsku politiku u cjelini dovelo do apsurda, osobito u 1998. godini, kada je na pogrešnim analitičkim osnovama napravljen rebalans proračuna s nesagledivim posljedicama. To se već izrazilo u privrednim kretanjima u zadnjem kvartalu 1998. godine, a osobito u 1999. godini, u kojoj dolazi do naglašenoga pada bruto domaćeg proizvoda, uz daljnje pogoršavanje ravnoteže i strukture.

U pristupu planiranju i strategiji razvoja bitno je prije svega opredijeliti se za osnovne (strateške) razvojne ciljeve. U našem slučaju, i s teorijskog i s ekonomsko

političkog i komparativnog stajališta, ne bi smjelo biti dvojbe da se kao osnovni razvojni cilj utvrdi ostvarivanje pune zaposlenosti i maksimiranje korištenja nacionalnih resursa. Umjesto toga hrvatska se razvojna politika, ako se uopće može tako kvalificirati, zasniva na koncepciji "status quo stabilnosti" s implikacijama dugoročne "ravnoteže" podzaposlenosti. U teorijskom smislu to se ne može podvesti ni pod jednu suvremenu doktrinu. Sasvim su promašeni pokušaji da se takva politika tretira kao neoklasična ili neoliberalna, u keynesijanskom, odnosno friedmanovskom smislu (monetarističkom). Naime, i u jednom i u drugom slučaju bitna je pretpostavka stanje pune zaposlenosti.

Ključna pretpostavka pristupa nacionalnoj strategiji (planiranju) razvoja jest tranzicija makroekonomskog i makropolitičkog okruženja u sustav koji će značiti realne institucionalne okvire koji omogućavaju i ekonomski prosperitet i građanske slobode. To su i preduvjeti povećanja gospodarske djelotvornosti putem poduzetništva i razvoja socijalne države. U tom je pogledu Hrvatska imala znatnih prednosti u odnosu na druge tranzicijske zemlje. Međutim, primijenjena je jedna od najgore mogućih metoda privatizacije, koja je rezultirala recesijom, krizom i privrednim kriminalom širokih razmjera, što zahtijeva opću reviziju svega onoga što predstavlja odstupanje od Ustava i zakona.

Za planiranje i strategiju razvoja od presudnoga su značenja spoznaje o raspoloživim i potencijalnim resursima i faktorima. Bitna su znanstveno zasnovana i analitički fundirana stajališta o gospodarskoj realnosti suvremenog svijeta, o intelektualnom kapitalu, o korištenju raspoloživih materijalnih faktora, o stanju i mogućnosti uključivanja novih tehnologija, o izvoznim mogućnostima itd.

Osnovna uporišta dugoročnog planiranja i strategije razvoja trebaju biti: znanje, ljudski kapital, vlastita akumulacija, evaluacija i difuzija modernih tehnologija, te izvozna orijentacija. Ta su područja u aktualnoj hrvatskoj politici zanemarena, a premda niti nema službeno prihvaćene politike razvoja, težište je na inozemnim ulaganjima kao osnovnom pokretaču novog investicijskog ciklusa, te na prenaglašavanju značenja agrara i turizma kao osnovnih nositelja.

Gospodarski sustav i kompleks mjera ekonomske politike od presudnog su značenja u ostvarivanju planova i programa razvoja. Postojeći sustav i politika djeluju ograničavajuće na razvoj i u suprotnosti su sa proklamiranim ustavnim principima, a osobito sa interesima osnovnih nositelja gospodarske djelatnosti, te sa suvremenim kriterijima tržišnih ekonomija.

Demografski, ekološki i etički problemi zauzimaju posebno mjesto u ekonomskom razvoju, utoliko više što su oni u principu dugoročnog karaktera. Od iznimnog značenja su pitanja unaprjeđivanja zdravstvenoga, obrazovnog i socijalnog standarda.

Posebno mjesto zauzimaju institucionalni problemi, koji se osobito odnose na pitanja uspostavljanja uvjeta da se znanost i struka, kao i osnovni gospodarski subjekti uključe u proces izrade, a dijelom i donošenja političkih odluka o dokumentima dugoročnoga planiranja i strategije razvoja nacionalnog gospodarstva. Pretpostavka za takvo uključivanje je podsticanje odgovarajućih znanstvenih istraživanja, rezultati kojih mogu biti efikasna brana arbitrarnosti i jednostranosti odluka nositelja ekonomske politike.

Jakov Sirotković

SUMMARY

Economy and development planning

The paper entitled "Economy and development planning" offers an analysis of basic issues of theory and praxis with special regard to Croatia.

By economy of development a special field of economic theory is meant known for evoking rather controversial viewpoints which have slightly been clarified. The attitude prevails to deal with the 50 anniversary of this economic subdiscipline to which two generations of economists had made their contributions while the third generation is facing new tasks basically in need of issues for approaching neokeynesianism and neoclassicism.

The planning of the economic development of a national economy disposes of a considerably broader prehistory than the theory of economic development, but in extensive global relations it is constituted simultaneously with this theory. Nowadays, planning economic development has been generally accepted to be a common term for methods and means adopted by the government to influence trends (development) of a national economy.

Planning development may be defined as a several-years-process, though it may also take on a medium- or short-term character, however, it is always subject to long-term strategies. Long-term schemes show strategic features (development strategy) while the term programming is supposed to apply to short-term schemes more adequately.

While being part of the former Yugoslavia Croatia's development planning had been ruled by a central federal scheme. The Constitution of 1974. brought significant independence revealing prominently in the long-term plan for the period of 1975 - 1985 with projections until 2000.

After gaining independence, the former practice of planning was abandoned, institutions were dissolved, but nothing was done to establish new organizations applying different methods to serve as a starting point for long-term development and a new economic policy. Instead, from 1991-1999 Croatia led a rather short-term and arbitrary economic policy ignoring every unbiassed scientific analysis. The government budget turned into a fundamental means of economic policy resting on paradoxical analytical constructions inflicting irreparable loss on the national economy. Although there was some progressive change of mind, nothing has concretely been done to coordinate governmental influence on economy and modern methods and issues.

SAŽETAK

Ekonomika i planiranje razvoja

U studiji pod naslovom "Ekonomika i planiranje razvoja" analiziraju se osnovna pitanja teorije i prakse s posebnim osvrtom na Hrvatsku.

Pod ekonomikom razvoja podrazumijeva se posebno područje ekonomske teorije, o čemu su postojala suprostavljena gledišta, što se u novije vrijeme ublažuje. Prevladavaju stavovi da se upravo radi o pedesetoj godišnjici uspostavljanja takve ekonomske poddiscipline, kojoj su priloge dale dvije generacije ekonomista, a sada su pred trećom postavljeni novi zadaci, koji se u osnovi svode na traženje rješenja o približavanju neokeynesijanista i neoklasicizma.

Planiranje ekonomskoga razvoja nacionalnoga gospodarstva ima znatno dužu predhistoriju od teorije ekonomskog razvoja, ali se u širim svjetskim relacijama konstituira istovremeno s tom teorijom. Planiranje ekonomskog razvoja je opće prihvaćeno danas kao zajednički nazivnik za metode i sredstva utjecaja državne vlasti na kretanje (razvoj) nacionalnoga gospodarstva.

Planiranje razvoja je po definiciji višegodišnjeg karaktera, premda može biti i srednjoročno, te kratkoročno, ali uvijek podređeno dugoročnim strateškim osnovama. Za kratkoročne je planove prikladniji naziv programiranje, dok su dugoročni planovi strateškog karaktera (strategija razvoja).

Planiranje razvoja je u Hrvatskoj u bivšoj Jugoslaviji bilo podređeno centralnom federalnom planu, ali je nakon Ustava iz 1974. godine imalo značajna samostalna obilježja, što se osobito izrazilo u dugoročnom planu za razdoblje od 1975. do 1985. godine, s projekcijama do 2000. godine.

Nakon osamostaljenja i uspostavljanja Republike Hrvatske napuštena je praksa ranijeg planiranja, ukinute institucije, ali ništa nije urađeno da bi se uspostavila nova organizacija s drugim metodama, što bi moglo poslužiti kao dugoročnija razvojna orijentacija i polazište za ekonomsku politiku. Umjesto toga ekonomska politika Hrvatske vodi se u razdoblju od 1991. do 1999. godine na kratkoročnim osnovama, arbitrarna je i ignorira objektivnu znanstvenu analizu, a osnovno sredstvo ekonomske politike je državni proračun, koji se zasniva na paradoksalnim analitičkim konstrukcijama, što nanosi nenadoknadive štete nacionalnom gospodarstvu. U novije vrijeme ima pomaka u razmišljanjima, ali u praksi nije ništa urađeno da se državni utjecaj na gospodarstvo uskladi sa suvremenim metodama i rješenjima.

Literatura

P. K. Bardham "Institutions and Governance in Economic Development" (prema: "Zagreb International Review of Economics and Business", Faculty of Economics Zagreb (FEZ), 2/1999

K. Basu "Goals of Development", FEZ, op.cit.

W.P. Blass "Economic Planning European Style", Harvard Business Review, Vo. 41, No. 5, 1963.

G. Colm "Economic Planning in the United States", Weltwirtschaftliches Archiv, Hamburg, 1964.

Committee for Development Planning UN: "Crises or Reform-Breaking the Bariers to Development", UN, New York, 1984.

N. Crafts "Development History", FEZ, op.cit.

E.D. Domar "Expansions and Employment", The American Economic Review, March 1947. i "A Soviet Model of Growth" u "Essays in the Theory of Economic Growth", New York 1957.

Državni sabor RH, "Stajališta državnog vodstva o stanju u gospodarstvu i mjerama za osiguranje daljeg gospodarskog razvitka", Zagreb, ožujak 1999.

Ekonomski institut Zagreb (EIZ), "Globalizacija i liberalizacija hrvatskog financijskog sustava i gospodarski razvitak", Zagreb, 1997.

"Ekonomski leksikon", Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", Zagreb, 1995.

G.A.Feldman: "K teorii tempov narodnoga dohoda", Planovoe hozjajstvo, br. 11 i 12/1928.

A. Fishlow: "Empty Economic Stages, The Economic Journal, March 1965., No. 297

M.S. Grindle: "Political Economy of Development Policy Making", FEZ, op.cit.

G.Grossman: "Economic Systems", Prentice Hall Inc., New Jersey, 1966.

R.F.Harrod "An Essay in Dynamic Theory", The Economic Journal, March 1939. i "Toward a Dynamic Economics", Macmillan, London, 1948.

HAZU: "Hrvatska-zadanosti i usmjerenja", Zagreb 1992. i "Hrvatska-prilozi za strategiju razvoja", 1995.

HAZU i RIFIN: "Dugoročna strategija gospodarskog razvoja Hrvatske", Ekonomija/Economics, godina 5, broj 4, Zagreb, lipanj 1999.

Hrvatska gospodarska komora: "Stanje u gospodarstvu s prijedlozima mjera za gospodarski razvitak", Zagreb, svibanj 1999.

N.K.Kondratev "Kritičeskie zametki o plane razvitia narodnogo hozjajstva", Planovie hozjajstvo, 4/1927.

S. Kuznets "Notes on the Take off", in W.N. Rostow: "Proceedings...", op.cit., NN, 1965.

A. Lewis: "Economic Development with Unlimited Supplies of Labour", Manchester University Press, Manchester, 1954., "The Theory of Economic Growth", George Allen and Unwin, London, 1955.

M.D. Little: "Economic Development", New York, Basic Books, 1982.

P.C.Mahalanobis "Some Observations on the Process of Growth of Natinal Income" i "The Approach of Operational Research to Planning in India", Sankya, New Delhi, 1953. i 1955.

J. Meade: "A Neo-Classical Theory of Economic Growth", Unwin University Books, London, 1965.

D.H. Meadows: "The Limits do Growth", University Books, New York, 1972.

Gerald M. Meier: "The Old Generation of Development Economists and The New", FEZ, op.cit.

Ministarstvo financija RH: "Godišnje izvješće Ministarstva financija za 1998. godinu", Zagreb, 1999. i "Mjesečni statistički prikaz Ministarstva financija", Zagreb, lipanj 1999.

Ministarstvo financija Republike Hrvatske i Ekonomski institut Zagreb: "Privredna kretanja i ekonomska politika", br. 73, Zagreb, 1999.

Republički zavod za planiranje: "Okviri koncepcije dugoročnog društveno ekonomskog razvoja SR Hrvatske u razdoblju do 1985. godine i neki razvojni aspekti u razdoblju do 2000. godine". Dok. broj 47/1974., Zagreb, veljača 1974. godine.

W.W. Rostow: "The Stages of Economic Growth-A Non Communist Manifest", Cambridge University Press, 1960., "Process of Economic Growth", Norton and Co., New York, 1962 i "The Economics of Take off into Sustained Growth", Proceedings of a Conference held by the International Economic Association, St. Martin Press, New York, 1965.

J. Sachs: "How the IMF Failed Its Patients", Global Finance, July/August 1999.

H.J. Sherman: "Macrodynamic Economics-Growth, Employment and Prices", Appleton Century Crofts, New York, 1964.

J. Sirotković "Teorija i politika ekonomskog razvoja", drugo dopunjeno izdanje, Informator, Zagreb, 1976.

J. Sirotković i M. Mikić: "Društveno planiranje", Informator, Zagreb, 1978.

N. Spulber (ed.): "Foundations of Soviet Strategy for Economic Growth", Selected Soviet Essays 1924.-1930., Indiana University Press, Bloomington, 1964.

Albert Waterstone: "Development planning-Lessons of Experience", The Economic Development Institute, International Bank for Reconstruction and Development, The John Hopkins Press, Baltimore, Maryland, 1965.

World Bank: "Croatia Beyond Stabilization", WB, 1997.

Alica Wertheimer-Baletić

POPULACIJSKA POLITIKA U ZEMLJAMA S POSTTRANZICIJSKIM OBILJEŽJIMA RAZVOJA STANOVNIŠTVA

U ovom radu autor razmatra bitne značajke populacijske politike u bivšim socijalističkim zemljama središnje i istočne Europe u drugoj polovici 20. stoljeća - njezin tip, cilj, načela, karakteristične mjere i njezinu efikasnost. Temeljna su obilježja te politike bila zajednička gotovo svim tim zemljama, a manje razlike svodile su se na ponder koji u populacijskoj politici pojedine zemlje ima pojedina skupina mjera. Jedina zemlja koja se prema značajkama te politike bitno razlikovala od drugih zemalja, bila je Rumunjska koja je u svojoj pronatalističkoj politici imala mjere prisile, što je bitno proturječilo suvremenim načelima populacijske politike u svijetu. Na kraju su data kratka razmatranja o populacijskoj politici u navedenim zemljama u 90-im godinama - nakon sloma komunističkog sustava, kao i rezultati provedene pronatalističke politike.

Brojna znanstvena istraživanja pokazuju da ekonomski rast i razvoj imaju jak utjecaj na demografska kretanja i promjene - na natalitet, mortalitet, na veličinu obitelji, na migracije, na strukture stanovništva (starosnu, ekonomsko-socijalnu, obrazovnu i na druge strukture). Stoga između ekonomski razvijenih zemalja i zemalja u razvoju postoje izrazite razlike u agregatnim i strukturnim značajkama razvoja stanovništva. S demografskog aspekta te se razlike izražavaju u činjenici da je u razvijenim zemljama proces demografske tranzicije završen i da se one nalaze u posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva, dok je istovremeno u zemljama u razvoju proces demografske tranzicije u tijeku. Razvoj stanovništva pojedinih zemalja u razvoju nalazi se u raznim podetapama/stadijima procesa demografske tranzicije ovisno prvenstveno o stupnju njihovog dostignutog gospodarsko-socijalnog razvoja.

1. UVODNE NAPOMENE

Podaci o demografskoj situaciji u suvremenom svijetu pokazuju ne samo diferencijalne značajke već i suprotne demografske pojave i procese koji se događaju s jedne strane u zemljama u razvoju, a s druge strane u ekonomski razvijenim zemljama. Demografska ekspanzija u zemljama u razvoju u uvjetima slabe razvijenosti i zaostalosti, zajedno s drugim čimbenicima (zdravstvenim, socio-kulturnim, političkim), stvara mnoge ekonomsko-socijalne i humane probleme i u cijelosti otežava njihovo rješavanje, jer otežava ukupni ekonomski i društveni razvoj tih zemalja.

U razvijenim zemljama, depopulacijske tendencije istovremeno praćene sve jačim procesom starenja stanovništva, stvaraju izrazite debalanse u starosnoj strukturi stanovništva. Time se narušavaju normalne proporcije između glavnih funkcionalnih dobnih kontingenata i izazivaju na taj način brojne probleme odnosa među generacijama, koji se odražavaju u mnogim područjima ljudske djelatnosti i ukupnoga društvenog života.

U ovom radu razmatrat ćemo bitne značajke populacijske politike u drugoj polovici 20. stoljeća u bivšim socijalističkim zemljama središnje i istočne Europe u kojima razvoj stanovništva ima posttranzicijska obilježja, što se prvenstveno izražava u nultom prirastu ili prirodnom smanjenju stanovništva. Nastojat ćemo također dati ocjenu efikasnosti provedene populacijske politike u smislu njenog djelovanja na razinu i smjer promjena u kretanju nataliteta/fertiliteta, u onoj mjeri u kojoj je to moguće ustanoviti na temelju raspoloživih demografsko-statističkih podatka.

Valja uvodno naglasiti kako ćemo populacijsku politiku razmatrati u njezinom užem poimanju, znači kao politiku prema reprodukciji stanovništva, prvenstveno u odnosu na natalitet/fertilitet. Poznato je međutim, da pojam populacijske politike obuhvaća pored politike prema reprodukciji stanovništva također i migracijsku politiku (politiku prema unutrašnjoj i vanjskoj migraciji). To je u skladu s definicijom ukupnog kretanja stanovništva na koje pored sastavnica prirodnog kretanja (nataliteta i mortaliteta) djeluju i komponente mehaničkog kretanja (imigracija, emigracija). Činjenica je međutim, da u svjetskoj demografskoj literaturi prevladava uže poimanje populacijske politike, što je uvjetovano konkretnim stanjem da je u zemljama na različitoj razini ekonomsko-socijalnog razvoja, dakle i u zemljama u razvoju i u razvijenim zemljama, natalitet/fertilitet bitna dinamička odrednica ukupne promjene broja stanovnika (porasta, smanjenja) u određenom međupopisnom razdoblju. Istina, to se posebice odnosi na zemlje u razvoju, koje su prema tipu ukupnog kretanja stanovništva pretežno tzv. zatvorena populacija, što znači da je u njima migracija (vanjska migracija) po opsegu neznatna, osim kada se radi o migraciji stručnjaka (brain-drain).

Razumljivo je i svjesni smo da apstrahiranjem od migracijske sastavnice populacijske politike činimo ovo razmatranje nepotpunim i da time pojednostavljujemo složenu problematiku populacijske politike u razmatranim zemljama. Jer ne uzimanje u razmatranje migracije prilikom rasprava o populacijskoj politici znači određeni demografski redukcionizam. Time više jer su prirodne i migracijske komponente ukupnog kretanja stanovništva u stalnoj interakciji, pa u datim općim razvojnim uvjetima dovode do demografskih pojava i procesa različitih obilježja, smjera i jačine.

Taj demografski redukcionizam, međutim, umnogome omogućavaju i opravdavaju stvarni postojeći uvjeti razvoja svjetskog stanovništva, posebno u zemljama u razvoju, ako imamo na umu postojeća ograničenja za migracije (tzv. migracijske kvote), kao i činjenicu da je u njima prirodni prirast stanovništva temeljna odrednica ukupnog porasta stanovništva. A u razvijenim se zemljama populacijska politika, ako postoji, bilo kao implicitna ili eksplicitna, provodi uglavnom u njenoj pronatalističkoj varijanti. Stoga razmatranje populacijske politike u varijanti politike prema natalitetu, bilo restriktivne ili stimulativne, dominira na svjetskim međunarodnim konferencijama, naročito na onima pod pokroviteljstvom Ujedinjenih Naroda (Bukurešt, 1974., Mexico City, 1984., i Kairo, 1994. godine).

2. RAZINA NATALITETA I EKONOMSKE RAZVIJENOSTI

Gledano prema formalnim demografsko-statističkim kriterijima periodizacije razvoja stanovništva, koja se temelji na određenoj brojčanoj razini stope nataliteta/fertiliteta, mortaliteta i prirodnog prirasta, u zemljama Zapadne Europe, u nekim drugim razvijenim izvaneuropskim zemljama (prvenstveno SAD), kao i u bivšim socijalističkim zemljama središnje i istočne Europe, - proces demografske tranzicije je završen. U takvim demografskim prilikama reprodukciju stanovništva obilježava niska razina stope nataliteta, mortaliteta i prirodnog prirasta koji pokazuje tendenciju približavanja nultom prirastu ili pak prirodnom smanjenju stanovništva. Iz povijesti populacijske politike poznato je da se populacijska politika određenog tipa i određene varijante u pravilu poduzimala tek naknadno, odnosno tek kada je već nastala određena nepovoljna demografska situacija koja zahtijeva populacijsku politiku određenih karakteristika. (*Glass*, 1967.). Činjenica je da se i u mnogim europskim i izvaneuropskim zemljama stimulativna populacijska politika, eksplicitna ili implicitna, sprovodila tek kao odgovor na stvarno nastale nepovoljne demografske promjene, odnosno tek kada je stopa nataliteta pala na ispod razine od 14 promila, a totalna stopa fertiliteta ispod razine "zamjene" tj. jednostavne reprodukcije, znači ispod razine od 2,1 djece prosječno po jednoj ženi u fertilnoj dobi (*Wertheimer-Baletić*, 1999.).

U drugoj polovici 20. stoljeća populacijska politika se u varijanti stimulativne, pronatalističke eksplicitne politike, kronološki gledano, pojavila prvo i to sredinom 60-ih godina, u zemljama središnje i istočne Europe, tadašnjim socijalističkim zemljama. Tek desetljeće kasnije, sredinom 70-ih godina, ona se pojavila i u razvijenim zapadnoeuropskim zemljama, s iznimkom Francuske u kojoj se pojavila znatno ranije. Činjenica da se populacijska politika pojavila prvo u bivšim socijalističkim zemljama središnje i istočne Europe, objašnjava se time što se u njima brojčana razina nataliteta već sredinom 60-ih godina našla na kritičnoj razini od 14 promila ili je pala ispod nje, a totalna stopa fertiliteta pala je ispod 2,1, tako da je razina fertiliteta u tim zemljama bila niža nego u zapadnoeuropskim zemljama.

Budući da su zapadnoeuropske zemlje bile ekonomski znatno razvijenije od tadašnjih europskih socijalističkih zemalja, začuđuje na prvi pogled činjenica da su posljednje, već sredinom 60-ih godina zabilježile nižu razinu nataliteta/fertiliteta, i

prirodnoga prirasta, a time i ukupnog porasta stanovništva u odnosu na zapadnoeuropske zemlje. Međutim, valja imati na umu da su u tim zemljama, povezano uz karakteristike socijalističke privrede i uz strukturu zaposlenosti prema spolu koju obilježava visok udjel zaposlenih žena u nepoljoprivrednim djelatnostima, - djelovali specifični uvjeti i čimbenici akceleracije procesa tranzicije u području nataliteta. Oni su fertilitet snizili i s p o d one razine koja bi približno odgovarala stupnju njihovoga ekonomskog razvoja. Ta činjenica jasno pokazuje da posttranzicijska brojčana razina stope nataliteta i fertiliteta nije uvjetovana isključivo faktorom ekonomske razvijenosti pojedinih zemalja, već da razinu nataliteta/fertiliteta često uvjetuju određeni, specifični neekonomski čimbenici (često socio-kulturni, sociopsihološki i drugi) karakteristični upravo za pojedinu zemlju. Zato se događa da brojčano ista posttranzicijska razina totalne stope fertiliteta (jednaka ili manja od vrijednosti 2,1) može biti istovremeno zabilježena u zemljama koje nisu na istoj razini ekonomskog razvoja (mjerenoj bruto domaćim proizvodom p.c.).[1]

Sukladno marksističkoj ideologiji o ulozi stanovništva u društvenoj reprodukciji, umjereni porast stanovništva u bivšim socijalističkim zemljama općenito je smatran društveno poželjnom značajkom razvoja stanovništva. (*Valentej*, 1977.). To se osobito odnosilo na one zemlje iz grupe bivših socijalističkih zemalja koje su u drugom svjetskom ratu imale relativno velike gubitke ljudi (Njemačka Demokratska Republika, Poljska, Čehoslovačka, bivši SSSR). Potreba za stimulativnom (ekspanzivnom) populacijskom politikom[2] u njenoj pronatalističkoj varijanti pojavila se u tim zemljama u 60-im godinama i to kao izravna posljedica pada stope nataliteta na brojčanu razinu između 13 i 14 živorođenih na 1000 stanovnika i totalne stope fertiliteta nešto ispod 2,1 djece (*Berent*, 1970.; *Berelson*, 1974.). Kretanje totalne stope fertiliteta u navedenim zemljama između 1950. i 1989. godine pokazuje sljedeća tablica. (Vidjeti tablici br. 1).

Tablica pokazuje da se u pojedinim od navedenih zemalja totalna stopa fertiliteta nije u isto vrijeme smanjila ispod kritične razine od 2,1. Mađarska je bila prva među njima u kojoj je razina te stope pala ispod 2,1 (već 1960. godine); zatim slijede Bugarska i Rumunjska (oko 1965. godine), Hrvatska (1967.) Čehoslovačka (1970.), Njemačka Demokratska Republika (1973. godine), te Slovenija (oko 1975.). U Poljskoj i u SSSR-u u kojima je totalna stopa fertiliteta bila u razdoblju 1950. - 1989. godine među navedenim zemljama relativno znatno veća, ona je također pokazala prosječnu tendenciju pada. Međutim, u svim godinama između 1950. i 1989. - za razliku od ostalih zemalja, - zadržala se na razini iznad 2,1, a tek je u 1989. godini pala u Poljskoj malo ispod te razine (iznosila je 2,08), dok je u SSSR-u iznosila 2,34. Dakle u Poljskoj je najniža vrijednost totalne stope fertiliteta zabilježena 1989. godine (2,08), a u tadašnjem SSSR-u u 1965. godini (2,12).

---

[1] Tako na primjer, u 1992. godini bruto domaći proizvod per capita iznosio je u Mađarskoj 3.010 US dolara, a u Danskoj iste godine 25.930 US dolara. U 1992. je totalna stopa fertiliteta, zabilježena u Mađarskoj i Danskoj bila gotovo jednaka: u prvoj 1,77 prosječno djece po jednoj ženi u fertilnoj dobi, a u Danskoj - koja je bila daleko ekonomski razvijenija od Mađarske, također 1,77. (Council of Europe, 1994; World Bank Atlas, 1994.).

[2] U starijoj demografskoj literaturi upotrebljavao se naziv ekspanzivna populacijska politika, kao politika izrazitog podsticanja porasta nataliteta, dok se u literaturi osamdesetih i devedesetih godina umjesto naziva "ekspanzivna" često upotrebljava naziv stimulativna populacijska politika.

Tablica br. 1.

Totalna stopa fertiliteta u socijalističkim zemljama srednje i istočne Europe od 1950. do 1989. godine

Godine	Totalna stopa fertiliteta								
	Bugarska	Čehoslovačka	Hrvatska	Njemačka Demokratska Republika	Mađarska	Poljska	Rumunjska	SSSR	Slovenija
1950.	2,94	3,04	2,94	2,30	2,60	3,71	3,17	2,88	3,01
1960.	2,30	2,39	2,23	2,33	2,02	2,98	2,34	2,56	2,18
1965.	2,03	2,37	2,10	2,48	1,82	2,52	1,91	2,12	2,16
1970.	2,18	2,07	1,91	2,19	1,97	2,20	2,89	2,42	2,11
1975.	2,23	2,46	1,81	1,54	2,38	2,27	2,62	2,41	2,08
1980.	2,05	2,15	1,92	1.94	1,92	2,28	2,45	2,24	2,11
1985.	1,95	2,06	1,80	1,73	1,83	2,33	2,26	2,40	1,72
1988.	1,97	2,01	1,74	1,67	1,79	2,13	2,31	2,45	1,66
1989.	1,86	1,95	1,66	1,57	1,78	2,08	2,19	2,34	1,55

Izvor: Council of Europe, Recent demographic developments in Europe and North America, Strasbourg, 1992., Recent demographic developments in Europe, Strasbourg 1994.; za Sloveniju i Hrvatsku - Statistički godišnjaci Hrvatske i Jugoslavije od 1995. do 1989. godine

Nadalje, u svim navedenim zemljama (osim Poljske, Hrvatske i Slovenije) pokazuje se da je, povezano uz mjere populacijske politike, došlo do određenog porasta totalne stope fertiliteta, posebice između 1965. i 1975. godine. U Bugarskoj taj porast započinje već nakon 1965. i traje do 1975. godine, u Mađarskoj je također izražen u tom desetljeću, u Čehoslovačkoj traje između 1970. i 1980., u Njemačkoj Demokratskoj Republici traje od 1975. do 1985. godine, a u Rumunjskoj porast te stope naglo započinje nakon 1966. (kada je izglasan Dekret o zabrani pobačaja) i traje do 1970. godine, zatim taj porast nešto slabi do 1980., a nešto se pojačava nakon 1985. godine. Međutim, razina totalne stope fertiliteta u Rumunjskoj je u cijelom razdoblju između 1965. i 1989., bez obzira na tendenciju pada nakon 1980., ostala iznad kritične razine "zamjene". U Hrvatskoj i Sloveniji, totalna je stopa fertiliteta konstantno opadala, jer nisu imale (budući u sastavu bivše Jugoslavije) vlastitu populacijsku politiku.

Na takav trend u bivšim socijalističkim zemljama središnje i istočne Europe, osim u Rumunjskoj, djelovale su mnoge mjere pronatalističke politike uz napomenu da je u svakoj od tih zemalja težište u navedenoj politici stavljano na određenu skupinu mjera. U razdoblju između 1965. i 1976. godine stimulativnu populacijsku politiku u njezinoj pronatalističkoj varijanti poduzele su Bugarska, Čehoslovačka, Mađarska, Rumunjska, a sredinom 70-ih godina Njemačka Demokratska Republika i SSSR. Ta se politika provodila sustavno s nizom mjera i akcija natalitetno poticajnih, sve do kraja 80-ih godina, tj. do sloma komunizma kao društvenog sustava. Radi se o eksplicitnoj stimulativnoj populacijskoj politici tj. o njenoj pronatalističkoj varijanti stricto sensu, provođenoj sustavno, mnogim mjerama i akcijama koje su bile međusobno koordinirane s obzirom na željeni cilj. Ta je politika bila javno podržavana od strane vlada, parlamenata, najviših partijskih foruma i drugih visokih državnih tijela dotičnih

zemalja. Prema tome, važnost i potreba populacijske politike usmjerene na porast broja stanovnika, preko porasta njegovog prirodnog prirasta, na poboljšanje standarda života ljudi uz postignuće ukupnog razvoja (gospodarskoga, socijalnog, zdravstvenog i dr.), bila je od strane najviših državnih foruma, u navedenim socijalističkim zemljama, eksplicite deklarirana, javno obznanjena. U tom se pogledu situacija u tim zemljama u području formuliranja i provođenja populacijske politike b i t n o razlikuje od situacije u zapadnoeuropskim zemljama (osim Francuske), u kojima o tom pitanju postoje i danas znatne razlike u pristupu, stavovima i izjavama vlada i parlamenata u prilog populacijske politike. Naime, populacijska politika u zapadnoeuropskim zemljama (osim Francuske) ako postoji, gotovo je redovito implicitna i u pravilu nije javno deklarirana kao pronatalistička politika. (Wertheimer-Baletić, 1999.).

3. MJERE PRONATALISTIČKE POLITIKE

Prilikom razmatranja o značajkama populacijske politike u bivšim socijalističkim zemljama od sredine 60-ih do kraja 80-ih godina, valja naglasiti kako je u svim navedenim zemljama ta politika tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina imala visok prioritet u okviru ukupne razvojne politike, a u nekim od tih zemalja bila je sastavnica socijalne politike. Početkom 80-ih godina inzistiralo se na kontinuitetu stimulativne populacijske politike, s naglaskom na dva zadatka: (1) da se detaljnije istraže tzv. varijable niskog fertiliteta, i (2) da uz postojeće mjere koje valja nastaviti, treba posebnu pažnju posvetiti mjerama izgradnje svijesti o ekonomsko-socijalnim posljedicama depopulacije i procesa starenja stanovništva i to kroz prosvjetno-obrazovne institucije i razna sredstva informacija i komunikacija. (*Wynnyczuk*, 1981.; *Klinger*, 1987.).

Bivše socijalističke zemlje središnje i istočne Europe provodile su pronatalističku varijantu populacijske politike primarno u odnosu na dva subjekta - u odnosu na obitelj i u odnosu na zaposlenu ženu. Neki demografi pored dva navedena subjekta imenuju kao treći subjekt mladi bračni par.[3] Smatramo međutim, da je njegova problematika umnogome već sadržana u mjerama i akcijama koje su se provodile u odnosu na obitelj i na zaposlenu ženu.

Nadalje, populacijska je politika u tim zemljama provođena preko č e t i r i skupine mjera: (1) zakonske mjere, propisi i odredbe koje se posebice odnose na problematiku reprodukcije stanovništva (u užem smislu). Tu spadaju zakonski propisi i druge odredbe koje se tiču planiranja obitelji, legalizacije pobačaja, zdravstvene zaštite majke i djeteta (opće i specifične s obzirom na pojedine dobne uzraste), zatim obiteljsko zakonodavstvo, radno zakonodavstvo, zakonski propisi o oporezivanju dohotka građana itd., u onom dijelu u kojem se odnose na moguće poticanje porasta nataliteta; (2) sustav ekonomskih (materijalnih) stimulansa i instrumenata u cilju poboljšanja materijalnih prilika i uvjeta za proširenu reprodukciju stanovništva, koji se u mnogome oslanja na prvu navedenu skupinu mjera. Tu nadalje spadaju progresivni dječji doplaci kao i porezne olakšice ovisno o broju djece, mjere jednokratnih i

[3] Vidjeti: Berelson, 1974; Bodrova, 1985.

povremenih novčanih dodataka za rođenje djeteta, pomoć (novčana) nakon rođenja, sustav kreditiranja i preferencije dodjele stanova mladim bračnim parovima u cilju imanja djece, prednost u zapošljavanju ovisno o broju djece (uz ostale iste uvjete) itd.; (3) mjere i akcije koje su skoncentrirane na zaposlenu ženu u cilju da joj se olakša njena funkcija majčinstva u uvjetima visoke stope zaposlenosti žena. Radi se o mjerama koje stvaraju povoljne uvjete za ženu u vrijeme kada postaje majka, primjerice da joj se omogući da ostane uz novorođenče barem godinu dana (u nekim zemljama i do tri godine, primjer Mađarska), uz plaćeni porodiljski dopust i osiguranje godina radnog staža u tom razdoblju njenog života. U taj krug ulaze i mjere koje teže stvaranju što potpunije "infrastrukture" za pomoć zaposlenoj ženi - majci (povećanje broja i poboljšanje kvalitete "usluga" u jaslicama, dječjim vrtićima, školskim dnevnim boravcima, pomoć u kućanstvu, itd). Sve su to mjere, uključivši i zakonske propise iz raznih područja ljudske djelatnosti, koje se suprotstavljaju ograničavanju mogućnosti zapošljavanja i napredovanja u struci onih žena koje očekuju dijete ili koje već imaju djecu, napose u dojenačkoj dobi i u dobi 1 - 4 godine starosti; (4) mjere širenja obrazovanja i mjere informativno-prosvjetnog sadržaja koje su usmjerene na stvaranje s v i j e s t i pojedinaca i obitelji o postojećim problemima stanovništva u zemljama s niskim natalitetom i prirodnim prirastom koji naginje nultom ili negativnom prirastu, odnosno svijesti o depopulacijskim procesima i regresivnim demografskim trendovima. Tu spadaju: informacije o demografskim trendovima, s težištem na kretanje nataliteta/fertiliteta, proširenje obrazovnih programa preko sredstava javnih komunikacija i obrazovnih institucija (novinski članci, radio i TV emisije, selektivne informacije, korištenje interneta, uvođenje ili proširenje nastave iz demografije u srednjim školama, sveučilištima, itd.).

Razmatranja sadržaja stimulativne populacijske politike u bivšim socijalističkim zemljama središnje i istočne Europe, odnosno razmatranje konkretno primijenjenih, pojedinačnih mjera ili skupine mjera pokazuje da r a z l i k e među navedenim zemljama u tom pogledu nisu znakovite. Određene razlike među njima pojavljuju se jedino s obzirom na v a ž n o s t koju pojedine zemlje pripisuju pojedinoj skupini mjera, ili pojedinoj mjeri za podsticanje nataliteta. Ali uzevši u obzir primijenjene mjere i akcije iz okvira pronatalističke politike, može se zaključiti kako je većina njih usmjerena na povećanje nataliteta u uvjetima kada se javljaju depopulacijske tendencije, a u cilju postizanja društveno poželjne veličine stope porasta stanovništva.

Pri razmatranju pojedinih skupina mjera populacijske politike u navedenim zemljama prema kriteriju važnosti koja se daje pojedinoj skupini mjera ili određenoj mjeri u pojedinoj zemlji, pokazuje se sljedeće. - Mađarska, Čehoslovačka i Njemačka Demokratska Republika u svojoj su pronatalističkoj populacijskoj politici, u okviru navedenih skupina mjera, naročito inzistirale na mjerama koncentriranim na zaposlenu ženu u cilju da joj se omogući, u uvjetima visoke zaposlenosti žena u nepoljoprivrednim djelatnostima, a uz nemogućnost "part-time" zaposlenja - usklađivanje funkcije rada i funkcije majčinstva. U pitanju su mjere kao - reguliranje trajanja porodiljskog dopusta, veličine novčane naknade u razdoblju dopusta, rješavanje problema osiguranja ženi - majci povratka na radno mjesto nakon isteka tog dopusta, priznavanje radnog staža za vrijeme trajanja dopusta, itd. - Bugarska je u svojoj pronatalističkoj politici primaran naglasak stavljala na sustav progresivnog dječjeg

doplatka koncentriranog na "treće dijete", stimulirajući na taj način povećanje broja djece u obitelji s ciljem da se postigne totalna stopa fertiliteta od prosječno troje djece na jednu ženu u fertilnoj dobi . Istovremeno je u području reguliranja pobačaja Bugarska imala dosta restriktivno zakonodavstvo, ali uz istovremenu slobodnu prodaju sredstava kontracepcije. - Rumunjska je zbog elemenata izravne prisile u provođenju pronatalističke politike bila među navedenim socijalističkim zemljama poseban slučaj i elementima prisile je kompromitirala temeljna načela suvremene populacijske politike. Zakonskim dekretom iz 1966. godine država je, uz stroge sankcije, zabranila pobačaj i prodaju sredstava kontracepcije. Naime, u Rumunjskoj je stopa nataliteta nakon 1950. godine stalno opadala, tako da je 1966. godine iznosila 14,3 promila. Nakon zakonske zabrane obavljanja pobačaja u 1966. godini stopa je nataliteta u 1967. porasla čak na 27,4 promila, a 1968. na 26,7 promila. Međutim, unatoč zakonskoj zabrani pobačaja, stopa nataliteta se početkom 80-ih godina počela smanjivati, tako da je 1983. iznosila ponovno 14,3 promila (kao i 1966. godine). Stoga je predsjednik Ceausescu u 1984. objavio "nove pronatalističke mjere" sa još strožim zakonskim sankcijama za počinitelje pobačaja.[4]

U tom ćemo se kontekstu detaljnije osvrnuti na primjer stimulativne pronatalističke politike u Mađarskoj i Njemačkoj Demokratskoj Republici, u kojima se dominantna grupa mjera odnosila na zaposlene žene i podsticanje njihova nataliteta.

U Mađarskoj je stopa nataliteta, koja je u petogodištu 1950. - 1954. godine iznosila prosječno 21,1 živorođenih na 1000 stanovnika, od 1962. do 1965. godine smanjena na prosječno svega 13,0 promila, da bi u 1967. porasla na 14,5 promila, u 1976. na 17,5 primila, te da bi se potkraj 70-ih godina ponovno nešto smanjila (1979. godine iznosila je 15,1 promila). Dekret koji je u Mađarskoj stupio na snagu 1967. godine, a nešto je modificiran 1969., uveo je širok spektar mjera za osiguranje "blagostanja djeteta" u koje spadaju: pravo majke da nakon isteka porodiljskog dopusta (u trajanju od 20 tjedana), ukoliko želi napustiti posao, tijekom tri godine prima uz redovan dječji doplatak također i poseban dodatak i da joj za to vrijeme teče radni staž.[5] Nadalje, nakon tri godine provedene uz dijete, ženi - majci osiguravalo se "odgovarajuće zaposlenje", a u razdoblju trajanja tog dopusta žena je imala pravo koristiti velik broj zdravstvenih usluga za sebe i dijete, kao i druge oblike "odgovarajuće pomoći" zaposlenoj ženi.[6] Međutim, pokraj svih tih poticajnih mjera stopa nataliteta se u Mađarskoj u 80-im godinama počela ponovno smanjivati. Valja istaknuti da je zabilježena i stopa prirodnog smanjenja ("negativnog prirasta") i to u 1982. godini (iznosila je -1,0 promila), a u 1993. je iznosila -3,1 promila. (Council of Europe, 1988., 1999.). To indicira da problem determinanti niskog nataliteta nije jednoznačan, odnosno in-

---

[4] Tako je za liječnika koji izvrši pobačaj izvan onoga što dopušta Dekret o pobačaju iz 1966., predviđa se kazna od 25 godina zatvora ili čak smrtna kazna; žene u dobi 20-30 godina obvezne su regularno raditi test trudnoće, uz mjesečnu provjeru u slučaju začeća; minimalna dob udaje za žene je 15 godina, itd. (Vidjeti: Berelson, 1979., "Romanian Population Policy", Population and Development Review no. 3/1984.; "How Romania Tries to Govern Fertility", Population Today, February 1987; van de Kaa, 1987.).

[5] Radi se zapravo o produljenom porodiljskom dopustu za vrijeme dok dijete ne navrši tri godine, uz poseban novčani dodatak, koji se može smatrati nekom vrstom reducirane plaće.

[6] Vidjeti posebno: Berent J., Causes of Fertility Decline in Eastern Europe and Soviet Union, Population Studies no. 2/1970.; Klinger, A., 1987. (op. cit.).

dicira potrebu koncipiranja širega kruga poticajnih pronatalističkih mjera, koje bi tangirale mnoga područja života obitelji i ljudske djelatnosti, a koje bi istovremeno povećavale motivaciju roditelja za povećanjem broja djece. Ekonomski stimulansi, sami za sebe, očigledno nisu dostatni niti su jedini za to relevantni.

Pronatalistička populacijska politika u Njemačkoj Demokratskoj Republici se također, slično kao i u Mađarskoj, temeljila pretežno na mjerama koncentriranim na zaposlenu ženu. Rezultati te politike u pogledu kretanja nataliteta i prirodnoga prirasta bili su ovdje u 80-im godinama - za razliku od Mađarske - nešto povoljniji. Naime, od kraja 60-ih godina, usporedo s ubrzanim starenjem stanovništva, stopa nataliteta se znatno smanjila i to s 16,5 promila u 1965. na svega 10,8 promila u 1975. godini. Stopa mortaliteta iznosila je 14,3 promila (što je bilo uvjetovano ubrzanim starenjem), a stopa prirodnog smanjenja iznosila je -3,5 na 1000 stanovnika. (Council of Europe, 1992.). Nakon 1975. godine došlo je do postupnog obrata: ponovno je zabilježen prirodni prirast, što znači da je stopa nataliteta nadvisila stopu mortaliteta. Radi se međutim o stopi prirodnog prirasta vrlo niske brojčane razine, koja se ovdje zadržala do kraja 1980-ih godina. U 1975. stopa nataliteta iznosila je 10,8 promila, stopa mortaliteta 14,3 promila, a stopa prirodnog pada -3,5 primila; u 1980. godini stopa je nataliteta porasla je na 14,6 promila, stopa mortaliteta iznosila je 14, 2 promila tako da je ponovno zabilježen prirodni prirast po stopi od 0,4 promila; u 1985. godini stopa nataliteta bila je nešto niža, iznosila je 13,7 promila, stopa mortaliteta 13,5, a stopa prirodnog prirasta 0,2 primila. Od 1985. do 1988. godine stopa prirasta iznosila je prosječno godišnje oko 0,2 promila, da bi u 1989. godini ponovno bilo zabilježeno prirodno smanjenje i to po stopi od -0,4 promila (stopa nataliteta 12,0, stopa mortaliteta 12,4 promila). (Council of Europe, 1992.).

Njemačka Demokratska Republika bila je jedna među rijetkim bivšim europskim socijalističkim zemljama u kojoj se u 80-im godinama zadržao prirodni prirast niskih vrijednosti i to unatoč postojanju dva uvjeta koja su objektivno otežavala povećanje nataliteta iznad razine mortaliteta. Prvo, ova je zemlja u 80-im godinama već imala relativno staro stanovništvo i uslijed toga opću stopu mortaliteta među najvišima u Europi, i drugo, porast stope nataliteta i prirodnog prirasta dogodio se u uvjetima raspoloživosti odnosno dostupnosti sredstava kontracepcije i uz legalizaciju pobačaja "na zahtjev" (u toku prvih 12 tjedana trudnoće). Stoga se logično postavlja pitanje: koji su to onda razlozi koji su doveli do naznačenoga demografskog obrata od 70-ih na osamdesete godine? Dva su tome bitna uzroka: prvi je uzrok demografske prirode, a odnosi se na činjenicu da je u dobnoj strukturi stanovništva ove zemlje došlo do povećanja broja žena u fertilnoj dobi i to u njezinom mlađem dijelu s najvećom fertilnosti (20 - 30 godina) (radi se o ženskoj djeci rođenoj u 60-im godinama kada je registriran porast nataliteta). Drugi je uzrok provođenje, od sredine 70-ih godina, niza mjera stimulativne populacijske politike u pronatalističkoj varijanti i u vezi s time nastalo poboljšanje životnog standarda mladih obitelji.[7] (Speigner, Winkler 1986.).

Razmotrimo li sada mjere pronatalističke populacijske politike u toj zemlji pokazuje se da su se one temeljile na osnovnom načelu da bi žene, odnosno obitelji, trebale imati

[7] Službeno je pronatalistička populacijska politika u Njemačkoj Demokratskoj Republici inaugurirana 1976. godine.

povoljne uvjete za rađanje djece, s tim da se istovremeno ženi mora jamčiti zaposlenje, a time i njezina ekonomska samostalnost.[8] Glavne mjere pronatalističke politike u Njemačkoj Demokratskoj Republici primjenjivane tijekom druge polovice 70-ih i u 80-im godinama bile su sljedeće: (1) nakon što se rodi drugo dijete majke imaju pravo koristiti godinu dana porodiljskog dopusta ("godina za dijete"), uz mjesečni iznos koji čini 70 - 80% njihove dotadašnje plaće; (2) majke mogu prekinuti dopust nakon djetetova trećeg rođendana, uz jamstvo da će se moći ponovno zaposliti (na istom ili sličnom radnom mjestu); (3) zaposlene žene-majke imaju pravo na jedan dan dopusta na mjesec za rad u kući; (4) majke dvoje i više djece mogu ako žele raditi 40 sati umjesto 44 sata tjedno i to uz punu plaću; (5) troškovi dnevne brige za dijete koje snosi država ukoliko majka radi, pokrivaju oko 70% troškova "dnevne brige" obitelji sa određenim brojem djece; (6) prioritet dobivanja stana daje se mladim obiteljima i obiteljima s većim brojem djece; (7) niskokamatni zajmovi daju se bračnom paru nakon ženidbe i nakon rođenja svakog djeteta kao namjenska pomoć za kupnju stana, kuće ili opreme za stanovanje (Speigner, Winkler, 1986.).

Imamo li na umu navedene mjere pronatalističke politike u bivšim socijalističkim zemljama središnje i istočne Europe, proizlazi da su većina njih bile međusobno komplementarne i da im je cilj bio isti - povećanje nataliteta/fertiliteta u uvjetima poboljšanja uvjeta za rad i za reprodukciju ženama koje su zaposlene, kao i poboljšanja uvjeta života osobito mladim obiteljima. U tom sklopu posebnu pažnju zaslužuju mjere koje ulaze u program planiranja obitelji. Naime, planiranje obitelji (u užem smislu) u svim je tim zemljama bilo tretirano kao sastavnica ostvarenja temeljnih ljudskih prava na području slobodnoga i odgovornog roditeljstva i humanizacije reprodukcije (UN, Svjetski plan akcije u području stanovništva, 1974.). To znači da sustav mjera i akcija koje čine planiranje obitelji, kao i pitanje legalizacije pobačaja u navedenim zemljama (osim Rumunjske), nije tretirano kao sastavnica populacijske politike, kao što je to bio slučaj pri restriktivnoj populacijskoj politici u mnogim zemljama u razvoju. Ono je i pored toga što restriktivno djeluje na natalitet, odnosno što objektivno ograničava porast nataliteta, koegzistiralos postojećim sustavom mjera stimulativne populacijske politike u njenoj pronatalističkoj varijanti. To upućuje da je u navedenim zemljama (osim Rumunjske) respektirano načelo slobodnoga i odgovornog roditeljstva, koje je načelo isto tako respektirano pri provođenju stimulativne populacijske politike i u zapadnoeuropskim, a posebno u skandinavskim zemljama. U tom pogledu dakle nije bilo razlike između bivših socijalističkih zemljama središnje i istočne Europe i razvijenih europskih i izvaneuropskih zemalja.

4. REPRODUKCIJA STANOVNIŠTVA U 90-IM GODINAMA

U 90-im godinama demografska situacija u području reprodukcije stanovništva je pogoršana u većini bivših europskih socijalističkih zemalja, kao odraz političkih potresa vezanih uz slom komunističkog sustava. Pogoršana je opća gospodarska i

[8] Pri tome iz dokumenata o populacijskoj politici u toj zemlji proizlazi da se unaprijed smatralo da pojedine mjere poduzimane u cilju povećanja nataliteta mogu imati samo kratkoročni efekt za porast nataliteta, ali se računalo da će porast nataliteta u kratkom roku imati svoj dugoročni izraz u povećanom priljevu žena u dob od 20 do 30 godina nakon isteka dva do tri desetljeća.

socijalna situacija, što se odrazilo na pogoršanju zdravstvenog stanja stanovništva. Trendovi sastavnica reprodukcije stanovništva (u užem poimanju) znatno su pogoršani. Fertilitet se nastavio smanjivati i to znatno ispod razine koja se zahtijeva za generacijsko obnavljanje stanovništva (u devedesetim godinama intenzivnije nego u osamdesetima), opći mortalitet zabilježio je određeno malo smanjenje, a u nekim zemljama znatan porast. - Kretanje fertiliteta u 90-im godinama pokazuje tablica br. 2. (Vidjeti tablicu br. 2.).

Tablica br. 2.

Totalna stopa fertiliteta u (bivšim socijalističkim) zemljama središnje i istočne Europe (između 1990. i 1998. godine)

	Totalna stopa fertiliteta									
Godine	Bugarska	Češka	Slovačka	Bivša Njemačka Dem. Republika	Mađarska	Poljska	Rumunjska	Ruska Federacija	Hrvatska	Slovenija
1990.	1,78	1,90	2,09	1,50	1,87	2,04	1,84	1,90	1,69	1,48
1991.	1,57	1,89	2,05	0,98	1,86	2,05	1,56	1,89	1,54	1,46
1992.	1,53	1,72	1,98	0,83	1,77	1,93	1,51	1,55	1,44	1,34
1993.	1,46	1,67	1,92	0,78	1,68	1,85	1,44	1,39	1,52	1,31
1994.	1,37	1,44	1,66	0,77	1,64	1,80	1,41	1,40	1,52	1,32
1995.	1,23	1,28	1,52	0,84	1,58	1,61	1,34	1,34	1,58	1,29
1996.	1,23	1,18	1,47	0,95	1,46	1,58	1,30	1,28	1,67	128
1997.	1,09[x]	1,17	1,43	1,04	1,38	1,51	1,32	1,23	1,69	1,25
1998.	1,11	1,16	1,38	1,06	1,33	1,43	1,32	1,24	1,62	1,23
Indeks 1998/ 1990.	62,4	61,1	66,0	70,7	71,1	70,1	71,7	65,3	95,8	83,1

Izvor: Council of Europe, Recent demographic developments in Europe, Strasbourg, 1994., 1997. i 1999.; za Hrvatsku - Statistički Ljetopis Republike Hrvatske, Zagreb

Tablica pokazuje da je reprodukcijska norma od dvoje djece, koja je bila uspostavljena mjerama pronatalističke politike do početka osamdesetih godina, u 90-ima, osobito nakon 1993. godine, gotovo prepolovljena, tako da je u drugoj polovici devedesetih godina smanjena na prosječno jedno dijete. To je u velikoj mjeri posljedica činjenice da su mjere pronatalističke politike tada praktički izgubile financijsku podlogu i materijalni su poticaji uz nepovoljne socijalne prilike prestali djelovati. Između 1990. i 1998. godine do najjačeg smanjenja totalne stope fertiliteta došlo je u Češkoj (stopa je smanjena za 38,9%), zatim u Bugarskoj (za 37,6%), pa u Ruskoj Federaciji (za 34,7%), zatim u Slovačkoj (za 34,0%), u Poljskoj (za 29,9%), u bivšoj Njemačkoj Demokratskoj Republici (za 29,3%), u Mađarskoj (za 28,9%), te u Rumunjskoj (za 28,3%). U Hrvatskoj i Sloveniji to je smanjenje između 1990. i 1998. bilo znatno slabije, uz napomenu da je u Hrvatskoj to smanjenje zbog rata bilo najjače između 1990. i 1992. godine. Pri tome treba imati na umu da je već i u početnoj godini usporedbe, tj. u 1990. godini, totalna stopa fertiliteta u svim navedenim zemljama bila ispod razine potrebne za generacijsko obnavljanje stanovništva.

Smanjenje fertiliteta koje je u navedenim zemljama nastalo tijekom 90-ih godina nije samo odraz prestanka djelovanja pronatalističke politike uslijed gospodarskoga razvojnog zastoja i krize, već u znatnoj mjeri i "vanjskih" čimbenika. Radi se prvenstveno o zajedničkom djelovanju mnogih socio-psiholoških čimbenika i utjecaja uvjetovanih politički turbulentnim događajima, koje i inače redovito prati smanjenje nataliteta/fertiliteta.

Nepovoljni trendovi u kretanju mortaliteta u 90-im godinama dolaze u navedenim bivšim europskim socijalističkim zemljama do izražaja preko usporenog smanjenja opće stope mortaliteta (a u nekim zemljama i njenoga znatnog povećanja), preko usporavanja pada mortaliteta dojenčadi (u nekima njegovog porasta), preko porasta mortaliteta muškog stanovništva u dobi 45 i više godina, itd. Agregatni izraz općih i specifičnih pokazatelja kretanja mortaliteta u tim zemljama daje usporedba tzv. očekivanog trajanja života. (Vidjeti tablicu br. 3.).

Tablica br. 3.

Očekivano trajanje života na dan rođenja u nekim zemljama središnje i istočne Europe (1990., 1995. i 1998. godine)

Zemlja		Očekivano trajanje života na dan rođenja (e^0_0)		
		1990.	1995.	1998.
Bugarska	m[x]	68,0	67,4	67,4 (1996.)
	ž[xx]	74,7	74,9	74,6 (1996.)
Češka Rep.	m.	67,6	69,7	71,1
	ž.	75,5	76,7	78,1
Bivša Njemačka	m.	69,2	71,2	72,4 (1997.)
Dem. Republika	ž.	76,2	78,5	79,5 (1997.)
Mađarska	m.	65,1	65,3	66,1
	ž.	73,7	74,5	75,2
Poljska	m.	66,5	67,6	68,9
	ž.	75,5	76,4	77,3
Rumunjska	m.	66,6	65,3	65,5 (1997.)
	ž.	73,0	73,1	73,3 (1997.)
Slovačka	m.	66,7	68,4	68,6
	ž.	75,5	76,4	76,7
Ruska	m.	63,8	58,3	61,3
Federacija	ž.	74,3	71,7	72,9
Slovenija	m	69,5	70,8	71,1 (1997.)
	ž	77,4	78,3	78,7 (1997.)
Hrvatska	m	68,6	-	-
	ž	75,9	-	-

x) m = muškarci
xx) ž = žene
Izvor: Council of Europe, Recent demographic developments in Europe 1999, Strasbourg 1999.

Tablica pokazuje da je u većini navedenih zemalja u 90-im godinama zabilježeno blago povećanje očekivanog trajanja života, koje je međutim po jačini slabije nego što je bilo u 80-im godinama. Ali u Bugarskoj, Rumunjskoj i u Ruskoj Federaciji je došlo do smanjenja očekivanog trajanja života, odnosno do skraćenja životnoga vijeka, koje je prvenstveno izraženo kod muškog stanovništva. U Bugarskoj je između 1990. i 1998. očekivano trajanje života kod muškaraca smanjeno sa 68,0 na 67,4 godine, u Rumunjskoj sa 66,6 godina na 65,5 godina, a u Ruskoj Federaciji sa 63,8 godina na 61,3 godine. (Kod žena je ono neznatno smanjeno u Bugarskoj, u Ruskoj Federaciji je znatno smanjeno, dok je u Rumunjskoj istovremeno neznatno povećano). U ove tri zemlje je istodobno zabilježen znatan porast opće stope mortaliteta, kao i stope mortaliteta dojenčadi i specifičnoga mortaliteta muškog stanovništva u dobi 45 do 59 godina, što su općenito poznati indikatori pogoršanja životnoga standarda, zdravstvenog stanja stanovništva i socijalnih prilika u tim zemljama.[9] Najnepovoljnija kretanja mortaliteta zabilježena su u 90-im godinama u Ruskoj Federaciji.[10]

Nastalo pogoršanje u području mortaliteta (ukupnoga i specifičnog) u navedenim zemljama napose je vezano uz sniženje razine zdravstvene zaštite, pogoršanje njezine kvalitete, pogoršanje zaštite na radu i dr., što je sve posljedica pogoršanja gospodarskih prilika, osobito nedostatka financijskih sredstava, porasta vanjskog duga, itd. u zemljama s ekonomijom u tranziciji. Porastu mortaliteta pridonio je također porast nezaposlenosti, naročito mladih koji prvi puta traže zaposlenje, zatim pogoršanje zaštite na radu, porast onečišćenja okoliša, širenje nezdravog načina života (pušenje, alkoholizam, droga), porast broja nasilnih smrti, osobito suicida, itd.[11]

U takvim ekonomskim i socijalnim uvjetima, kakvi obilježavaju u 90-im godinama zemlje s ekonomijom u tranziciji, bitno su smanjena, a često jednostavno nedostaju financijska sredstva za stimulativnu populacijsku politiku. Ta politika međutim, još uvijek deklarativno postoji, iako se među navedenim zemljama razlikuje prema broju mjera, prema njihovom opsegu, sadržaju i težištu koje se stavlja na pojedinu mjeru.

U Mađarskoj su primjerice još početkom 90-ih godina (između 1990. i 1993.) bile na snazi mnoge od ranijih mjera, ali "pokrivene" znatno smanjenim financijskim sredstvima, što znači da je i materijalni poticaj za porast nataliteta bio slabiji.[12] Primjetno je nadalje da je između 1994. i 1998. godine težište politike vlade premješteno u toj zemlji s politike prema obitelji na politiku prema siromašnima, koja se zasnivala na novčanim dodacima onima s najnižim plaćama. To je kod ostalih obitelji, posebno

---

9 Između 1990. i 1998. godine opća stopa mortaliteta u Bugarskoj je porasla s 12,3 promila na 14,3 promila, a stopa mortaliteta dojenčadi s 14,8 promila na čak 17,5 promila (1997.). - U Rumunjskoj je opća stopa mortaliteta istovremeno porasla s 10,6 promila na 12,0 promila, a stopa mortaliteta dojenčadi s 21,2 promila na 22,3 promila. U Ruskoj Federaciji je opća stopa mortaliteta porasla s 11,2 čak na 13,6 promila, a stopa mortaliteta dojenčadi se zadržala na razini od prosječno 17,4 promila. To su u europskim razmjerima visoke vrijednosti navedenih stopa koje označavaju vrlo nepovoljne zdravstvene i socijalne prilike. (Council of Europe, 1996, 1999.).

10 Vidjeti: UN Economic Commission for Europe, European Population Conference, vol. II, Geneva 1993.

11 Ibidem, bilješka 9. i 10.

12 Vidjeti: UN Economic Commission for Europe, European Population Conference. vol. II., Country Statement-Hungary, Geneva 1993.

kod srednjeg sloja, smanjilo sklonost prema povećanju broja djece. Restrikcije koje su u vezi s time stupile na snagu u Mađarskoj 1996. godine, dovele su do smanjenja nataliteta, tako da je u 1997. rođeno svega 100.000 djece, što je najniža brojka zabilježena u novijoj demografskoj povijesti te zemlje (UNFPA, 1998 : 103).

Međutim, i u najnovije se vrijeme u službenim dokumentima Mađarske naglašava važnost i nužnost stimulativne populacijske politike u pronatalističkoj varijanti. Na Europskoj regionalnoj konferenciji o stanovništvu održanoj u Budimpešti 1998. godine stav mađarske vlade prema populacijskoj politici nije u odnosu na osamdesete godine promijenjen. I dalje se naglašava da izrazito nepovoljna demografska situacija predstavlja u Mađarskoj važan "nacionalni i socijalni problem", te se za rješavanje tog problema traži "puna odgovornost vlade i cijelog društva". Zanimljivo je istaći da se u Nacionalnom izvješću za Mađarsku podnesenom na toj konferenciji ističe da vlada - u postojećim ekonomskim prilikama - računa na "moralnu obnovu društva uz intenzifikaciju uloge lokalnih zajednica kao i crkve" (UNFPA, 1999 : 103). Među ciljevima populacijske politike navodi se, na prvom mjestu, potreba zaustavljanja daljnjeg smanjivanja broja stanovnika, a zatim postignuće umjerenog porasta stanovništva, uz uvjet da dobna struktura stanovništva postane povoljnija, odnosno da se izbalansira brojčani odnos velikih funkcionalnih dobnih grupa (osobito brojčani odnos mladoga i starog stanovništva). U pogledu društveno poželjnoga kretanja pojedinih sastavnica ukupnog porasta stanovništva, eksplicite se kao ciljevi populacijske politike navode - umjereni porast nataliteta/fertiliteta, poboljšanje prilika smrtnosti i jačanje financijskoga položaja i socijalnog statusa obitelji. Te ciljeve valja postići kontinuiranim i međusobno koordiniranim mjerama u različitim područjima ukupnog života odnosno ljudske djelatnosti, koje bi zajednički težile postignuću gore navedenih ciljeva populacijske politike (od kojih su mnogi istovremeno i ciljevi socijalne politike). Uz to se naglašava da u Mađarskoj postoji puna svijest o ograničenim resursima, ali da će oni ovisiti primarno o gospodarskom razvoju u zemlji, kao i o uspostavljenim prioritetima među ciljevima ukupne razvojne politike, u kojoj se populacijskoj politici i dalje daje visok prioritet. (UNFPA, 1999 : 103).

To su međutim, još uvijek samo deklaracije, jer s obzirom na gospodarske probleme u Mađarskoj, kao i u drugim zemljama s ekonomijom u tranziciji, realna, financijskim sredstvima podržana populacijska politika još nije moguća. Djeluju samo u nekim zemljama, pojedinačne, parcijalne mjere koje su inače sastavnica neke druge politike, primjerice zdravstvene politike (veća perinatalna skrb za smanjenje mortaliteta dojenčadi - npr. u Bugarskoj) ili pak socijalne politike (pomoć siromašnim obiteljima napose onima s većim brojem djece - npr. Mađarska, Poljska). Na to uostalom upućuje naglasak na moralnu obnovu društva i njegovih vrednota (Mađarska), jer je to u uvjetima gospodarske krize koja je u 90-im godinama zahvatila većinu tih zemalja, jedini stvarno mogući čimbenik usporavanja sadašnjih izrazito nepovoljnih, agregatnih i strukturnih demografskih trendova, osobito u području nataliteta, koji ne zahtijeva financijska sredstva.

5. REZULTATI PRONATALISTIČKE POLITIKE – ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Pokazali smo da je nakon porasta nataliteta u drugoj polovici 60-ih i tijekom 70-ih godina u većini navedenih zemalja došlo u osamdesetim godinama do obrata u kretanju nataliteta/fertiliteta. Totalna stopa fertiliteta se gotovo u svim razmatranim zemljama ponovno smanjila, i to unatoč činjenici što su mjere pronatalističke politike i dalje bile na snazi. Stoga se logično postavlja pitanje - je li stimulativna populacijska politika u pronatalističkoj varijanti u bivšim socijalističkim zemljama (osim Rumunjske) pokazala u odnosu na glavni postavljeni cilj tj. porast reprodukcijske norme na troje djece, neke rezultate? Odnosno, je li pokazala efikasnost u djelovanju na kretanje nataliteta.

Krajem 70-ih a osobito u 80-im godinama, u ovim su zemljama, naročito u Bugarskoj, Čehoslovačkoj, Mađarskoj i Njemačkoj Demokratskoj Republici, proučavani rezultati navedenih mjera populacijske politike, odnosno analizirana je njihova učinkovitost u razdoblju u kojem je ona u pojedinoj zemlji provođena.

Uzevši u cjelini pokazalo se da su primijenjene mjere za poticanje nataliteta imale svoje rezultate, koji su se odrazili prvenstveno u stvaranju boljih uvjeta za reprodukciju stanovništva, kako izravno tako i posredno, preko znatnog "podruštvljenja"mnogih troškova vezanih uz povećanje broja djece u obitelji. Stavljanjem naglaska na ekonomske mjere za poboljšanje uvjeta za reprodukciju zaposlenim ženama i na ekonomske poticaje za "treće dijete", uspjelo se u većini navedenih zemalja postići da bračni parovi kao reprodukcijsku normu prihvate dvoje djece! Naime, činjenica je da reprodukcijska norma od troje djece, a to bi značilo da totalna stopa fertiliteta dostigne razinu od 3,12, nije uspostavljena niti u jednoj zemlji. Gledano prema vrijednosti totalne stope fertiliteta, jedino se Rumunjska - povezano uz politiku stroge restrikcije pobačaja i primjene sredstava kontracepcije, približila prosječnom broju od troje djece i to jedino u 1970. godini (totalna stopa fertiliteta iznosila je 2,89, što je ujedno najveća vrijednost te stope zabilježena u razmatranim bivšim socijalističkim zemljama).

Nadalje, prilikom razmatranja veće ili manje efikasnosti/neefikasnosti primijenjenih mjera te politike, demografi su ustanovili njihov nestabilan učinak, privremenost, odnosno relativno kratak rok njihova djelovanja, kao i manji učinak na porast nataliteta od očekivanog (zacrtana norma od troje djece po obitelji nije nigdje postignuta). Vidjeli smo iz prethodnih razmatranja, da je prije ili kasnije, gotovo u svim navedenim zemljama, nakon prvotnog porasta nataliteta, došla do izražaja tendencija njegovog vraćanja na nisku, za generacijsko obnavljanje stanovništva nedostatnu razinu. (*Klinger*, 1987.; *Danyi, Monigl*, 1987.).

Prema tome, stimulativna populacijska politika u pronatalističkoj varijanti u navedenim se zemljama pokazala "efikasnom" time što je uspjela, makar i u relativno kratkom razdoblju (do 1980. godine), nešto povećati natalitet/fertilitet, a na duži rok, tijekom desetljeća 80-ih godina, spriječiti j a č e smanjenje nataliteta od onog koje bi uslijedilo da te politike nije bilo. Jer kako smo vidjeli, u većini razmatranih zemalja tom se politikom postiglo da totalna stopa fertiliteta, između 1965. i 1975., ili između

1970. i 1975. godine, kako u kojoj od razmatranih zemalja, poraste do brojčane razine potrebne za jednostavnu reprodukciju stanovništva, a da tijekom 80-ih godina kada je ponovno nastavila raniju tendenciju smanjivanja, ne doživi u pojedinim zemljama jače smanjenje od onoga iskazanoga. U tom je smislu stimulativna populacijska politika u pronatalističkoj varijanti pokazala svoju "efikasnost", iako relativno nestabilnu i nedostatnu prema učinku na porast nataliteta, a privremenu u odnosu na razdoblje njezinog provođenja.

Podaci o demografskim prilikama u bivšim socijalističkim zemljama središnje i istočne Europe u razdoblju od šezdesetih do 90-ih godina pokazuju obilježja nisko natalitetnih zemalja s općom tendencijom smanjivanja nataliteta i prirodnog prirasta stanovništva, smanjivanja prosječnoga broja djece po obitelji, uz postupno pojačavanje procesa starenja stanovništva, itd. U demografskom su pogledu sve navedene zemlje imale gotovo istovjetne bitne značajke razvoja stanovništva. One su u području reprodukcije stanovništva i njezinih sastavnica (nataliteta i mortaliteta) bile vrlo slične demografskim obilježjima visokorazvijenih zemalja zapadne Europe. Naime, i prve i druge spadaju prema formalno-statističkim, demografskim kriterijima i standardnim demografskim pokazateljima u skupinu zemalja s posttranzicijskim obilježjima razvoja stanovništva. Međutim, činjenica je da je u bivšim socijalističkim zemljama središnje i istočne Europe natalitet zabilježio nižu brojčanu razinu i brži pad u odnosu na zapadnoeuropske zemlje. Njegova je razina sredinom 60-ih godina bila, u prvima ne samo niža nego u zemljama zapadne Europe, već je pala ispod "kritične" razine koja se zahtijeva za generacijsko obnavljanje stanovništva. Odnosno, već oko 1965. godine totalna stopa fertiliteta bila je niža od "kritične" razine 2,1 (djece prosječno po jednoj ženi u fertilnoj dobi).

Na takvu su demografsku situaciju, sukladno tome, navedene socijalističke zemlje reagirale gotovo jedno desetljeće prije zapadnoeuropskih zemalja i inaugurirale su eksplicitnu stimulativnu populacijsku politiku u pronatalističkoj varijanti. Ona je u njima provođena kroz četiri međusobno koordinirane skupine mjera: zakonske mjere vezane uz reprodukciju stanovništva, mjere ekonomskih poticaja za poboljšanje materijalnih uvjeta života obitelji, mjere koje su osiguravale pomoć zaposlenoj ženi - majci da uskladi svoju funkciju majčinstva i zaposlenja izvan kuće, te mjere informativno-prosvjetnog karaktera, zdravstvene edukacije i sl. Mnoge od tih mjera odražavale su usku povezanost populacijske politike u tim zemljama sa socijalnom politikom, ili uže s politikom prema obitelji. Važno je pri tome imati na umu da se niti u bivšim europskim socijalističkim zemljama nije tada provodila čista pronatalistička politika u smislu da su sve djelujuće mjere populacijske politike i s njom povezane mjere zdravstvene politike poticale porast nataliteta. Neke od njih su nesumnjivo ne samo ograničavale porast nataliteta, nego su djelovale u pravcu njegovog smanjenja. Primjer za to, u većini tih zemalja, pruža odnos prema tzv. planiranju obitelji, koje je velikim udjelom ulazilo u četvrtu spomenutu skupinu mjera (dostupnost sredstava kontracepcije), kao i odnos prema pobačaju, budući da je većina navedenih zemalja, uz manja ograničenja, legalizirala pobačaj "na zahtjev" (uz prethodno potrebnu zdravstvenu indikaciju). Iznimka je bila Rumunjska u kojoj je zabrana pobačaja funkcionirala kao izravna mjera populacijske politike usmjerena na porast nataliteta, odnosno bila je sredstvo prisile za postizanje određenog demografskog cilja. Većina europskih

socijalističkih zemalja je svoju populacijsku politiku temeljila na načelu slobodnog odlučivanja o broju djece i razmaku između sukcesivnih trudnoća (inauguriranog u Svjetskom planu akcije u području stanovništva na UN Svjetskoj konferenciji o stanovništvu u Bukureštu 1974. godine).

Pronatalistička populacijska politika u socijalističkim zemljama središnje i istočne Europe djelovala je, u punom obuhvatu svojih mjera, sve do kraja 80-ih godina. Iako je u svakoj pojedinoj zemlji imala svoje specifičnosti s obzirom na specifičnu demografsku i gospodarsku situaciju i druge socio-kulturne odrednice niskog nataliteta, kao i s obzirom na skupinu mjera na koju je pojedina zemlja stavljala težište, - zajednička joj je karakteristika bila da u svim navedenim zemljama (osim Rumunjske), ona n i j e pokazala očekivano djelovanje na porast nataliteta. Određeni porast nataliteta uslijedio je u jednoj zemlji nešto prije u drugoj nešto kasnije (u većini zemalja bilo je to desetljeće između 1965. i 1975. godine, a u nekim petogodište 1975. - 1980. godine), ovisno o tome kada je ta politika službeno uvedena u pojedinoj zemlji. Razdoblje porasta nataliteta trajalo je, prosječno uzevši, relativno kratko, a učinak mu je bio slabiji od očekivanog. Naime, kako je već spomenuto, cilj te politike bio je postignuće proširene reprodukcije stanovništva, dakle uspostavljanje posredstvom populacijske politike prosječne reprodukcijske norme od troje djece po obitelji. Da bi se to ostvarilo trebalo je postići jači porast nataliteta od onoga koji je doista zabilježen u pojedinim zemljama. Postiglo se međutim, da se posredstvom te politike u svim navedenim zemljama (osim Rumunjske), u određenom razdoblju, natalitet povećao približno do one razine koja je rezultirala reprodukcijskom normom od dvoje djece.

Mjere populacijske politike u navedenim bivšim socijalističkim zemljama bile su širokog raspona, međusobno koordinirane, tangirale su mnoga područja života ljudi odnosno obitelji i djelovale su na poboljšanje životnog standarda mladih obitelji i onih s većim brojem djece (primjer osobito Mađarske, Njemačke Demokratske Republike, Čehoslovačke). Budući da nisu postigle očekivani učinak na porast nataliteta, nameće se zaključak da navedene skupine poticajnih mjera koje su bile primijenjene u bivšim europskim socijalističkim zemljama nisu stvorile odgovarajuće uvjete za taj porast - bilo zbog nedovoljnog opsega tih mjera, bilo zbog njihove neadekvatne strukture, bilo zbog pondera koji je pojedina skupina mjera imala u pronatalističkoj politici pojedine zemlje. S obzirom da je u većini navedenih zemalja težište te politike bilo na ekonomskim poticajima, vjerojatno je da oni sami za sebe nisu bili dostatni, budući da su oni samo dio kompleksnih, međusobno povezanih uvjeta i čimbenika, koji djeluju na motivaciju bračnih parova da imaju "barem troje djece" (kako se to naglašavalo u pojedinim dokumentima o ciljevima pronatalističke politike u navedenim zemljama). Istraživanja tijekom 80-ih godina (Bodrova, Anker, 1985.; Klinger, 1987.) pokazala su da je bitna *diferentia specifica* bivših europskih socijalističkih zemalja u odnosu na razvijene zapadnoeuropske zemlje bila visoka stopa zaposlenosti žena u nepoljoprivrednim djelatnostima. Jednakost spolova temeljila se na pretpostavki kontinuirane radne "karijere" zaposlene žene uz nemogućnost korištenja "part - time" rada ili fleksibilnog radnog vremena i to u radno i psihološki najtežem razdoblju života zaposlene žene (u kojem ima malo dijete/malu djecu). A zaposlenost žena bila je ne samo potreba žene kao izraz njezine emancipacije, već i ekonomska nužnost zbog osiguranja životnog standarda obitelji. Zbog toga su neke zemlje i stavljale težište

svoje populacijske politike na skupinu mjera koja se odnosila na "svestranu pomoć zaposlenoj ženi - majci" (u pomoći, brizi oko djece, zaštiti na radu, zdravstvenoj zaštiti itd.), povezano uz rođenje, odgoj i podizanje djece.

Budući da su navedene zemlje ekonomski slabije razvijene od zapadnoeuropskih zemalja, vjerojatno je da dio "nedostatnog učinka" pronatalističke populacijske politike leži u relativno slabijoj ekonomskoj razvijenosti i s time u vezi u ograničenosti namjenskih sredstava za realizaciju te politike. Ali valja se podsjetiti, da u tom pogledu, znatnije rezultate nisu postigle niti razvijene zapadnoeuropske zemlje, čak ni one sa stoljetnom tradicijom pronatalističke politike. Reprezentativan je u tom pogledu primjer Francuske, koja - unatoč opsežnom spektru mjera pronatalističke politike i s tim u vezi određenom porastu nataliteta, nije uspjela postići reprodukcijsku normu od troje djece odnosno osigurati proširenu reprodukciju svog stanovništva.

Sve to vodi ka zaključku da u posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva, posebice u njezinoj drugoj podetapi, djeluju čimbenici "životnog ambijenta" i stila života koji se suprotstavljaju povećanju broja djece u obitelji iznad razine generacijskog obnavljanja stanovništva. Oni su sadržani kako u općim, tako napose u tzv. specifičnim čimbenicima koji uvjetuju nizak natalitet/fertilitet. Individualno-psihološki i sociokulturni faktori imanentni visokorazvijenom, postindustrijskom društvu imaju u tome svoj značajan udio. Preostaje, da se dalje radi na detaljnom istraživanju svih determinanti (gospodarskih, socio-kulturnih, tradicionalnih, individualno-psiholoških i drugih) tzv. varijabli niskog nataliteta u zemljama s posttranzicijskim obilježjima razvoja stanovništva.

Alica Wertheimer-Baletić

SUMMARY

Population policy in countries with posttransitional patterns of demographic development

In this article the author analyses basic patterns of the pronatalist population policies in 1960s, 1970s and 1980s in the former socialist countries of central and eastern Europe. This review is completed by a brief consideration of demographic trends and characteristics of population policies in those countries after the collapse of communism. Principles, goals and particular measures of population policies have been considered, as well as their efficiency. Emphasis has been laid on population policies of those countries which tried to stimulate fertility among the employed women (e.g. Hungary, German Demokratic Republic, etc.). It was justified by the fact that this group of women, in conditions of high employment in nonagricultural activities, experienced the most difficulties in adjusting their function of matherhood with their job and other obligations outside of home. Changes in the total fertility rate, as an aggregate indicator of the natality/fertility dynamics, proved that the global impact of the measures of pronatalist policies was transitory, unstable and smaller than excepted. The rise of total fertility rate was recorded in the most of thouse countries, mainly in the period 1965-1975, while again after 1980 and particularly after 1990 the declining trend prevailed (in connection with political upheaval and economic stagnation). Efficiency of the applied measures can be estimated by the fact that between and 1965 the recorded fertility rise helped to reach the reproduction norm of two children per couple, but nowhere reached three children level, what was the proclaimed policy objective. In 1980s the fertility decline set in, although the pronatal-

ist measures were still applied. Nevertheless it cannot be concluded that their impact was insignificant because they prevented a sharper decline of fertility which would have happend if the pronatalist policies were lacking.

Literatura

Berent, J. (1970.), Causes of Fertility Decline in Eastern Europe and Soviet Union, Population Studies no. 2/1970., London

Berelson, B. (1974.), Population Policies in Developed Countries, Population Council, New York

Berelson, B. (1979.), Romania's Anti-Abortion Decree: The Demographic Experience of the First Decade, Population Studies no. 2/1979., London

Bodrova, V. (1985.), Demographic Policy-Analysis and Prospects: Experience in Demographic Policy in the Field in Fertility in European Socialist Countries, IUSSP European Population Conference, Vol. III., Florence.

Bodrova, V., Anker, R. (1985.), Working Women in Socialist Countries: The Fertility Connection, Geneva

Danyi, D., Monigl, I. (1987.), Historical Antecedents and Mayor Lessons of the Population Policy and the View of Demography in Hungary (mimeographed).

Glass, D.V. (1967.), Population Policy and Movement in Europe, New York

Holzer, J. (1990.), International Transmission of Population Policy in Eastern Europe, u knjizi UN, International Transmission of Population Policy, New York

Klinger, A. (1987.), Policy Response and Effects, IUSSP European Population Conference, Helsinki

Speigner, W., Winkler, G. (1986.), Pronatalist Population Policy in GDR, paper presented at European Association for Population Studies Conference on the Demographic Impact of Political Action, March 11-14, Bielefeld (mimeographed)

UNFPA et al. (1999.), Population in Europe and North America on the Eve of the Millenium: Dynamics and Policy Responses, Reginal Population Meeting, Budapest, 7-9 December, 1998., New York and Geneva

Valentej, D.I. (1977.), Problemi narodonaselenija, Moskva

van de Kaa, D.J. (1987.), Europa's Second Demographic Transition, Washington D.C.

Wertheimer-Baletić, A. (1999.), Stanovništvo i razvoj, Zagreb

Wynnyczuk, V. (1981.), A General Review of the National Policies Intended to affect Fertility: Socialist Countries, IUSSP International Population Conference, Manila

SADRŽAJ

Lujo Margetić
Neka pitanja glagoljice i glagoljanja 5
Riasunto 16

Eugen Pusić
Organizacija kao teorijski problem 17
1. Oranizacija u klasičnoj društvenoj znanosti 18
2. Znanost o organizaciji 22
   a) Prve postavke 22
   b) Kritika prvih postavki 25
   c) Daljnji razvitak – glavni aspekti organizacije 27
      – Akcija, akter, čovjek u organizaciji 27
      – Struktura, povezanost aktera 29
      – Okolina organizacije 31
      – Informacije, komunikacija 34
      – Interakcija 36
4. Teorijska bilanca 38
5. Perspektive 43
Literatura 45
Summary 48

Tomislav Raukar
Jadranski gospodarski sustavi: Split 1475.-1500. godine 49
A) Uvod 49
   1) Historiografija 49
   2) Mogućnosti istraživanja 52
   3) Jedna prepreka: sustav mjerâ 56
B) Izvozna i uvozna trgovina 58
   1) Stalnost i mijene izvoza 58
   2) Izvozna odredišta 61
   3) Vrsta robe 67
   4) Roba i odredišta 72
   5) Uvoz u Split: sjevernojadranski sajmovi 80
C) Trgovac i splitsko društvo 82
   1) Tko izvozi iz splitske luke? 82
   2) Brodovi i vlasnici 92
   3) Luka i brodovi 96
   4) Trgovac i društvena pripadnost 101
   5) Splitsko društvo: od težaštine do jedrenjaka 106
D) Split i jadranski prostor 109
   1) Sustav jadranskih tržišta 109
   2) Periferne ekonomije i metropola 111
   3) Redovitost ili iznimnost? 113
Riassunto/Sažetak 124

Jakov Sirotković
Ekonomika i planiranje razvoja (Stanje teorije i prakse s osvrtom na Hrvatsku) 127
Uvod 127

Poglavlje 1.
Polazišta i osnove ekonomike razvoja 129

Poglavlje 2.
Planiranje i planovi ekonomskog razvoja 136

Poglavlje 3.
Osvrt na pokušaje izrade strategije i scenarija razvoja Hrvatske i njihov odnos prema ekonomskoj politici 142
3.1. Strtegija Ekonomskog instituta Zagreb iz 1992. godine 143
3.2. Prilozi za strategiju HAZU iz 1992. i 1995. godine 147
3.3. "Scenarij" Svjetske banke (WB) 1997. godine 149
3.4. Scenarij Ekonomskog instituta Zagreb (EIZ) 151
3.5. Stajališta "državnog vodstva" o stanju u gospodarstvu i mjerama za osiguranje daljeg gospodaskog razvitka 153
3.6. Studija Hrvatske gospodarske komore 154
3.7. Studija o makroekonomskoj politici i gospodarskom rastu Ministarstva financija i EIZ 1999. 155
3.8. Dugoročna strategija HAZU 1999. 156
3.9. Budžetsko planiranje i programiranje 156

Poglavlje 4.
O potrebi i pretpostavkama uspostavljanja planiranja ekonomskog razvoja Hrvatske kao polazištu ekonomske politike 158
Summary/Sažetak 160
Literatura 161

Alica Wertheimer-Baletić
Populacijska politika u zemljama s posttranzicijskim obilježjima razvoja stanovništva 163
1. Uvodne napomene 164
2. Razina nataliteta i ekonomske razvijenosti 165
3. Mjere pronatalističke politike 168
4. Reprodukcija stanovništva u 90-im godinama 172
5. Rezultati pronatalističke politike – zaključna razmatranja 177
Summary 180
Literatura 181

Izdavač: HRVATSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI U ZAGREBU
Za izdavača: akademik ANDRIJA KAŠTELAN; Tehnički urednik: RANKO MUHEK; Lektor: SUZANA JUKIĆ;
Korektor: NENA BOGDANIĆ; Naklada: 650 primjeraka Tisak: Z i B Mladost, Zagreb
Dano u tisak u srpnju 2000. godine